

IRODALOMTÖRTÉNET

Buda Attila, Imre Mihály,
Lőkös István, Merényi Annamária,
Nagy Zsófia Borbála, Németh G. Béla,
Olasz Sándor, Onder Csaba,
Penke Olga, Sipos Lajos,
Szilágyi Márton, Tverdota György

2001/1.

IRODALOMTÖRTÉNET

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság
és a tudományegyetemek irodalomtörténeti intézeteinek folyóirata
Megjelenik a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
és a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával

2001. LXXXII. évf., 1. sz.

Új folyam XXXII. évf., 1. sz.

Főszerkesztő: TAMÁS ATTILA
Felelős szerkesztő: KOVÁCS SÁNDOR IVÁN
Technikai szerkesztő: RUTTKAY HELGA

- Szerkesztőség
Debreceni Egyetem
Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézet
4010 Debrecen, Pf. 52.
Telefon/fax: (52)512-934
Titkárság: Papp Eleonóra

Szerkesztőbizottság
BÉCSY TAMÁS, FERENCZI LÁSZLÓ, FRIED ISTVÁN, GORÖMBEI ANDRÁS,
IMRE LÁSZLÓ, KABDEBŐ LÓRÁNT, KENYERES ZOLTÁN, KOVÁCS SÁNDOR IVÁN,
KULCSÁR PÉTER, KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, LENGYEL BALÁZS,
MADOCSAI LÁSZLÓ, NÉMETH G. BÉLA, POSZLER GYÖRGY,
PRAZNOVSZKY MIHÁLY, ROHONYI ZOLTÁN, SZIGETI LAJOS SÁNDOR,
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ, TARJÁN TAMÁS, WÉBER ANTAL

A Szemle-rovat szerkesztője: S. VARGA PÁL

Felelős kiadó: PRAZNOVSZKY MIHÁLY

Kiadóhivatal
Magyar Irodalomtörténeti Társaság
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
1052 Budapest, Piarista köz 1., I. em. 59.
Telefon: 337-7819

Recenziós példányok és kritikák a szerkesztőségbe küldendők.
Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Tartalom

2001/1. szám

LÓKÓS ISTVÁN	
„Prošasnost ugarsko-horvatska” <i>A horvát–magyar múlt</i>	
NAGY ZSÓFIA BORBÁLA	3
Asszonyok „árnyék képe” <i>Nőkérdés a XVIII–XIX. századi halotti beszédekben</i>	
MERÉNYI ANNAMÁRIA	23
Ungvárnémeti <i>Niza</i> -kötete fejlődéstörténeti és kompozíciós-imitációs szempontból	
SZILÁGYI MÁRTON	42
Az irodalom ünnepei? <i>(Dalidók az 1850-es években)</i>	
BUDA ATTILA	57
Martialis egy pécsi gimnáziumban avagy Babits Mihály és a gyermekkor vége	
TVERDOTA GYÖRGY	72
József Attila az <i>Óda</i> és az <i>Eszmélet</i> között <i>(Részlet)</i>	
OLASZ SÁNDOR	97
<i>A Továbbélőktől a Budáig</i> <i>Ottlik regényszemléletének változásai</i>	
	115
<u>Kutatás közben</u>	
NÉMETH G. BÉLA	
Egy kitűnő elbeszélés a kora reformkorból <i>(Csató Pál: A fantaszta)</i>	
IMRE MIHÁLY	127
A XVII. századi retorika és irodalomelmélet kutatásának műhelyében – gondolatok Bartók István könyvéről	
	131

Szemle

ONDER CSABA	
A kiadó mandátuma	150
(Mezei Márta: <i>A kiadó mandátuma</i>)	
SIPOS LAJOS	153
Kelevéz Ágnes: <i>A keletkező szöveg esztétikája</i>	
PENKE OLGA	156
Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Levelezés	

„Prošasnost ugarsko-horvatska”

A horvát–magyar múlt

A nemzeti nyelvű horvát széppróza születésének történetét s körülményeit vizsgálva szükségképpen vetődik fel a kérdés: a középkortól a XVIII. század végéig ívelő horvát–magyar állami, politikai és kulturális szimbiózis hagyományait vállalja-e nemzeti örökségként a horvát romantikus nemzedék, s ha igen, úgy miképpen jelenik az meg a szépirodalomban, mindenekelőtt a szépprózában? Más szavakkal: lesz-e folytatása az 1830 utáni évtizedekben a horvát irodalom korábbi évszázadokban folytonos *hungaricáinak*? A kérdésre igenlő lehet a válasz, amit részben a korai horvát romantikus széppróza egyik jelentős darabjának címe is sugall: *Prošasnost ugarsko-horvatska*, azaz: *A horvát–magyar múlt*.¹ Ljudevit Farkaš Vukotinović 1844-ben megjelent munkája két hosszabb elbeszélést tartalmaz: a *Štitonoša* (Az apród) és a *Novi vojvoda* (Az új hadvezér) címűeket. Az utóbbi Károly Róbert korában játszódik, hőse valóságos személy: Mladen Šubić brebiri herceg, tárgya: a Šubićok és a két dalmáciai város: Sebenico (Šibenik) és Trau (Trogir) viszálya. Az elbeszélés cselekménye Mladen Šubić házassága és bukása történetének foglalata. Magyar vonatkozása alig van, éppen csak utalás történik a király: Károly Róbert személyére. A horvátországi főurak (a Kurjanovićok, Stjepanićok, Mihovilovićok) szerepeltetése a horvát és a magyar királyság, a közös állami-ság jegyében történik. A történelemből a sebenicói csata néven ismert összecsapásról allúziók formájában értesülünk, s az is inkább csak sejlik, hogy a történések során Mladen Šubićot a király fogatja el és viteti Budára.²

Vukotinović meseszövése nem rossz, a történet romantikus színeit – az alakrajzok mellett – jobbára Mladen Šubić házasságának históriája adja: apó-sát halálra ítéli, felesége ebbe beleőrül, majd meghal, ő maga viszont meg-békél egykori riválisával, Anton Mihovilovićyal, mielőtt legyőzői Budára kísérik.

Tárgyunk szempontjából sokkal jelentősebb a *Prošasnost ugarsko-horvatska* első kötetének írása, a *Štitonoša*, amely a horvát–magyar múlt közös tragé-diájának: a mohácsi csatának emlékét idézi. A tárgyválasztás aligha véletlen: az eredetileg – apja után – magyar családnévvel anyakönyvezett (Ludovicus Farkas), Nagykanizsán és Szombathelyen diákoskodó, magyarul kitűnően beszélő, a magyar történelmet jól ismerő s horvát szemmel is objektívan

szemlélő szerző egy hagyományt folytat, amelynek műveiben továbbfejlesztője lett. Tekintettel a horvát–magyar közös múlt horvát nyelvű interpretációjának az illír mozgalom idején bekövetkező beszűkülésére, illetve a magyar témák jobbra negatív előjelű feldolgozásaira, célszerű lesz áttekinteni a fenti, a *Štitonoša* lapjain megjelenő tárgykör horvát szépirodalmi előzményeit.

A XVI. századi horvát költészet egyik meghatározó műfaja a *tužba* vagy *tuženje*, magyarul *panaszvers* vagy *panaszének*, amelynek ma ismert változatai a kortárs magyarországi latin nyelvű költészet *querela Hungariae*, *luctus Hungariae*, *ruina Hungariae* néven-címen ismert latin nyelvű versanyagával, valamint a mohácsi tragédiát elpanaszló német nyelvű textusokkal rokoníthatók.³ A horvát nyelvű *panaszversek*, azaz *tužbák*, illetve *tuženjék* legismertebb darabjait Marko Marulić és Mavro Vetranović Čavčić írta. Marulić törökellenes imádsága (*Molitva suprotiva Turkom [Imádság a török ellen]*) s a szimbolikus jelentésű *Tuženje grada Hjerolimama (Jeruzsálem városának panasza)* című *panaszének*, európai léptékű versek. Az előbbi a török kegyetlenségeinek felsorolása mellett a magyar irodalomból jól ismert „*flagellum Dei*” toposzt is tartalmazza, az utóbbiban a megszemélyesített szent város intéz szózatot a keresztény egyház fejéhez – felszólítván a pápát: gyűjtse egybe a keresztény urakat és szabadítsa meg őt a pogánytól. A vers egyik legfontosabb szegmenseiben a szerző számba veszi a nyugat- és közép-európai térség mindazon nációit, országait és uralkodóit, amelyek és akik a török uralom potenciális megsemmisítői lehetnek. A sort a spanyolokkal kezdi – utalva a granadai emirátus 1492-es elfoglalására –, majd a francia király s utána a csehek és magyarok következnek, s az olasz fejedelmek, Milánó, Ferrara, Mantova, Piemont és természetesen Velence urai. A vers ekképp zárul: „Isten fogja segélleni seregidet”, „veled tart az egész világ”, ki kell használni az időt, „mert ismét nem adódik ilyen alkalom”.

A két horvát nyelvű költemény mellett ott találjuk Marulić latin nyelvű, VI. Hadrián pápához írott *Epistoláját* is (*Epistola Marci Mruli Spalatensis ad Adrianum VI. Pont. Max. et de Calamitatibus occurrentibus et exhortatio ad communem omnium et Christianorum unionem et pacem*), amelyben szintén egy törökellenes koalíció létrehozását sürgeti, s amelyet 1521-ben Nigri Tamás (Toma Niger) – korábban Beriszló Péter Rómában és Brüsszelben járt követe, most pedig skradini (scardonai) püspök – személyesen adott át VI. Hadriánnak. Az *Epistola* megírásának nyilvánvaló indítéka Beriszló Péter 1520. május 20-án, a korenica csatában bekövetkezett tragikus halála. Spalato költője okkal vélte, hogy az 1513-tól a horvát–szlavón–dalmát báni méltóság és a veszprémi püspöki cím viselőjének váratlan halála szerencsétlen fordulatot jelent a török elleni harcokban. Marulić jóslata a bán halála után nem sokkal valóság lett: II. Szulejmán 1521-ben hadjáratot indított, amelynek következménye Szabács, Zimony és Nándorfehérvár eleste lett, s a portyázó

török csapatok mind gyakrabban jelentek meg az Adria partján, így Split falai alatt is. Ezek az események késztették a költő Marulićot arra is, hogy 1501-ben írott, bibliai tárgyú, horvát nyelvű eposzát nyomtatásban közreadja. Műve időszerűségét mutatja, hogy az *Istoria svete udovice Judit, u versih harvacki složena* (Juditnak, a szent özvegynek története horvát versekbe szedve) 1521-es velencei kiadását 1522-ben követte a második, 1523-ban pedig a harmadik.

A Judit-eposz szomorúan időszerű sikerét követő harmadik esztendő eseményeit Marulić már nem érte meg: 1524. január 5-én, hetvennégy éves korában meghalt. Az általa teremtett és az európai irodalom szintjére emelt horvát nyelvű törökellenes költészet – mindenekelőtt a *tuženje, tužba* műfajváltozat – halálával nem apad el, az általa használt versformát is követve (izoszillabikus kétszer rímelő tizenkettős sorok) egy névtelen szerző a mohácsi csata tragikus eseménysorát és II. Lajos halálát meséli el ebben a műformában, majd a század derekán a dubrovniki (ragusai) Mavro Vetranović Čavčić folytatja e hagyományt. Mind a névtelen, mind a jeles ragusai közös horvát–magyar tragédiaként élte meg a szulejmáni offenzíva következményeit: a névtelen a mohácsi csata tragédiáját, Vetranović Buda 1541-es elvesztését. (Vetranović versének címe: *Tužba grada Budima*, azaz *Buda várának panasza*.)

A névtelen szerző *Počinja razboj i tužba kralja Ugarskoga*, azaz: *Kezdődik a magyar király harca és panasza* című művét okkal tekinthetjük a Vukotinović-írás előzményének, függetlenül attól, hogy a *Štitonoša* szerzője ismerte-e vagy sem annak szövegét – lévén, hogy az, hosszú lappangás után, csak a XX. században vált nyomtatásban ismertté. Szövege egy a traui székesegyház tulajdonában lévő kéziratos könyvben maradt fenn, amely Marulić *Tuženje grada Hjerolimima* című *panaszénekét* is megőrizte.⁴ Trau (Trogir) magyar kötődései Könyves Kálmán uralkodásától századokon át a magyar királyok fennhatósága alá került dalmáciai városok közül a legerősebbek voltak. A dómot a jáki templom mintájára építették meg, IV. Béla a tatárok elől menekülve itt talált oltalmat, s itt született Beriszló Péter alias Petar Berislavić. A kódex, amelyben e terjedelmes vers szövegét Franjo Fancev megtalálta, két Marulić-költeményt is tartalmaz, ami a kéziratos könyv spliti eredetére vall. A Marulić-versek jelenléte a Tengermellék (Primorje) és Dalmácia városai (Senj, Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik) közötti, más vonatkozásban is bizonyított irodalmi és kulturális migráció intenzitását jelzi,⁵ amelynek ismeretében a Mohács-vers jól beilleszthető a XVI–XVII. századi törökellenes horvát költészet kontextusába.

A 336 kétszer rímelő izoszillabikus tizenkettős sorból álló ének expozíciója imádság, amelyben – némiképp a Marulić-eposz, a *Judit* invokációját asszociálva – elméje megvilágosítását („razum prosvitli”) és az egek Urának kegyelmét kéri („podaj mi tuj milost”), hogy híen elmondhassa „a magyar király siralmát és veszését”. A keresztény hívőket pedig bűnbánatra és seregek toborzására szólítja, hogy ekképp toroltassék meg Lajos király pusztulása.

A versforma, a Judit-eposz invokációjának reminiszcenciája s a keresztény hívők bűnbánatra való buzdítása egyaránt arra vall – a Marulić-versek kódexbeli jelenlétével együtt –, hogy az ének szerzője ismerte a spalatói mester munkáit.

A továbbiakban a versszerző hosszan részletezi a király panaszát – információk sokaságát közölve a kortárs hallgatósággal (vagy olvasókkal): az ifjú Lajos királynak, a trónra lépést követően, a török garázdálkodásának tényével kellett szembenéznie, aztán sereget gyűjteni, ifjú hitvesétől elbúcsúzni, táborba szállni, majd Isten oltalmának reményében a törököt megtámadni. Látni a felcsillanó reményt (vitézei a szultán sátoráig nyomultak), aztán – a hadiszerencse fordultával – a főpapok, bárók, hadvezérek, a bánok, a hercegek és a fővezér, Tomori Pál veszését a török ágyúk tüzében, majd seregei megfutamodását és megsemmisülését, hogy aztán maga is – lovában bízva csak – menekülni kényszerüljön. Golyótól sebzetten, életben maradt vitézeitől s hadvezéreitől cserbenhagyva, koronáját veszítve ugrat lovával a mocsárnak, mely végül könyörtelenül elnyeli. Haláltusája közben átkot szór az őt cserbenhagyó, egymást és Itália földjét pusztító keresztény uralkodókra, majd a halál pillanatában megbocsátva arra kéri az Istent, ne hallgassa meg átkait, hanem egyesítse az európai kereszténységet, hogy megvédhessék szent hitüket.

Már kiváló szlavistánk, Bajza József észrevette a szerző tájékozottságát, hogy mennyire jól ismeri a csata lefolyásának eseménytörténetét, szereplőit, a korabeli európai viszonyokat, Itália, s ezen belül Milánó helyzetét, a Milánóért versengők (a francia király, a pápa, Velence, a Sforzák) közönyét, II. Lajos segélykérését és a török veszéllyel kapcsolatos figyelmeztetését illetően.⁶ Ám hogy a hosszú versezet mégsem ragad meg a historikus tények puszta felsorolásánál, arra a szöveg népköltésszettel is rokon részleteiből,⁷ s költői invencióra valló képeiből következtethetünk.

Példaképpen az utóbbi megállapítást illusztrálандó az alábbi sorokat idézzük, mégpedig a menekülő, végveszélyben lévő király lovához intézett szavait:

Hogyha engem innen hazaviszel bátran,
jutalmazlak téged drága ajándékkal:
lábadon a patkó színezüstből leszen,
kantárodát pedig kirakom gyöngyökkel,
vert arany díszíti hátadon a nyeretget,
szügyödre meg teszek szép ragyogó selymet.
Hogyha egészségben hazaviszel engem,
takarót is kapsz majd aranyos szövessel...⁸
(L. I. fordítása)

A régióban, amelyben e mohácsi vészről szóló *panaszének* íródott, a magyarság másik XVI. századi tragédiája sem maradt visszhang nélkül. A horvát közvélemény tragikus élményként élte meg a török újabb, 1541-es térnye-

rését is. Buda eleste a dubrovniki költő, Mavro Vetranović vélelme szerint, az egész közép-európai térség Mohácshoz hasonlítható katasztrófája lett. Az európai műveltségű és tájékozottságú Vetranović (bencés szerzetesként hazai stúdiumait követően, hosszabb időt töltött Monte Cassino klastromában is) *panaszénekek (tužbák)* sorával figyelmeztette kortársait a Buda elestével bekövetkezett tragikus helyzetre. *Panaszénekei* kordokumentumok, valamennyi a marulíci hagyomány folytatása, tematikai kettősségük pedig a magyar történelem énekek tipológiai párhuzamaira figyelmeztet. Az aktualizálás jegyében íródott textusai mellett ott találjuk a bibliai tárgyúakat is. XVI. századi énekköltészetünk bibliai történelmi és Vetranović ószövetségi példázatai (*Tužba kralja Davida [Dávid király panaszéneke]*, *Pjesanca o Jobu [Jóbról való ének]*) azonos indíttatásúak: az erkölcsjobbító célzat a nemzeti érzület kifejezésének szándékával ötvöződik bennük. Három éneke európai jelentőségű: a *Tužba grada Budima* éppúgy Európának szóló figyelmeztetés, mint a *Pjesma gospodi krstjanskoj (Ének a keresztény uralkodókhöz)* és a *Pjesanca Latinom (Ének az olaszokhoz)*. Az utóbbiakkal Marulić *Epistolájának* örökségét folytatja: a keresztény összefogást szorgalmazza, s nem kevés kritikával illeti Nyugat-Európa nemzetét: Velence gyenge, képtelen a török kiűzésére, a sas és a kakas, azaz Német- és Franciaország csak saját érdekeinek függvényében harcol, Magyarország kapuja, Nándorfehérvár elesett, Dubrovnik – amióta a magyar-horvát királyok védnöksége alól kikerült – harácsot fizet a töröknek. Vetranović ugyan jól tudja: a törökellenes koalíciónak nem sok esélye van, másik énekében (*Ének az olaszokhoz*) mégis a keresztény egység, az összefogás mellett érvel, amikor az itáliai félsziget ókori dicsőségét és a korabeli Itália tragikus megosztottságát szembeállítja egymással.

A *Tužba grada Budima*, amelynek szövegét mindvégig uralja a panaszformula, a számvetés, az összegezés verse is. Tárnya valójában az egész közép- és délkelet-európai térség viszonyaira kiható, a magyar államiságot tragikusan érintő esemény, Buda várának 1541-es elfoglalása. Az ének – noha bőven tartalmaz historikus tényeket s az epikus elem is erős benne – egyfajta lírai-érzelmi hangoltságot is kifejező szöveg, amit képeinek elevenisége, a szerzője számára már történelmi múltat jelentő dicső idők (például Hunyadi János és Mátyás korának) felidézése, Buda várának megszemélyesítése s a kompozíció zártsága látszik leginkább hitelesíteni.

Nem elhanyagolható jellegzetessége a műnek a közép-európai identitás kifejeződése: a bajait elsíró, megszemélyesített Buda vára az egykori magyar, cseh, lengyel, horvát, bosnyák, dalmát, erdélyi és ugrovlah vitézek hiánya miatt kesereg, mert már nincs, „aki a törököt kopjájával várja a csatamezőn”, s „ki jobbjával szabályját pogány vérbe mártva” szerezzen hírnevet:

Ma pedig se magyar, se cseh és se lengyel,
 hogy töröknek mezőben kopját szegezzen;
 nincs többé Bosznia vitéze, sem horvát,
 sem bátor dalmata, erdélyi s ugrovláh,
 ki keresztény hitünket ekképp oltalmazza,
 jobbával szablyáját pogány vérbe mártva.⁹
 (L. I. fordítása)

A közös történelmi tragédiák színtereinek villanásnyi felidézése jelképes érvényű. Rigómező, Krbava és Mohács egy-egy memento, amely a sorsközösségben osztozók összefogásának szükséges voltára figyelmeztet. Hunyadi János (Janko vojvoda) és Mátyás király heroizmusa ugyan a múlté, ám hajdani dicsőségük reményt adó örökség.

Vetranović *panaszversének* legérdekesebb és legfontosabb részlete Mohács tragédiájának elemzése. A dubrovniki költő vélelme szerint – természetesen ezt is a megszemélyesített Budavár meséli el – a magyar nemzet katasztrófája Mohácsnál, Lajos király és seregének pusztulásával kezdődött. Meglepő az a részletesség, amellyel a magyar történelem e tragikus eseményét tárgyalja, ezzel nyilván annak meghatározó szerepét kívánta tudatosítani kortársaiban. Aligha tévedünk, ha feltételezzük: Mohács és Buda tragédiájának ez az együttes interpretálása is Vetranović ama nézetét hivatott alátámasztani, amely szerint Dubrovnik sajátos, a Velence és a török közötti függetlenség megőrzését szolgáló politikája a célszerű, véráldozatot nélkülöző gyakorlat. E politika jegyében a városállam – tudjuk – harács fizetésével váltotta meg viszonylagos függetlenségét. Buda helyzetére és sorsára vetítve ez annyit jelent, hogy ha Buda hű maradt volna Izabella királynéhoz, s vállalta volna a harács fizetését a töröknek, úgy továbbra is független maradhatott volna.

E versek tanúsága szerint a mohácsi csata tragikus vége és II. Lajos halála a horvát diaszpóra egészét megrendítette. Sorsfordító voltát fokozta, hogy a csatát követő év augusztusában már Horvátország és Szlavónia határánál, az Una völgyében pusztított a török. A vesztett csata következményeképp mindenütt fokozódott a háborús veszély érzete, amit a belviszályok is fokoztak, kiváltképp azután, hogy 1527 szeptemberében, a Ferdinánd és János király hívei között zajló varasdi ostromnál elesett Frangepán Kristóf (Krsto Frankopan) horvát bán. Az immár történelemmé vált mohácsi csata eseményeiről már 1527-ben megjelent a szemtanú tudósítása is: Brodarics István kancellár Krakóban adta ki *De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohacz* című visszaemlékezését, amely a Horvát-Szlavón-Dalmát bánság területére is eljutott. A csata emlékének továbbörökítéséhez jelentősen hozzájárult a XVI–XVII. századi magyar és horvát történetírás is, mindenekelőtt II. Lajos, majd később Zápolya János udvari káplánjának, Szerémi Györgynek¹⁰ és Istvánffy Miklósnak,¹¹ valamint Ráttkay Györgynek (Juraj Ratkay)¹² munkája – noha ez utóbbi korántsem tárgyyszerűségével, sokkal inkább elfogultsá-

gaival tűnik ki. Természetes tehát, hogy a romantika korának múltbeli horvát–magyar sorsazonosság tényét példaadó szándékkal felidézni kívánó szépíró ezt a hagyományt választotta elbeszélése tárgyául. Az viszont már korántsem az, hogy a szépíró Vukotinović egy olyan történelmi időszakaszban tette ezt, amikor a horvát–magyar baráti kézfogás éppenséggel nem jellemző. Szemléltetésképp célszerű e vitákkal terhes időszakasz jellemző eseményeinek rövid áttekintése is.

Az 1843–44-es pozsonyi országgyűlésen újra fellángolt az 1790-ben kirobbant horvát–magyar nyelvi vita, amelynek előzménye volt az 1842-es zágrábi megyei tisztújítás idején az illír és a horvát–magyar párt (magyarónok) összecsapása, illetve az előbbieket győzelme. A magyar vármegyék mindezt a „pánszláv izgatás” veszélyének fokozódásaként élték meg. E veszélyérzet summázatát megtaláljuk Pest vármegye küldöttének az országgyűlés 1844. június 6-i ülésén elmondott, „a horvátországi mozgalmak okait s állításait [...] adatokkal is [...]” alátámasztó beszédében. Érdemes figyelni erre az összegezésre, mert megfogalmazója tárgyyszerű kívánt lenni, egyúttal sikerült folyamatában láttatnia a jelenséget.

„Az illyrismust és panslavismust sokan ártatlan litteraturai mozgalomnak tekintik” – mondta Szentkirályi követ, majd így folytatta: „[...] [a] jelenben ez már csak ürügy és fátyol, melynek leple alatt az illyr és pánszláv társulatok szabad működhetést követelnek”, s céljuk az Uráltól az Adriai-tengerig és Konstantinápolytól „észak legtávolabbi vidékéig” terjedő nagy szláv egység megteremtése. Ez az idea ott van már Jan Kollár 1827-ben, majd 1832-ben Pesten(!) közrebocsátott *Slávy dcera* című, pánszláv szellemiségű „lírai eposzában”, amelyben a szerző „magasztalja a szlávokat, gúnyolja a németeket, gyűlölség és utálat hangjait éneklí a magyaroknak”.¹³

A nagyszláv eszmét a *Danica, Horvatzka, Slavonzka, y Dalmatinzka* egy 1835-ben megjelent cikke már adatokkal is alátámasztja – számba véve mindazon országokat és tartományokat, ahol szlávok élnek. A cikk adatai szerint Stíriától s Isztriától Magyarországon, Horvátországon s a Balkánon át az orosz birodalom ázsiai határáig több mint 53 millió a szláv ajkúak száma, s ezek – ha a szükség úgy kívánja – „egy millió fegyverest állíthatnak”. Mindezt kiegészítendő Szentkirályi a *Kolo* című folyóirat 1842-es, első évfolyama első kötetének szemlerovatából az alábbi mondatot idézi – hozzávetőleg szövegű fordításban: „A 19-ik század a slavismus százada, mennyire csak a historia terjed a szláv világ még soha ily fordulatot nem vett, hacsak Szvatopluk idejét ki nem vesszük, ki minden szlávot hatalmas uralkodása alatt egyesített [...]”.¹⁴ Ez a népszerűség Európa lakosságának egyharmadát jelentí, ami páratlan „bizakodást”, „lelkesevést” fakaszt a szlávság körében, s mint ilyen „... fölingerlése a bosszúnak az idegen elnyomás ellen [...]”, arra biztat, hogy „... a közhazáért a szláv testvér szláv testvééréért vérrel és életével is áldozzék”.¹⁵ „A szláv nemzet töredékei összeolvadnak polgárilag is

– folytatja Szentkirályi –, mert a belső élet elvont képzet nem maradhat, hanem idővel szükségképpen concret alakot ölt magára, és mivel tiszta szláv trón csak egy van, mely hatalmas és erős, a szláv nemzetiség e trón körül fog csoportozni.”¹⁶ Az illírek ugyan tagadják „az orosz irányzatot”, ám ha ez nem létezik, akkor „mirevaló az orosz hatalomnak oly gyakori emlegetése [...]?”¹⁷ A szónok idéz „...egy tanúvallomás[t] is [...], miszerint beszélgetés közben előhozott gróf K. Sz. által 1842. augusztus 12-én Zágrábban, miképp az illyrek törekvései az orosz segedelmével könnyen végrehajthatók, nem ugyan közvetlenül jelenleg, hanem majd ha az eszmék megértek, s valahol zavarok fognak támadni, mibe az orosz beavatkozhatik [...]”.¹⁸

Mindezeket felsorolva Szentkirályi követ hangsúlyozta azt is: nem a szláv népek (így a horvátok) nyelvi, irodalmi törekvéseinek jogosságát vonja kétségbe, csupán az azzal párosuló eszme veszedelmes voltára kíván figyelmeztetni, „...mely Európa békeességét, s a monarchia bátorságát támadja meg.”¹⁹ Nem állítja, „...hogya a szláv nép azon töredékei, melyek velünk egy korona alatt élnek, ez eszméket már valósággal elfogadták [...]”, csupán „azon kevés egyénekről” beszél, „kik az illyr és pánszláv pástot képezik”.²⁰

Az illír mozgalom képviselői magyarellenességének okait kutatva Dragutin Rakovac 1842-ben megjelent *Mali katekizam za velike ljude* (Kis katekizmus nagy emberek számára) című könyvecskéjében nem kevés, a valósággal ellentétes állítást talál, amelyek egyenként és összességükben kimerítik a magyarellenesség kritériumait. Szentkirályi így summázza követtársai előtt Rakovac állításait: „Mi a céljuk a magyaroknak? A magyarok minden egyéb nemzetiségek romjain a magyar nemzetiséget akarják felemelni, és a velők egy korona alatt élő nemzetek között azt kívánják, hogy parancsukra rögtön elfeledjék anyanyelvöket; azt akarják, hogy minden egyéb vallások sírján a protestantizmus felvirágozzék, különösen pedig a kálvinizmus, melyet magyar hitnek neveznek. Nem szükség hosszasan magyarázni e vádak, sőt rágalmak méltatlanságát; ki-ki tudja, ki a magyar törvényhozás történeteit csak távolról is ismeri, mily mértékben koholtak [...]”.²¹

A „kis katekizmus” egy további kérdése így hangzik: „Szükséges-e hogy Magyarországon egy közigazgatási nyelv legyen?”²² A választ szabadon, de a szöveg értelméhez hűen foglalja össze: a kérdésre adott válasz szerint a magyar nyelvet Magyarországon – tehát nem Horvátország területén – néhány megyében csupán csekély számú magyar lakos használja, s mivel Magyarországon a törvényeket a főnemesség alkotja, a köz- és kisnemesség befolyása a törvényhozásban a nullával egyenlő. Az, hogy a közigazgatás nyelve a magyar lett, a főnemesség túlfűtött nemzettudatának következménye. Mindezen túl a magyarok ama népcsoportokat, amelyek a magyar nyelv használatát elutasítják, a legszörnyűbb vádakkal illetik, emellett vakbuzgó módon minden népet erőszakkal magyarosítani kívánnak, ami azt jelenti, hogy a magyarságnak – nemzetük és nyelvük felemelésén túl – más céljaik is vannak.²³

A Pest vármegyei követ az illír mozgalom nézeteinek és a nyomukban megjelenő magyarellenességnek okait kutatva arra a következtetésre jut, hogy a helyzet elmérgesedéséért a zágrábi főispán és Haulik zágrábi püspök a felelős elsősorban. Az illír párt – fejt ki Szentkirályi – erőszakkal és csalással lett az 1842-es, botrány övezte zágrábi tisztújítás győztese, amely a főispán támogatásával ment végbe,²⁴ Haulik püspök pedig – a tisztújítás előtt – körlevélben szólította fel egyházmegyéje papságát, hogy „...híveinek lelki ismeretét a közéletben és politikában is [...]” vezesse, sőt: „titok leple alatt felszólíttatik a papság: igyekezzenek híveinél a dolgot odavezérelni, hogy főképpen a főispán véleményéhez és szándékához alkalmazza magát”.²⁵

Pest vármegye követe beszédében többször hivatkozik a korabeli illír szellemiségű horvát sajtó állításaira is. A Gaj szerkesztette *Danica, Horvatzka, Slavonzka, y Dalmatinzkát* és a *Kolót* idézi több ízben is, amelyek az illirizmus fórumai voltak s bennük 1842–43-ban a pánszláv eszmeiség kétségtelenül jelen volt. A bennük olvasható írások kivonatos ismertetésével a szónok célja az volt, hogy a rendek ennek alapján ítéljenek az illirizmus és a pánszlávizmus jelenségéről, amely eszmék egyértelműen elárulják: „a pánszlávizmus nem pusztán irodalmi tünemény”; „a panszlávizmus [...] Magyar- és Horvátország határain [...] messze túlterjed”; „az illyrismus és panszlávizmus éltető eszméje [...]: egyesíteni a szláv töredékeket egy nagy családban, alkotni egy szláv hazát, mint hajdan Szvatopluk idejében volt”; „a panszlávizmus, mint eszme, magtámadja azon tényeket, miket a historia már befejezett; megtámadja azon alapot, melyen a közállapotok viszonyai nyugosznak”.²⁶

Az országgyűlési vitán Szentkirályi követ által idézett Dragutin Rakovacröpirat után már az Illír Párt (Ilirska stranka) és a magyarón Horvát–Magyar Párt (Hrvatsko-ugarska stranka) között Horvátországban fellángolt párt-harcok és a magyar országgyűlésben zajló újabb viták közben egy másik manifesztáció is napvilágot látott, mégpedig Belgrádban. Szerzője a szlovák származású Bogoslav Šulek. Ő is az illír mozgalom harcosabb, radikálisabb képviselői közül való, és *Što namjeravaju ilirci? (Mit akarnak az illírek?)* című röpiratában ő is kemény szavakkal illeti a magyarságot 1844-ben. Úgy véli: a horvát–magyar kapcsolatok a régmúltban jók voltak, egészen Nagy Lajos trónra lépéséig, aki először tett kísérletet arra, hogy „Horvátországot teljes egészében egyesítse Magyarországgal, és mind a horvátokat, mind a magyarokat egy jogar és egy kormányzás alá vonja”.²⁷ „Lajos igazságtalan eljárása – folytatja Šulek – a horvátokat durván megsértette, felingerelte és ellenállásra készítette.”²⁸

Ez a történelmi interpretáció igencsak messze áll attól a Nagy Lajos királyképtől, amelyet az *Osman* költője, Ivan Gundulić mintegy kétszáz esztendővel korábban megrajzolt. Ott a három tenger határolta Anjou-birodalom uralkodója, „akit Budán is, Krakkóban is megkoronáztak”, Szilágyi Mihályhoz, Hunyadi Jánoshoz és Mátyás királyhoz hasonlóan a biztonság és a sza-

badtság megteremtője- és oltalmazójaként jelenik meg.²⁹ A história esemény-történetének e kétféle olvasata – nem kétséges – két különböző korszak politikai konstellációjának függvénye: Dubrovnik XVII. századi költője a Ragusát 1358-ban magyar fennhatóság alá vonó, s a hatalma csúcsán lévő velencei köztársasággal Dalmácia birtoklásáért harcoló Nagy Lajost a horvát függetlenség, a nemzeti érdekek oltalmazója- és képviselőjeként ábrázolja, az illír mozgalom törekvéseit megfogalmazni kívánó Šulek viszont a középkori uralkodó Dubrovnikot és Dalmáciát s ezáltal a horvátságot érintő cselekedeteit negatívumként jeleníti meg, a magyar király személyében a horvát nemzeti függetlenség megnyirbálóját látja.

A Nagy Lajos korától a XVIII. század végéig felhőtlennek mondható horvát–magyar kapcsolatokról nincs is több mondanivalója Šuleknek, interpretációja további passzusaiban már a közelmúlt és a jelen nyelvi vitájaként jelenik meg a horvát–magyar viszony, s a magyarságot ennek nyelvi hegemoniára törő szándéka miatt kárhoztatja. Nézeteit kifejezetten a magyarság iránti ellenszenv formálja, amit nem nehéz tetten érni. Elismeri például a magyar nyelvújítás tényét, sőt azt a „horvátok” és a „szlavónok” elé követendő példaként állítja, de aztán hozzáteszi, hogy a magyar nyelvet a latinnal és a némettel párhuzamba állítva kiderül, hogy az nem „tudós nyelv”.³⁰ A magyar – érvel tovább – a németekhez, angolokhoz képest kis nemzet Európában, lélekszáma mindössze négymillióra tehető, ráadásul – vélelme szerint – a magyarok nem is egy tömbben, hanem szétszórtaan élnek Magyarországon és Erdély területén, s lévén ázsiai nép, Európában rokonaik sincsenek. Ezt ellensúlyozandó – mindent elkövetnek a magyar nyelv fejlesztése érdekében, így akarván a magyar ajkú lakosság lélekszámát gyarapítani, mégpedig a szlovákok, németek, románok és horvátok rovására.³¹ Ennek érdekében alapították meg a magyar tudós társaságot, a magyar színházat, a múzeumot, ezért vetették el a latin nyelvet és tették hivatalossá a magyart minden magyarországi nép számára.³² Azt a nyelvet – teszi majd hozzá –, amely rendkívül szegény, a „tudósok vélelme” szerint gyökérszavainak száma mindössze 4668, amelyből valójában csak 962 a valóban magyar, a többi szláv, görög-szláv, latin, német, olasz, francia és zsidó jövevényszó.³³

Šulek nem mondja meg: honnan származnak adatai s az általánosságban említett „tudósokat” sem nevezi meg, ami nem kis mértékű csúsztatás, miként ama megjegyzése is, amely szerint a magyar színház- és múzeumalapításhoz a horvátok és szlavónok súlyos pénzekkel járultak hozzá; illetve hogy a magyarok csak húsz éve (tehát 1824-től) kezdtek könyveket írni. Azzal az állításával pedig, hogy Magyarországon sok vármegyében egyáltalán nem élnek magyarok, s csak az iskolát végzett személyek beszélnek magyarul, ellentmond korábbi állításának, amely szerint a négymillió magyarság nem egységes tömbben él, hanem szétszórtaan Magyarország és Erdély területein. Érvelése ellentmondásait szaporítja írása egy további passzusa is, ahol már

csak hárommillió magyarról beszél, s ötmillióra becsüli a Magyarországon élő szlávok, németek és románok lélekszámát.³⁴

Hasonló ellentmondásosság a röpirat további részleteiben is bőven akad. A jogvesztés veszedelmes méreteiről a nyelvi kérdésen túl nemigen tud tényeszerű adatokat felsorolni, sőt amikor az ún. „municipális jogokat” felsorolja, valójában mindvégig arról beszél: mi illeti meg a törvények szerint a horvát nemzetet a közéletben. A gyakorlatban ezek a jogok nem is sérültek oly mértékben, mint azt a nyelvi vita alapján vélték. A bán a sabor (nemzetgyűlés) összehívásának jogát szabadon gyakorolhatta, mégpedig a magyar államvezetéstől függetlenül. Érvényben voltak olyan jogok is, mint a katonaság élelmezési és fenntartási költségei alóli mentesség, a követek küldése a magyar országgyűlésbe, a tengeri só szabad forgalmazásának joga, a báni ítélőtábla szabad működése, a lutheránusok és kálvinisták horvátországi letelepedésének tiltása. A királyi helytartótanács (Consilium Locumtenentiale, Statthalterei-Rath) magyarral történő összevonása – ismeri el Šulek – a horvátok egyetértésével történt korábban. Mindezek kapcsán a nyelvkérdést érintve a Horvátországon belüli nyelvi vitákról, illetve ezek 1790 és 1844 közötti alakulásáról sem rajzol teljes, így még kevésbé hiteles képet. Nem szól például arról, hogy a horvát rendek kezdetben a latin nyelvhasználathoz ragaszkodtak makacsul, hogy 1827-ben például a horvát nemzetgyűlés (sabor) megszavazta a kötelező magyarnyelv-oktatást a horvát középiskolákban (a latin helyett). A nyelvi sérelmek felsorolásakor a magyar és a latin nyelvet egybevetve ismét az előbbi szegényességéről beszél, a magyar nép kicsiny voltát sem mulasztva el hangsúlyozni, hozzátéve, hogy a „kis népnek kevés írója és kicsiny irodalma van”.³⁵ Jellemző érvelési módszerére, hogy más helyen, amikor a horvát dialektusok közötti eltéréseket mérlegelve, az „illír”, azaz *što* dialektus irodalmi nyelvi alkalmassága mellett érvel, akkor követendő példaként említi a magyarokat, akik – a németekhez és az olaszokhoz hasonlóan – egy dialektusok fölötti egységes nyelvet azért használnak, mert „a debreceni magyar egészen másként beszél, mint a székelyföldi”.³⁶

A nyelvhasználat körül zajló heves vita e vázlatos bemutatása vélhetően kellő módon szemlélteti a két nemzet közötti viszony 1844 körüli állapotát, illetve e viszony elmérgesedését. A horvát közélet eseményei, mindenekelőtt az illírek és a magyarónok közötti pártharcok³⁷ még inkább megvilágítják: milyen mértékben romlott meg a két nemzet közötti, a XVIII. század végéig még felhőtlen kapcsolatrendszer.

Ebben a konfliktusokkal terhes időszakaszban, egészen pontosan 1844-ben lép elő Vukotinović a közös horvát–magyar múltat a példaadás szándékával idéző elbeszéléseivel.

A horvát irodalomtörténet-írás Antun Barac óta legfeljebb allúzió formájában tesz említést e prózáról, holott az nem jelentéktelen a negyvenes évtized

horvát szépprózájának kontextusában. Milorad Živančević a Liber Kiadó gondozásában megjelent *Povijest hrvatske književnosti* (A horvát irodalom története) vonatkozó, az illirizmus és a realizmus korát bemutató kötetében csupán az 1844-es elbeszélésgyűjtemény címét említi (*Prošasnost ugarsko-horvatska*),³⁸ Krešimir Nemeč a XIX. századi horvát regény történetét feldolgozó monográfiájában szintén csak érintőlegesen szól Vukotinović munkásságáról,³⁹ és szűkszavú Dubravko Jelčić is: 1997-ben megjelent horvát irodalomtörténetében (*Povijest hrvatske književnosti*) mindössze ennyit ír: „már 1835-ben a »Danicanban« kezdte közölni novelláit, előbb történelmi tárgyúakat, később lélektani történeteket is, s elsőként írt nálunk feuilletonokat is (*Zimske misli* [Téli gondolatok], 1841). Azon írók közé tartozott, akik nem csupán nemzetébresztők, hanem romantikusok is voltak.”⁴⁰

Úgy tűnik: a második világháború utáni évek-évtizedek horvát irodalomtörténései közül egyedül Antun Barac tartotta fontosnak és érdemesnek a Vukotinović-széppróza tüzetesebb méltatását. Az általa rajzolt tárgyszerű, a legjobb értelmű pozitivisták módszerrel felvázolt Vukotinović-kép kiállta az idő próbáját, megállapításai ma sem igen szorulnak korrekcióra. A történelmi tárgyú Vukotinović-művek teljes spektrumát tárgyalja, cím szerint felsorolva azokat – egy-egy frappáns tartalmi utalással jellemezve mindegyiket: a *Sardar-paša* a törökkel folytatott petrinjei harcokat mutatja be, a *Bela IV. u Iliriji* (IV. Béla Illíriában) a tatárjárás horvátországi következményeit, a *Franjo Talovac* a várnai csatát, a *Štitonoša* a mohácsi ütközetet, a *Novi vojvoda* Mladen Šubić bán bukását, a *Čupori* Mátyásnak a renitenskedő nemesség megzabolázását célzó törekvéseit. Az írások további jellemzői – folytatja Barac – a történelmi adatokban gazdag historikus cselekményváz s a maradéktalanul romantikus elbeszélés mód: az apa méltatlansága miatti bodogtalan szerelem (*Franjo Talovac*), iszonyú féltékenység, amely a tisztességes szerelmi vetélytárs pusztulásához vezet (*Štitonoša*), féktelen hatalomvágy (*Novi vojvoda*), más-más felekezetbéliek szerelme (*Sardar-paša*) stb. A fő cselekményszálhoz epizódok szövedéke kapcsolódik, amit kémek tevékenysége, párbajok sora s a szerelemért és a hazáért vállalt önfeláldozás motivál.⁴¹

Ez a széppróza – folytatja Barac – a romantikus nemzettudat kifejeződése, kiváltképp a *Štitonoša*, amelyet Vukotinović kifejezetten a kortárs horvát ifjúságnak ajánlott – azzal az üzenettel, hogy kövesse ősei példáját. S hogy a romantikus szerző az ősök örökségéből mit tart példaértékűnek, azt Barac így summázza: hősiesség, tisztesség és a múltbeli horvát–magyar testvériség.⁴²

A *Prošasnost ugarsko-horvatska* két kötetében közölt szépprózai írásokat Vukotinović történelmi novelláknak (*historičke novele*) nevezi, ám – a textusokat alaposabban szemügyre véve – némi fenntartással kell fogadnunk e műfaji megjelölést. Valójában két hosszabb, kisregény terjedelmű írásról van szó (*Štitonoša*, *Novi vojvoda*), amelyek – véleményünk szerint – közelebb állnak a Walter Scott-i történelmi regénytípushoz, semmint a tradicionális novella

műfaji kritériumaihoz. A *Štitonoša* tuzetesebb elemzése még inkább arról győzhet meg, hogy a kauzalitás elvei szerint felépülő cselekmény, amely Goethe *Wilhelm Meister*ének éppúgy sajátja, mint a XIX. századi, Walter Scott, Stendhal, Balzac, Thackeray stb. alkotta regénystruktúrának, kifejezetten a XIX. századi modern regénytípusokhoz igazodik. A szerző a nevezettek kor- és pályatársának tudhatta magát, mi több: műveltsége, nyelvtudása révén ismerte is munkáikat, így aligha téves a feltételezés, hogy saját művei megalkotásakor – ösztönösen vagy talán tudatosan is – a cselekmény- és a jellemformálás dolgában ezek követője lett. Tény ugyan, hogy a *Štitonoša*, a *Novi vojvoda* cselekményében érvényesülő oksági viszony még korántsem šenoai színvonalú, ám a negyvenes évek első fele horvát szépprózájának kontextusában már a legjobbnak minősülhet. Értékeinek elbírálásánál csakis ez a szempont lehet irányadó.

További fejtegetéseink előtt máris leszögezzük: a cselekményépítés és a jellemalkotás alapján a *Štitonošát* regénynek tekintjük és nem elbeszélésnek, amit az alábbi érvekkel kívánunk alátámasztani.

A tizenkét részre tagolódó mű első fejezete szabályos epikai expozíció, benne a témamegjelölés: a mohácsi csatavesztés belpolitikai előzményei.

A *Štitonoša* struktúráját a regénytér és -idő kritériumai felől nézve megállapítható: az eseménytörténet kezdete 1525. május 22., lezárulásának időpontja: 1526. augusztus 29., illetve az ezt követő néhány nap, amelynek során Frangepán Kristóf visszatér Modrusba, illetve bekövetkezik a két főhős: Mileva és Rátkay halála. Az események lényegében három szintéren zajlanak: a budai várban, Jajcében és Mohácsnál. Ebben a tér- és időbeli kontextusban vonulnak fel a szereplők s sorakoznak a jellemfejlődést és az események menetét befolyásoló epizódok, amelyekben valóságos és fiktív elemek keverednek – a romantikus prózairás kívánalmainak megfelelően.

Külön és hangsúlyosan említenénk a scotti típusú történelmi regény egy fontos motiváló tényezőjének, az intrikának megjelenését. Az intrika a legjobban kimunkált negatív regényalak: Bogdaša révén lesz a kompozíciós struktúra meghatározó összetevője.

Történelmi tárgyú alkotásról lévén szó, szükségképpen vizsgálandó a történelmi hitelesség kérdése. A *Štitonoša* életanyaga a Mohács előtti események közül való, olyannyira bizonyíthatóan, hogy Vukotinović már-már a tudós filológus pontosságával adja meg műve történelmi forrásait.⁴³ Ez az életanyag mégsem történelmi adathalmaz, az író láthatóan a műfaji rendezőelvek szerint építi be azt a cselekménybe. Más szóval: a részletek konkrét historizmus-a adja a történelmi valóság képét, amely a Mohácsnál felvonuló királyi seregek bemutatásánál éppúgy tetten érhető, mint a kor vezető közéleti méltóságainak mellékszereplőkként történő felvonultatásakor. Ilyen szerepkörben jelenik meg II. Lajos király; Mária királyné; Szalkai László esztergomi érsek, Magyarország primása; Bornemíssa János; Báthori István, a nádor; Szapo-

lyai György szepesi gróf és főispán; Sárkány Ambrus udvari ítélőbíró; gróf Frangepán Kristóf; Werbőczy István nádor, a *Tripartitum* megalkotója; Tomori Pál kalocsai érsek, a magyar sereg fővezére a mohácsi csata idején; Brandenburgi György őrgróf; a kikeresztelkedett zsidó kincstartó, Szerencsés Imre; Macedonszki László szerémi püspök; Brodarics István udvari kancellár; Szapolyai János erdélyi vajda; Batthyány Ferenc horvát bán és mások.

A történelmi hitelesség és a Barac által is fontosnak ítélt romantikus nemzeti irányzatosság viszonyának vetületében érdemes egy pillantást vetni arra is, miképpen jelennek meg a Vukotinović-mű lapjain a horvát–magyar történelmi kapcsolatok tényei. Azaz: a művét az illír mozgalom harcos képviselőjeként megalkotó szerző a tárgyszerű, nemzeti elfogultságoktól, szélsőségektől mentes ábrázolást választja-e, avagy a Šulek-brosúrában tapasztalható ferdtésekkel, csúsztatásokkal terheli szövegét? A kérdésekre a műegész ismeretében válaszolva nyugtázzhatjuk: Vukotinović a magyar históriát jól ismerő, a tényeket tisztelő szerző, aki objektív képet nyújt át kortársainak horvátok és magyarok múltbeli kapcsolatairól. A romantika elkötelezettjeként kettős rendbe szervezi pozitív és negatív tulajdonságokkal felruházott karaktereit, rendezőelveit ezúttal az ország s a nemzet érdeke szabja meg (horváté is, a magyaré is). A király döntéseit, cselekedeteit befolyásoló személyiségek bemutatásakor például így kerül a negatív oldalra Brandenburgi György őrgróf, aki mindig a király kísértő rossz szellemeként van jelen a történetekben, s aki könnyelmű és felelőtlen magatartásával a királyt minduntalan elvonja az országos ügyektől, míg a másik, a pozitív oldalon az udvar olyan, a tisztesség, hazafiúi hűség példaképeiként ábrázolt személyiségei sorakoznak fel, mint Bakács, Bornemissza János, Borsodi és természetesen Tomori Pál.

Tárgyilagos jellemzést ad az udvar s a király környezetét alkotó olyan nemesurakról is, mint Werbőczy István, Szapolyai György, Báthori István, Drágfy János stb.

Tomori Pál alakrajzának külön fejezetet szentel Vukotinović, amelyet láthatóan a regénykompozíció kulcsfejezetének szánt. A fejezet egyik fele Tomori életútjának foglalata, a másik a tulajdonképpeni regényhős: a *štitonoša*, magyarul az *apród*, azaz Rátkay Gáspár igazságának beteljesülését tartalmazza. A fiatal apródot ugyanis szerelmi vetélytársa, Bogdaša ármánykodása nyomán az uralkodó börtönbe záratta, s most – megbizonyosodva ártatlanságáról – szabadon engedi, sőt királyi szolgálatra rendeli újra. Az eseménytörténet e szegmentumából tudjuk meg: mind Tomori, mind Rátkay a mohácsi csatamezőre indul.

A ferences barátból korántsem véletlenül lett fővezér – tudatja a róla igen kevés információval rendelkező horvát olvasóval Vukotinović. Már a Beriszló Péter halálával végződő korenciai csata idején elismert katona, „a legbátrabb vitézek egyike”, a budai vár fontos személyisége, aki – nem kaphat-

ván meg a „prior Auranae” címet – Kapisztrán Szent János nyughelyén, az iloki ferences kolostorban vette magára a franciskánusok öltözetét, és „a magyar főurak és főnemesek zűrzavaros életformájától távol istenfélő szemlélődéssel töltötte napjait – gyorsan elröppent korábbi szép éveire emlékezve”. „Három év elmúltával – ez 1523-ban történt – Tomorit a király a kalocsai érsek rangjára emelte, amit VI. Hadrián pápa is megerősített. [...] Ezt követően lett a Duna, a Száva és a Dráva határolta egész térség fővezére. Nagy örömmel fogadták itt, a szláv lakosok különösen, testvérként. 1524-ben legyőzte Ferhát béget, a következő évben hősies bátorsággal védte Péterváradot, de a szerencse nem szegődött melléje, az erőd az ellenség kezére került, amin nem lehet csodálkozni, mert pénz és katonák nélkül nem lehet csatát vívni.

A király korábban Frangepánnak kínálta fel a fővezérséget, ám ő azt üzen-te: nem tudja azt elfogadni, saját földijeinek élén fog hadra kelni, nem kíván ilyen sereg élén fővezérként szolgálni. Erre Tomori Pált választották meg [...]. Tomori, aki a háttérben akart maradni, így került a legfontosabb posztra. A magyarok ezzel tették jóvá mindazon igazságtalanságot, amit korábban e tiszteletre méltó [...] férfiúval szemben elkövettek [...]. Ez a férfiú, akit korábban a nemesek egy része papként, szerzetesként mint a leprást alávaló módon és igazságtalanul szidalmazott, nos, ez a férfiú mindenkinek megbocsátott, és odaállt, ahol a legnagyobb volt a baj és a legnagyobb a veszély.”⁴⁴

Ezután az epika tradicionális, még az eposzi költészetből származó, s például Puskinnál a verses regényben is alkalmazott fordulattal irányt vált a cselekmény,⁴⁵ hogy később, már a csata színhelyén újra találkozunk, a továbbra is az író rokonszenvével kísért önfeláldozó hadvezér Tomorival.

Vukotinović hőse további jellemzésekor sem vállalkozik a csatajelenet olyan effektusokban gazdag leírására, mint majd azt Šenoánál például a *Seljačka buna* (*Parasztlázadás*) lapjain tapasztaljuk, ám amit elmulaszt a részletek elhagyásával, azt a rövid, epizódyszerű szituációk sorával pótolja. A főszerep itt is Tomorié – jóllehet: hadvezéri s emberi adottságairól ezekben már nem sok szó esik. Előbb a király védelmére rendelt csapatok eligazítása közben tűnik fel (itt Török, Kálnay és Rátkay parancsnoki feladatokat lát el), aztán visszatér a főhadiszállásra, ahonnet – látva a hegyekről aláereszkedő török sereget, élen a szultánnal – a királyhoz siet jelenteni az ellenség érkezését, majd a seregek élére vágat. „Csodálatos volt látni az olyannyira fáradhatatlan és bátor Tomorit a szerzetesi csuhában, amelyet sohasem tett le magáról [...]. Nekünk, akik megszoktuk e szerzetes rendbéliek tudós habitusát és alázatosságát, még inkább csodálnunk kell őt [...]. Tüzes szavakkal buzdítja katonáit: bátorságuk győzelmet is hoz, a törökök fejvesztve menekülnek, Szulejmán testőrsége is megfutamodik, a török lovasság is mintha Földvár felé hátrálna... Seregeink a nyomukban vannak. Tomori vezeti őket.”⁴⁶ Az öröm korai volt: Földvárnál a csatában tragikus fordulat következett: „...a

hős vezér, Tomori az ellenség dühének áldozata lett, mellette ott feküdt holtan ifjú barátja, Szapolyai György is.”⁴⁷

Vukotinović a csata eseményeinek további részletezését elhagyja. Rövid summával zárja a narrációt – épp csak érintőlegesen szólva a király haláláról, temetéséről. Az írói summázat rövidre fogott: „Magyarország teljesen elveszett, hét prelátus, huszonnyolc főúr, ötszáz nemes és huszonnégyezer katona pusztult el ebben az ütközetben.”⁴⁸ A török kegyetlensége oly mértékű volt, hogy a „török bugyogót” mindörökké gyűlöletessé tette egész Európában.

A *Štitonoša* auktorialis elbeszélő formában előadott eseménytörténete látzatra igen laza regénystruktúra, ám ha a két főhős: Rátkay Gáspár és szerelme, Mileva Ostrošić alakrajza felől vesszük szemügyre, jóval feszesebbnek tűnik a kompozíció. A narratív módon közölt történelmi eseménysor – amely, mint jeleztük: a történelmi hitelesség garanciája – az ő személyiségrajzuk révén szerveződik regénystruktúrává. Rátkayval mindjárt a szabályos expozíciónak tekinthető első fejezetben (*Vječe [A tanács]*) megismerkedünk. Még nem sok szerepe van: a király apródjaként a Szalkai László esztergomi érsek és Frangepán Kristóf között kiobbant, lényegében már a tettegességig fajuló vita végén – a király parancsára – elveszi Frangepán kardját (mondván, hogy Magyarország primását tetteg bántalmazta és ezzel a király becsületét is megsértette). A következő fejezetben már jóval bővebb lesz az alakrajz. Jajce várában vagyunk, Rátkay a király üzenetével érkezik a vár parancsnokához, Ostrošićhoz. Fontos híreket hoz: Werbőczy István nádort a király leváltotta s visszahelyezte e méltóságba Báthori Istvánt, Tomori Pált pedig ki-nevezte kalocsai érseknek. Királyi parancsot is átad: Ostrošić tartsa magát a török támadása esetén, mert „...ha Jajce elesik, nyitva áll az út az ellenség előtt”. Küldetése további céljáról is szól: Jajceből Zágrábba kell mennie, a király üzenetét viszi Frangepánnak, amelyben az áll: induljon Jajce felmentésére. A látogatás fontos eseménye Mileva Ostrošić és Rátkay találkozása.

A további fejezet (*Kolo [Körtánc]*) eseményeinek színtere továbbra is Jajce. Mileva és Rátkay egymás iránti vonzalma erősödik, ám váratlanul megjelenik a rivális: Bogdaša, aki majd hazugságokkal próbálja Milevát elidegeníteni Rátkaytól. Azt hazudja: az apródnak a királyi udvarban már van kedvese. Közben a török körülzárja a várat, Rátkay talán kijuthatna még, de két okból nem teszi: szereti Milevát, és érzelmei őszinteségét maradásával kívánja bizonyítani. A harcokban aktívan részt vesz, közben Frangepán felmentő serege is időben megérkezik, így Jajce ostroma a török vereségével végződik. A védők győzelmére azonban Ostrošić váratlan halála árnyékot vet, Mileva további sorsára elsősorban, hisz a történet szerint apja halála után más hozzátartozója nincs. Rátkay visszatér Budára, Mileva pedig szívében hordozza a kétkedést, amelyet Bogdaša ármánykodása fakasztott.

Rátkay udvari szerepe, személyének fontossága a következő fejezetben rajzolódik ki igazán. Frangepán győzelmét ő jelenti a királynak. Ekkor lép elő

Szalkai érsek, aki Bogdaša ármánykodásától indíttatva hazaárulással, a királyi parancs továbbításának szabotálásával vádolja Rátkayt. A könnyen befolyásolható Lajos király börtönbe zárhatja, és halálos ítélete szinte biztosra vehető, de mert közben Bogdaša álnokságáról, jellemtelenségéről maga Lajos király is meggyőződik, megszületik a felmentő ítélet is.

Fontos fordulata a további eseménytörténetnek Bogdaša találkozása Rátkayval, aki bérgyilkosok által akar megszabadulni szerelmi riválisától, de – hála a hűséges barát Bakićnak – sikertelenül. Ám mire ezek az események rendeződnek, ott a parancs: indulni kell Mohács felé. Vukotinović sok invencióval mutatja be Rátkay lélekállapotát. Gondolatvilágát Mileva alakja, emléke, szépsége, hűsége tölti ki, a külvilágban: kürtök szava, katonák kiáltozása, lódobogás, kardcsörgés, majd a telihold az égen, aztán a török sereg morajlása. Érthető: a fiatalember szeretne most is kedveséhez repülni, ám a külső világ figyelmeztet: első a haza védelme.

Rátkay Mohács mezején játszott szerepéről nem szól az író, a záró fejezetből csak annyit tudunk meg (igaz: ez a lényeg), hogy súlyosan megsebesült. Milevát hozzák melléje, hogy ápolja, ám a sebesülés halálos, így a fiziológiai törvények s az események belső logikája szerint a végkifejlet nem lehet más, mint a halál. Romantikus történetről lévén szó, az is törvényszerű, hogy ezt a csapást (apja elvesztése után) Mileva sem tudja túlélni. Mohács így lesz Magyarország, a haza (a horvátoké is!) és az egyéni boldogság temetője. „Véres hely Mohács, miatta ezer és ezer keserű könny hullott!” – olvassuk a történet zárómondatában. Ennek ismeretében aligha túlzó párhuzam, ha Kisfaludy Károly *Mohács* című versével rokonítjuk a Vukotinović-kisregényt...

1 Ljud[evit] VUKOTINOVIĆ, *Prošasnost ugarsko-horvatska*, I-II, Zagreb, 1844.

2 *Magyarország történeti kronológiája*, I., A kezdetektől 1526-ig, főszerk. BENDA Kálmán, Bp., 1981, 197.

3 A magyarországi latin nyelvű panaszversekről lásd: IMRE Mihály, „Magyarország panasza”. *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, 1995.

4 Franjo FANCEV, *Mohačka tragedija od god. 1526. u suvremenoj hrvatskoj pjesmi*, *Nastavni vjesnik*, Knj., XLIII, sv. 1., 2. Zagreb, 1935, 18–28.

5 Vö.: LŐKÖS István, *A horvát irodalom története*, Bp., 1996, 27–79.

6 BAJZA József, *Egykorú horvát vers a mohácsi vészről*, EPhK, 1936, 200.

7 Bajza értékes utalásokat tett a vers és a népköltészet viszonyára, *i. m.*, 201.

8 Az idézett részlet eredeti szövege:

Ako ga budeš ti nositi hrabreno,
darove hoću ti pripraviti verno:
Na noge srebrne potkove skovati,
kolajne biserne na grlo stavljati,
Uzdu skupno sedlom zlatom pokovati,
a prsine svilom sama t' ramakati (?)
Jošće ako zdravo budeš se vernuti,
pokrovac za ovo zlatan eu t' danuti...

9 Az idézett részlet eredeti szövege:

A sad nie Ugrina, Čeka, ni Poljaka,
da s kopjem Turčina u polju dočaka;
nie veće Hrvatini ni od Bosne vitez taj,
ni hrabren Dalmatin, Ardeljac i Ugrovlah,
ki vjeru krstjansku sabljom su dielili
i u krv pogansku desnice mastiti.

10 *Epistolae de perditione Regni Hungariae*, készült 1545 és 1547 között.

11 *Historiae de rebus Ungaricis, Coloniae Agrippinae*, 1622, további kiadásai: Köln, 1685; uo., 1724; Bécs, 1758.

12 *Memoria regnum et banorum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*, Bécs, 1652, Uo., 1772.

13 *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi ülésének naplója*, V. köt., Bp., 1894, 65–66.

14 „Vjek XIX. vjek je slavenski. Nikad jošte, dokle dopire dogodovština, nije se svijet slavenski tako kretao i probudjivao i nikad još nisu Slaveni tak obćenito za jednom sverhom te ili kao sad. Ako izuzmemo vjek Svatopluka, koji je pod svoje močno žezlo sakupio sve [...] Slaven [...]” *Narodni i književni život Slovakah. (Dopis Miloslava Hurbana – ku – zu)*. Kolo, Članci za literaturu, umjetnost i narodni život. Zagreb, 1842, 99.

15 *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi ülésének naplója*, V. köt., id. kiad., 69.

16 Uo., 70.

17 Uo.

18 Uo.

19 Uo., 71.

20 Uo.

21 Uo., 73.

22 „Je li u Ugarskoj potrebit jedan samo poslovni jezik?” Dragutin RAKOVAC, *Mali katekizam za velike ljude = Hrvatski preporod*. Temeljni programski tekstovi. Svezak II. Priredio i predgovor napisao Ivan MARTINČIĆ, Zagreb, Erasmus Naklada, 1994, 15.

23 *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi ülésének naplója*, V. köt., id. kiad., 74. Az eredeti szövege: „Da smo onda bili pitali sve narode u Ugarskoj sjedeće, sigurno ne bi bio jezik mađarski, kao jezik manje strane naroda, jezik na nekoliko samo ugarskih varmeđa ograničeni, jezik nikakve srodnosti s drugim europskim jezici ne imajući itd. nadvladao. Ali u Ugarskoj samo je više plemstvo zakonodavac, ni je plemstvo slabo utiče u zakonodavstvo, a svi ostali neplemeniti stanovnici jesu = 0. Više plemstvo bijaše i jest ponajviše opojeno duhom mađarskim, i zato je naravno, da je uveden jezik mađarski kao poslovni. Nu time bi se

Mađari mogli bili zadovoljiti. Jezik mađarski dobio je po tom preglavu nad svimi ostalimi jezici u Ugarskoj. Svaki, koga to zvanje, služba ili korist iziskuje, bio bi se trudio učiti i naučiti jezik mađarski. No što učiniše Mađari? Nezadovoljni tom pobjedom, stadoše vaskolik prosti puk slavenski njemački i vlaški natjeravati, da uči mađarski; pretvarati crkve u učionice mađarskog jezika; svakoga, koji bi svoj materinski jezik branio ili u njemu štogod pisao, govoriti; zahtijevati da se mađarski jezik u sve male i velike škole uvede, premda više od polovice đaka mađarski ne razumije [...]. Mađari nešto još i drugoga namjeravaju, nego što je puko sačuvanje njihove narodnosti i uzvišenje jezika mađarskoga.” Dragutin RAKOVAC, *Mali katekizam za velike ljude*, id. kiad., 15–16.

24 *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi ülésének naplója*, V. köt., id. kiad., 77.

25 Uo.

26 Uo., 68–69.

27 A Šulek-izézet eredeti szövege: „...hoti Hrvatsku sasma stopiti s Ugarskom i staviti Hrvate i Ugre pod jedno ezlo i jedno upravljanje [...]” A szöveget az alábbi kiadványból idéztük: *Hrvatski narodni preporod II*. Priredio Jakša RAVLIĆ. Pet stoljeća hrvatske književnosti. Knj. 29. Zagreb, 1965, 185.

28 „Nepраведно postupanje Ludovika kruto je Hrvate uvrijedilo, razdra ilo i na otpor pobudio.” Uo.

29 U njih jošte vas svijet puni glas i bojna djela slovu od Lauša ki se kruni u Budimu i Krakovu.

Glasi se u njih sred narod od istoka do zapada vjera, gospodstvo i sloboda Dubrovnik mirna grada.

U njih Janko vojvoda visoko se uzvisio, da je obrana i sloboda od ugarske krune bio.

Svaka strana ka je najdalja, svako doba, svako vrime Matijaša sliša kralja nedobitno u njih ime.

(Ivan GUNDULIĆ, *Osman*, Treće pjevanje, 81–96.)

30 „[...] Mađari [...] su sada počeli svoj mađarski jezik obrađivati, isto treba, dakle, da Hrvat i Slavonci čine, da i oni također svoj narodni jezik goje, u javne poslove uvedu i u njemu pišu, a mađarski da nikada ne prime! – Jer ako se narod njihov porabom učenoga nje-mačkoga i latinskoga jezika nije mogao do sada izobraziti, još manje će to postići jezikom mađarskim koji se med učene jezike jošte brojiti ne može.“ *Hrvatski narodni preporod II*, id. kiad., 188.

31 „[...] Mađara svih skupa ima samo do četiri milijuna, i ovi još nigdje ukupno ne biva-ju nego su raspršeni po cijeloj Ugarskoj i Erdelju, a drugoga srodnoga naroda ne imaju u Europi, nego samo u Aziji. [...] Počeli su svoj jezik među susjednim narodi raširivati, misleći da će se rasprostranjenjem njihovog jezika i njihov narod umno iti.“ *Uo.*, 187.

32 „Uslijed toga su mađarski teatar ili kazalište, mađarsko učeno društvo i mađarski muzeum utemeljili [...]. Zatim su dokinuli porabu (upotrebljavanje) latinskog jezika i uveli nemjesto njega mađarski, a to ne samo među Mađarima nego i kod drugih naroda, imenito kod Slovaka, Nijemaca i Vlaha, da-pače su ga i u Hrvatsku i Slavoniju uvjesti.“ *Uo.*, 187.

33 „...mađarski jezik veoma siromašan. Po svjedočanstvu učenih ljudi imaju Mađari samo do 4668 korijenitih riječi (med ovimi samo 962 svoje; 1898 je slavjanskih, 701 grčka, 188 grčka-slavjanskih, 334 latinske, 288 nje-mačkih, 268 talijanskih, 25 franceskih i 4 židovske [...])“ *Uo.*, 188–189.

34 „U Ugarskoj ima po prilici do tri milju-na Mađara, a pet milijuna Slavjana, Nijemaca i Vlaha itd.“ *Uo.*, 194.

35 „...mađarski narod malen i jezik mađarski kruto siromaški, a narod mali ima i malo spisatelja i malo knjiga.“ *Hrvatski narodni preporod II*, id. kiad., 195.

36 „...oni se složise u pismenom jeziku premda Mađar kod Debrecina posve drugač govori negoli Mađar sikuški.“ *Uo.*, 200.

37 Lásd arról bővebben: SOKCSEVITS Dénes–SZILÁGYI Imre–SZILÁGYI Károly, *Déli szomszédaink története*, id. kiad., 137–140.

38 *Povijest Hrvatske Književnosti*, Knj. 4. Napisali Milorad ŽIVANČEVIĆ–Ivo FRAN-GEŠ, Zagreb, 1975, 87–88.

39 Krešimir NEMEC, *Povijest Hrvatskog romana od početka do kraja 19. stoljeća*, Zagreb, Znanje, 1995, 57.

40 „...u »Danici« već 1835. počeo objavljiva-ti novele, najprije povijesne, zatim i psi-hološke, a prvi je u nas pisao i feljtone (*Zimske misli*, 1841.). Bio je među piscima koji nisu bili samo preporoditelji nego i romantičari.“ Dubravko JELČIĆ, *Povijest Hrvatske književnosti*, Zagreb, Naklada Pavičić, 1997, 103.

41 „U svojim pripovijestima Vukotiniović je pričao o starijim razdobljima hrvatske povi-jesti. Slikao je bitku s Turcima pod Petrinjom (Sardar-paša), Hrvate u borbi s Tatarima (Bela IV. u Iliriji), Hrvate u bici kod Varne (Franjo Talovac), bitku kod Mohača (Štitonoša), podbana Mladena Šubića (Novi vojvoda), nastojanje kralja Matije Korvina, da skrši razuzdanost plemstva (Čupori). Okosnica je svuda historijska, pače s mnogo povijesnih podataka, no fabule su sasvim romantične: nesretna ljubav zbog nedosto-jnog oca (Franjo Talovac), strašna ljubomora, koja dovodi u propast poštenog nuzljuba (Štitonoša), ljubav na prvi pogled (Čupori), neobuzdana težnja za slavom (Novi vojvoda), ljubav uz vjerske razlike (Sardar-paša) i sl. Oko glavne radnje spleću se epizode, s uho-dama, dvobojima, požrtvovnim srtnjem u smrt za domovinu i ljubav.“ Antun BARAC, *Hrvatska književnost od preporoda do stvaranja Jugoslavije*, Knj. I, Književnost Ilirizma. JAZU Zagreb, 1954, 206.

42 „Svoga »Štitonošu« on je i posvetio domorodnoj mladeži, s preporukom, da se ugleda na svoje prede. U tim se novelama uznosi junaštvo, poštenje, ugarsko-hrvatsko bratstvo u prošlosti.“ *Uo.*

43 Ljud[evit] VUKOTINOVIĆ, *Prošasnost ugarsko-horvatska*, I–II, id. kiad., 154–166.

44 „Tri godine za tim, godine to jest 1523. bio je Tomori od kralja arcibiskupom Koločkim imenovan i od pape Hadriane 6-a potvrdjen [...]. Postao je zatim još Vojvoda varhovni cijeloga kraja medju Savom, Dra-vom i Dunavom ležećega. Sve ga radostno

pozdravi, osobito Slavjani, kao brata svoga, također Slavjanina. Godine 1524. pobio je u Srijemu Ferhat-bega. Godine pako drugo branio je slavom hrabrostju Petrovaradin, ali tu mu sreća neposluži, tvardja pade dušmaninu u ruke, što baš za čudo nebiaše, jer bez novacah i vojakah nije moguće boja biti. – Kralj je jošte prie Frangepanu zapovjedništvo ponudio, ali on mu poruči, da on toga uzeti nemože, da će on dojtj i na čelu svojih zemljakah vojevati, ali ovakvoj vojsci kao zapovédnik da služiti neće. Na to biaše Pavao Tomori izabran [...] Tomori, koji je htio da sa svim nevažan ostane, u najva nije mjesto uznešen. Ovom častjom naplatili su Magjari sve krivice, kojimi su odprje ovog vrjednoga [...] muža ranili bili [...]. Ovaj muž, koga je prie jedan dio naroda kano popa, fratra, plašljivicu gadnim načinom i nepravedno psovao, ovaj muž oprostio je sve i postavio se je tamo, gdje najjača težkoća, najveća pogibelj biaše [...]" Uo., 123–124.

45 Az idézett szövegrészt Vukotinović ez-zel a mondattal zárja – jelezve, hogy a továbbiakban másik szereplő sorsának bemutatása következik: „Ali sada da drugamo okrenemo oči!" (De most pillantsunk más irányba!) Uo., 124. Horvát nyelvű eposzi előzményként Marulić Judit-eposzának alábbi két sorát idézzük:

Da jur govoren'ja rič se tamo vrati
na saj spoviden'ja odkle se uvrati.
(Libro peto 163–164.)
(Most pedig folytassuk ott a történetet,
ahol azt elhagytuk e kitérő végett.)

Puskin az *Anyegin* alábbi helyein használja e narratív fordulatot:

...хоть я сердечно
Люблю героя моего,
Хоть возвращаюсь к нему, конечно,
Но мне теперь не до него.
(Глава шестая, XLIII.)

(...Most bár Jevgenyijem
Mindig kedves nekem nagyon,
S hozzá majd visszatér szívem,
Most egyelőre elhagyom.)
(Áprily Lajos ford.)

и в сторону свой путь направим,
Чтоб не забыть, о ком пою...

(Глава седьмая, LV.)

(Hanem most vágjunk más irányba,
Fő hősöm sem feledhetem...)
(Áprily Lajos ford.)

46 „[...] Zaista biaše u habitu fratarskom, koga Tomori nikada sa sebe skidao nije, toliko živahnosti i hrabrosti vidjeti [...]. To se nama tim čudnovatie vidjeti mora, jer smo samo pokornosti, često i učenosti u tom svetom redu opazivati navadni [...]. Tomorijeve vatrene reči podpaljuju vojake; – njihova hrabrost nadvlada, i Turci odbjgoše u neredu natrag. Solimanova straža okrenu pleća, konjanici turski pretvoriše se i učiniše, kano da put Földvára hiteći uskočiti kane... Naše čete požure se za njimi. Tomori ih vodi." Ljud[evit] VUKOTINOVIĆ, *Prošasnost ugarsko-horvatska I*, id. kiad., 141–142.

47 „...hrabri vodja njihov Tomori postade već žrtvom jarosti dušmanske, ukraj njega ležaše mladoljetni drug njegov Gjuragj Zapolja." Uo., 142.

48 „Ugarska zemlja biaše sa svime propala; *sedam prelatah, dvadeset i osam velikašah, pet sto plemićah i dvadeset i dvje hiljade drugih vojakah* poginu u ovoj nesretnoj bitvi." Uo., 145.

Asszonyok „árnyék képe”
Nőkérdés a XVIII–XIX. századi halotti beszédekben

Míg a régi magyar irodalom története természetes módon tekinti tárgyának a prédikációirodalmat (és a prédikációirodalom részeként vizsgálja az utóbbi években a nyomtatott halotti beszédeket is),¹ a XIX. század magyar prédikációirodalmát a retorika-irodalmon – vagy egyes sikerültebb szövegeit az alkalmi szépirodalmi műfajokon – belül helyezzük el. Nem is vonta magára az irodalomtörténészek figyelmét. Bár az irodalomtörténet sokszor nem tud ezekkel a nyomtatványokkal boldogulni, a halotti beszédek egyre szaporodó nemzetközi szakirodalma nagyon sokszínű, mivel ez a szövegtípus több társadalomtudománynak szolgálhat forrásul. (Történészek, művelődéstörténészek, családfakutatók, szociológusok, a könyvtár- vagy nyomdatörténet kutatói, teológusok számára kínál értékes anyagot.) A beszédekből kirajzolódó nőképről vagy a családi élet formáiról azonban csak a nyolcvanas–kilencvenes években született néhány német, illetve angol nyelvű tanulmány.² Magyar viszonylatban Németh S. Katalin tanulmánya vizsgálta a XVIII. század közepi prédikációk női magatartásmodelljét,³ illetve nemrég Praznovszky Mihály figyelmét keltette fel egy nő fölött elmondott temetési beszéd.⁴

Történeti áttekintés, problémák. A nyomtatott magyar temetési beszédek történetét (különös tekintettel a nők felett mondott beszédekre) egy teljes magyar halottibeszéd-katalógus hiányában⁵ csak kísérletképpen vázolnám fel. Az általam ismert első magyar nő felett mondott beszéd 1569-ből való; Szikszai Fabricius Balázs sárospataki tanár latin nyelvű emlékbeszéde Perényi Gáborné fölött.⁶ Az előbeszéd szerint „ilyen tisztelő és kegyeletre valló írott emlékek, különösen női nemre vonatkozóak tudtommal vagy nincsenek, vagy igen ritkák nálunk”, tehát a XVI. század második fele lehetett az az időszak, amikor „valami jó és dicséretes szokást kezdenek el az utókor számára”, és magyar nyelvterületen is átveszik a személyre szabott, adott temetési alkalomhoz kapcsolódó halotti prédikáció nyomtatásának szokását protestáns körökben, német lutheránus mintára. Amint az említett beszédből látjuk, rögtön a kezdetekkor áterjedt a kegyeletnek ez a formája a nőkre is mint egy neves férfi feleségének vagy egy főúri család leszármazottjának kijáró

tisztességadás. A főúri temetési ceremónia pompáját⁷ nemcsak neves szónokok fellépése növelte, hanem a beszédeiket megörökítő nyomtatvány is, amely tárgyi emléke maradt az eseménynek. Magyar területen a XVIII. századtól válik igazán elterjedt szokássá a halottaskönyvek összeállítása, melyek néha három-négy halotti prédikációt, több búcsúzó és búcsúztató verset, a sírverset, sőt kottás éneket is tartalmazhattak. Ezzel párhuzamosan az erdélyi református zsinati határozatok ismételtén szabályozni próbálják a halottkultusz egyre burjánzóbbá váló megnyilvánulásait. A XVII. század közepi határozatok szabják meg, hogy különböző társadalmi rétegekhez tartozó halottak fölött hányszor prédikálhatnak, és a prédikációknak hol a helye a temetési rítusban, „ezenkívül mi fizetésért is többre nem mehetünk, mert mi az Isten igéjével complárkodni nem akarunk”. A prédikációkat követő szöveget, a ritmizálást és orációt kezdettől fogva sikertelenül igyekeznek kiiktatni a szertartásból. („A ritmikálás pedig teljességgel letétessek, hanem ha azt is valami nagy embernek és nagyságos úrnak teste felett engedtessek meg. Hasonlóképpen az orálás is főképpen deákul, találtassék, hanem ha valami nagy solemnitásban sok deák embernek jelenlétikben engedtessek deákul meg” – 1638. zsinati határozatok jegyzőkönyvei az Erdélyi Református Egyházkerület Irrattárában, Kolozsvár.) A legtöbb halotti nyomtatvány a XVIII. század folyamán jött létre, és divatjuk jóval túlélte a barokk kort. A nyomtatványok szaporodása összefügg azzal is, hogy már nemcsak az ország, hanem a kisebb közösség érdemes személye fölött mondott beszédeket is kinyomatták. A nemesi családok tagjai mellett sorra megjelennek a professzor- vagy orvosfeleségek felett mondott beszédek is. Az 1776-os erdélyi zsinaton nem mennyiségi, hanem tartalmi szempontból lett vizsgálat tárgyává a halotti prédikáció:

Mint másutt a keresztyénségben, úgy a mi nemzetünkben is megtartatott eleitől fogva az a dicséretes szokás, hogy a meghalt embereknek testek felett istenes és dicséretes tanítások lennének, nem azért mintha azok által a meghaltaknak a segítségére vagy hasznokra lehetnének, hanem inkább, hogy a tanítók azok által az élő hiveket az emberi életnek rövid és bizonytalan voltára emlékeztessék, utolsó végeket velek szemléltetessék, a penitencia tartásra és az Istenhez való igaz megtérésére serkentsék a megholtakon kesergőket. De ezen dicsőséges célhoz ragadtanak immár ma kiváltképpen az alkalmaztatásra és a búcsúztatásra nézve igen csak illetlenségek; nem sajnálják ugyanis sokan a tanítók közül arra lépni, hogy mindeneket jó keresztyéneknek, kegyeseknek és jámboroknak, istenfélőknek és az Úrban boldogul kimultaknak kiáltanak; mindeneket a megholtak dicséretire magyarázzanak [...]. Ezután abban törekednek, miképpen keressék a keserveseket is mondva keresett szókkal sirásra és zokogásra indítani, melyben minekutána az illendőséget meghaladták, a vigasztalást vagy elmellőzvényt vagy pedig nevetségül azokra is kiterjeszkedvén akikre éppen nem illik, hozzafognak amaz unalmas és az atyafiak között sok háborgást szerző véghetetlen búcsúztatásokhoz [...] mely csekélységhez kivált a köznép immár annyira hozzá is szokott, hogy enélkül a Szentírás szerént való tanításokat semminek vélje...

– érzik, hogy egy egyházilag ellenőrizhetetlen és dogmatikailag nem javallt szöveghagyomány alakul ki, amely nagyfokú stilizálás, retorizálás révén megteremtí a maga hagyományát, és elválík a prédikáció eredeti funkciójától.

A halotti nyomtatványok XIX. századi története újabb kérdéseket vet fel. A nyomtatott beszédek eddig vizsgált korpusza azt mutatja, hogy a halotaskönyv elsősorban protestáns, sőt református szokás maradt. A többségében protestáns Erdélyben a XIX. század első felében, körülbelül a század közepéig elterjedt szokás volt, jóval tovább élt itt, mint Magyarországon. Ezt nemcsak a vizsgálat alá vett beszédek jegyzéke mutatja, amelyen csak elvétve jelennek meg XIX. századi Magyarországon nyomtatott prédikációk, hanem a Kazinczy-levelezés egyes részletei is erre engednek következtetni. Kozma Gergely szentgericei (Maros megye) unitárius pap, akinek irodalmi ambíciói voltak, hiszen később több színművet, Landerernek pedig regényeket fordított, így ír 1803-ban Kazinczynak: „Küldöm [...] 20 Példányait egy Halotti Munkátskámnak azon alázatos kérelem mellett, hogy egyet magának tartván, ha méltónak találandja, közülök egyet egyet T. T. Dugonits András, Batsányi János, Virág Benedek, ... (stb.) Úraknak” adja át. Válaszában ezt jegyzi meg Kazinczy: „Az Úr munkáját által adtam Csokonay Úrnak Debreczenben 's olvastattam véle az Úr levelét. Ő nagyra becsüli az Úr' emlékezését 's ajándékát velem együtt szívesen köszöni. Elirtóztunk mindketten titulusától, 's szántuk az Urat, a' ki az Erdélyben még most is szokásban lévő halotti ízetlen írások tételére kényszerítettik. Engem annak megoldására egyedül az fog bírni, hogy barátomnak ismérjem munkáját, 's ki tudja, talán lelek benne valamit, a' mi philologicaí jegyzéseimet szaporíthatja.”⁸

Ha feltételezzük, hogy a máshol már csak szórványosan jelentkező nyomtatott halotti beszédek idején, a XIX. században helyi sajátosságként értelmezhető a műfaj fél évszázados továbbélése Erdélyben, akkor erre magyarázatokat is szeretnénk találni. A következő hipotézisek fogalmazódtak meg bennem: a műfaj továbbélése az erdélyi nemesi családok protestáns voltával állna összefüggésben, tehát felekezeti alapon, az európai protestáns hagyományhoz kötődése miatt lenne itt hosszabb életű. Vagy esetleg a protestáns hagyományon belül is kialakult már korábban, a XVIII. században ezeknek a nyomtatványoknak egy speciálisan erdélyi hagyománya, és ez sodorta tovább a műfajt azokban az évtizedekben is, mikor már mások szemében elavultnak tetszett? A divatjamúlt kiadványt azonban igyekeztek korszerűsíteni, a beszédek laicizálódtak, egyre inkább az ismeretterjesztő, tudománynépszerűsítő értekezések funkciót látták el. Ezek a közepes terjedelmű nyomtatványok közvetítették a tágabb (olvasó)közönség felé azokat a kérdéseket, amelyekről az olvasottabb, külföldi egyetemeket megjárta lelkész-professzorok tájékozódtak. Tudományuk halotti beszédekbe sűrítésének háttérében az

is állhat, hogy az összegyűlt nemesi hallgatóság előtt temetések alkalmával tudták demonstrálni tájékozottságukat.

A XIX. századi beszédek második jellegzetességeként a nőkérdés erős jelenlétét emelném ki. A vizsgálatom tárgyául választott beszédek elsősorban témájukat tekintve képeznek egy világosan elhatárolható korpuszt. Azok a nők fölött mondott beszédek érdekeltek, amelyek a nő hivatásáról, szerepköreiről, a feminin karakterről, a nő, nőiség meghatározásáról értekeznek. Az ilyen beszédek nagy száma indított valójában az értekezés keretként használt műfaj, a halotti beszéd vizsgálatára. A téma virágzása az 1780 és 1845 között nyomtatott beszédekben követhető nyomon. Valójában az 1733 és 1886 közötti időszakból vizsgáltam hetvenegy, nő fölött elhangzott beszédet, az időhatárok kitégítése azonban csak elszórtan jelentkező nyomtatványok figyelembevételéből származik (kéziratos formában a XIX. század második feléből is szép számmal maradtak fent hasonló témájú, szerkezetű beszédvázak Kolozsváron). A 71 megvizsgált nyomtatott beszédből csupán 16 született Erdélyen kívül. A beszédek közel kétharmada tartalmazott elmélkedést a nőről és hivatásáról, ezek kivétel nélkül protestáns, elsősorban református beszédek. A más témát választó, kinyomtatásra került beszédekből is csak öt katolikus.

A személyre alkalmazott halotti beszéd már kezdettől fogva tartalmazta bővebben vagy csak jelzésszerűen a halott életének és tulajdonságainak leírását. Általános és idealizált jellemrajzok születtek, amelyek elsősorban művelődéstörténeti szempontból érdekesek, többet közölnek a kor ember- és magatartásideáljáról, mint magáról a halotról. A nők fölött tartott beszédek jellemrajzai is általánosítanak, közéleti tisztségviselés és foglalkozás hiányában még inkább, mint a férfiaké; általában a női nemtől elvárt viselkedésmintát építik fel. Érdeklődésem tárgyát a halotti beszédeknek e funkciója és az ezt teljesítő szövegrész képezi. A XVIII. század végétől jelennek meg azok a nyomtatványok, melyekben nemcsak a halott jellemrajzának bemutatása során és érdekében konstruálódik a nőideál (korábban a prédikációk jellemrajzaiból lehetett következtetni a megkívánt magatartásmodellre), hanem programszerűen egy általános nőképről értekeznek, eleve egy ideális magatartásmodell felépítésére vállalkoznak, eszerint strukturálják az egész beszédet, és ilyenkor a halott jellemrajza csak konkrét szemléltető példa. Az elparentálást értekezéseik keretként használták az orátorok, és míg az eljárás nem új, új az, hogy nem dogmatikai kérdésekről értekeznek, nem is a beszédhelyzet által kínált tárgyakról (a halálról vagy az élet céljáról, ahogy az a halál felől értelmezhető), hanem laikus közérdekű témákról. Az ún. „nőkérdés” a XVIII. század végétől kezdve ilyen közérdekű témának bizonyul.

A gyászbeszédek témája nem műfajukból adódik; a kor más típusú szövegeihez kapcsolódva értekeznek a „nőkérdésről”. A halotti beszéd műfaji keretei között vállalják a közvélemény figyelmének felkeltését e kérdés iránt,

jelzik annak igényét, hogy újragondolják a nemi szerepeket és a nőről a társadalmi-kulturális szféra fontosabb tényezőjeként beszéljenek, mint korábban. Az 1780–90-es években Bárány Péter, Pálóczi Horváth Ádám, Ányos Pál tollából női jogokat tárgyaló röpiratok születtek. Ennek a néhány sokszor emlegetett röpiratnak talán túl nagy jelentőséget szoktunk tulajdonítani. Fábri Anna 1999-ben megjelent nőtörténeti szöveggyűjteménye is (*A nő és hivatása – szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből*) ezeket a röpiratokat állítja előtérbe mint olyan szövegeket, melyek először vetik fel a témát, és a folyamat elindítói voltak. Ennek a prédikációkorpusznak az ismeretében azonban úgy tűnik, hogy a nőkérdés irodalmának története semmiképpen nem a vitairatokkal kezdődött, ezek mögött feltáratlan szövegek tömege áll, csakhogy ezek olyan műfaji keretekben jelentek meg, amelyeket irodalmárként ritkábban olvasunk. Nemcsak a parentációkra gondolok, hanem ilyenek a házasságkötések alkalmával mondott prédikációk is, amelyek a bölcs felelőség magatartásáról és a jó házasság titkairól értekeznek. A nőknek szóló erkölcsi kalauzok irodalmát is érdemes lenne ebből a szempontból megvizsgálni. Ezekhez is kapcsolódnak a halotti beszédek, mert a tárgyalt prédikációk nemcsak példát állítanak, hanem a népszerű viselkedéskönyvekhez hasonlóan életvezetési tanácsadóként is szolgálnak, a boldogsághoz vezető utat próbálják megmutatni a női hallgatóságnak és olvasóknak (például hogyan oldják meg feminin szelídséggel, hallgatással a konfliktusokat). A nőkérdés történetének kanonizálódó szövegei mögött ott áll ez a szépirodalminak nem tekinthető szövegtenger, amelynek amazoknál viszont talán nagyobb közönsége, erősebb mentalitásformáló szerepe volt. (Erdélyi viszonylatban és a női közönségre nézve legalábbis megalapozottnak találok ezt a kijelentést.) Nyilván összefüggnek a dolgok, a neves szerzők írásai vagy a közismert folyóiratok nőkérdést felvető cikkei hatással voltak a halotti prédikációk témáinak alakulására, ugyanakkor fordított irányban is működhetett ez – bár valószínűleg kisebb mértékben. De nem is az elsőbbség kérdését érzem fontosnak, azért sem, mert úgy gondolom, hogy különböző közönséget elérő és főleg különböző helyzetekből szóló szövegekről van itt szó. A prédikációk legitímálhatnak témákat és vélekedéseket, egy fél évszázadon keresztül ívelő prédikátori hagyomány pedig a többszörös újrafogalmazás, ismétlés révén folyamatosan megerősíti a nőről való beszéd adott formáit, ugyanakkor alkalmazkodik is e beszéd változásaihoz. Azok a halotti prédikációk, amelyek kompilációk a nőkérdés közhelyessé vált mondataiból, általában csupán leegyszerűsített vázlatát adják a kérdéskörnek, jelezve azt, hogy a prédikátor olyan befogadókra számíthat, akik számára elég utalni a közös tudás részévé vált, folklorizálódott elemekre. Az ilyen beszédek funkciója csak az ismétlés, megerősítés. Ezek mellett azonban folyamatosan jelen vannak olyan beszédek is, melyek rendre hozzáigazítják a prédikációt a nőkérdés éppen aktuális témáihoz, másrészt tehetséges szerzők, akik irodalmi igénnyel írnak.

Tematikus sablonok, közhelyes képek épülnek be minden olyan beszédbe, amely a nő feladatait és a nőiség definícióját fogalmazza meg. Ezért néhány XIX. századi prédikációt elolvasva is úgy tűnhet, hogy azok kevés egyedi, az adott szerzőhöz köthető sajátossággal bírnak. Ez elsősorban abból adódhat, hogy a prédikációírás hagyományos technikáját követve nagymértékben inspirálódnak az elődök és kortársak beszédeitől, ezért is nem határolódnak el élesen az egyes szerzők egyedi alkalmakra írt szövegei. Ugyancsak a prédikációírás hagyományos technikájából adódik, hogy a szerzők gyakran élnek példákkal, amelyek kezdetben a keresztény, később egyre inkább az antik hagyományból származtak; a lelkészekre is kiterjedt a klasszikus műveltség bizonyításának kényszere. Ha a XVIII. század elején a halottban „benne találtatott Sárának engedelmissége, Rebekának serénysége, Rákel lelki szépsége” stb., a század végétől kezdve, de főleg a XIX. század során a bibliabeli asszonyok előszámlálása mellett az antik irodalomból származó mintaasszonyok és negatív példák kerülnek túlsúlyba: a nő „olyan szép mint Heléna, olyan tudós, mint Aspasia, olyan kincses mint Medea, még olyan szorgalmatos-is, mint Mártha”. (Az idézet 1813-ból való, tehát az 1817-ben megjelent első magyar nyelvű női arcképcsarnoknál, Peretsenyi Nagy László *Heroineisénél* korábbi, és megelőzi az ugyancsak 1817-ben a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain bemutatott görög és római asszonyokat is. Újból jelezném, mennyire lehetetlen vállalkozás a nőkérdéshez kapcsolódó szövegek történetét olyan mértékben rekonstruálni, hogy megtaláljuk bizonyos téma vagy nyelvi fordulat eredetét.) Az anyaság mintaképei Cornélia és a bátor spártai anyák, a bajt okozó külső női szépség példája Görög Ilona (Heléna) vagy Cleopátra, de vannak szép számban házsártos Hárpiák, boszorkány Circék, Sirének és kígyóhajú Medusák. Gyakori a halott metaforikus-szimbolikus azonosítása a pozitív példákkal. A prédikációirodalom további sajátossága is jelen van egyes szövegekben; a beszédet egyetlen óriásmetaforára építik, és ezt bontják elemeire. A leggyakoribb a jó asszonynak a Nappal való azonosítása, de gyakori a méhkirálynő vagy a kereskedőhajó metaforája is. A Nap- és a méhkirálynő- (vagy ahogy ők nevezik: anyaméh-)metafora a nő központi szerepére utal a családban, a kereskedőhajó pedig a szorgalmas gazdaasszony jelképe. Az antik képzőművészetből származó csigaházon vagy teknősházon álló nőalak példája lesz az otthonát el nem hagyó asszonynak stb. Természetesen a keresztény jelképrendszert is tovább használják, így szőlőtő vagy olajfa is lehet a jó asszony jelképe. A nőkép változása nyomán a tökéletes asszony nagyon gyakran a család őrangyalaként jelenik meg.

Bár eddig az asszonyi virtusokat, a jó feleség képét leíró halotti beszédek egységéről beszéltem, valamilyen mértékben csak szétbomlik ez az egység szerzőkre és egyes prédikációkra. Ha végigtekintünk ezeknek a nők felett tartott beszédeknek a során, feltűnik, hogy több beszédnek ugyanaz az öt-hat szónok a szerzője, sőt ezek akár egy lelkészdinasztiába is tartozhatnak, mint

ahogy a Herepeiek esetében látjuk. Ebből a családból négy orátor is feltűnt ez alatt az ötven év alatt, és arra is gondolnunk kell, hogy a család könyvtárában levő beszédgyűjtemény inspirációja valamilyen mértékben szerepet játszott abban, hogy a Herepeiek ehhez a bevált témához nyúltak, és ezt írták tovább, mikor női halott fölött kellett beszédet mondaniuk. Az is figyelemre méltó, hogy az egy-egy prédikációval jelen levő vidéki lelkészekkel szemben, a népszerű egyházi szónokok a református kollégiumok tanárai közül kerültek ki. Elsősorban a kolozsvári, de emellett az enyedi és marosvásárhelyi református kollégiumok tanáraitól van itt szó, akiket gyakran hívtak meg Erdély különböző városaiba vagy vidéki családi kúriákba halotti prédikációt mondani neves erdélyi családok nő- és férfitagjainak temetésén. Tehát a kollégiumok állományában fellelhető olvasmányokat is figyelembe kell vennünk. Az rekonstruálható, hogy a kolozsvári kollégiumokban a XIX. század eleji lapok megvoltak, például az első sajtóbeli nővitának helyet adó *Tudományos Gyűjtemény* 1820-as évekbeli számai. A nőkérdésnek két Erdélyben született szövegét biztosan ismerték a szónokok: Cserei Farkas 1800-ban kiadott *A magyar és székely asszonyok törvényét* – bár ez jogi jellegű munka – és Molnár Borbála Újfalvi Krisztinával folytatott levelezését. Ez utóbbi, „a két nem hibái és érdemei felől folytatott levelezés” 1804-ben jelent meg, 1796 és 1799 között írt leveleket tartalmaz, melyekből kitetszik a prédikációkban is használt közhelyek, pro és kontra érvek ismerete.

A feltételezett kolozsvári központú erdélyi halottibeszéd-író „iskolán” belül különíthetünk el tehetségesebb vagy nagyobb hatású szerzőket. Herepei János beszédeinek sajátossága az a polemikus hangnem, amely általánosan jellemző a nőkérdés röpirataira vagy a fent említett női levelezésre, tehát inkább kapcsolódik a nővitához, mint prédikátortársai, akik csak témában kapcsolódnak a nőkérdéshez, de az erkölcsi oktatás hagyományos hangnemét nem cserélik fel a különben korszerűbbnek is ható polemikussal. Herepei János elmés hasonlatai, allegóriái szórakoztató olvasmánnyá teszik beszédeit. A korabeli közönség is értékelhette érvelési módját, de bizonyára témáit és vélekedéseit is, hisz egyik beszédéből két évtized múltán második kiadás is készült. Ez az eset jelezheti, mennyire eltávolodott az alkalmiságtól a halotti beszéd tanító része. Herepei János különben az a szerző, aki leginkább gyanúsítható azzal, hogy hagyományt teremtett, valamint azzal is, hogy leginkább fogékony volt a később nyilvánosan, a sajtóban megtárgyalt kérdésekre. Őt az asszonyi nem egyik prókátorának tekinthették, mert beszédei (*Az asszonynak jussai*, 1799, *Azok a pontok, melyekből az asszonyokat nézni- és megítélni kell*, 1805, *Az asszonyoknak a világi dolgokba való bé-folyásokról*, 1806) normaállítás, erkölcsi kioktatás helyett inkább védelmükbe veszik a nevelés nélkül hagyott és a maga értékében, fontosságában fel nem ismert női nemet. Szinnyei József szerint „Radák Polyxéna (ki szerelmi bánatában megmérgezte magát) felett mondott gyászbeszédéért a kolozsvári nők egy szelencében száz aranyat küldtek neki

elismerésül”.⁹ Nem sikerült ennek az 1803-as beszédnek a nyomára bukkanom, csak a halotti verseket nyomtathatták ki Radák Pólika temetése után, a vers a tragédiával végződő férjhez kényszerítés történetét adja.

Újból utalok Kozma Gergely 1802-es beszédére, amelyet megküldött Kazinczyéknek, bár Kozma Gergely nem vált a nőkérdés híres prédikátorává. Sajnos Kazinczy következő Kozma Gergelyhez címzett levele nem ismert, pedig ez izgalmas levél lenne, feltételezve, hogy Kazinczy a halotti nyomtatvány elolvasása után reflektált erre a munkára. Ez a halotti beszéd ugyanis a nemi diszkrimináció bizonyításával és ehhez kapcsolt felháborodott kérdésekkel indít, majd rousseau-i indíttatású neveléstani értekezéssé válik, amelyben a nőnevelés kérdése is helyet kap, utána meg a nő hivatását más prédikációkból ismert módon felosztva tárgyalja. (A feleség, anya, gazdaszszony szerepköreit írja le.) Kozma Gergely józan, világos, retorikai díszítmények túlburjánzásától mentes előadásmódja – amelyben a bőbeszédűség egyetlen formája a bibliabeli és antik asszony példák időnkénti sorolgatása – szintén megváltoztathatta Kazinczy véleményét levelezőtársa munkájáról, kiemelhetette az ízetlen halotti írások tömegéből. Ha nem maradt is fenn a Kazinczy-levél, a Kozma Gergely-féle halotti beszéd recepciójáról mégis tudhatunk egyet-mást. Gedő József, Kazinczy szavaival „unitárius főúr”, ezt írja a szerzőnek: „Kinyomtatott predikátiód által, magadat mindenféle esméretessé tetted. Tégedet statusunk prédikátorai közt azon polcra helyeztetnek a disinteressatus értelmesek, melyen van Körmöczy és Szabó, annyira, hogy belőled s ezekből formálják az eminent kitetsző prédikátorink triumvirátussát.”¹⁰ A református lelkész, Gombási István leveléből is idézek 1803-ból:

Nagyon tetszik nékem ez a jeles munka. Nagy olvasásra és még szebb elmére mutat. [...] Örvendtettem kivált, hogy t. Uram a francz és német nyelvekben, és azokon írt tudománnyal gazdag könyvekben is jártas-költös. Hasonlóképpen a mi magyar könyvrőinknek drága munkáit is nagy haszonnal olvasta, és azoknak kincseit, a magyar nyelv kipalérozására és meg bővítésére tzezőzó újonnan feltalált szavait és szollások módjait egészen magáévá tette. Nagyon tetszett nékem a nevelés hibáinak és a szebb nemnek köztünk újabb-újabb módin való kapásának csinos találása... S candidalom t. Uramot két hivatalokra. Az egyik a magyar nyelv művelésére tám tsak hamar felállítandó ns társaságnak érdemes tagjai közzé léjendő számlálás, a másik a kolozsvári unitária fényes ekkleziában való papság. Szép ekkleziásia ugyan a sz-gericei is, de mégis kicsiny fészek egy olyan sas szárnyain repülő elmének.¹¹

A nyomtatott halotti beszédek újabb funkcióit mutatják ezek a levelek. A gyászoló család, legtöbbször az özvegy költségén kiadott nyomtatvány publikációs lehetőség volt azon lelkészek számára, akik vagy az egyházi hierarchiában kívántak előbbre lépni, vagy – ahogy Kozma Gergely esete mutatja – emellett írói, és ezzel kapcsolatban nyelvművelői képességeiket is be akarták bizonyítani.

A halotti beszédek nőképe alakulását a már említett 1569-es emlékbeszéddel kell kezdenem, amely Perényi Gábornét „a női erények dicséretes példájának” tekinti. Az itt megrajzolt asszonykép és ezen belül az egyes erények, hierarchiájuk a XVIII. század közepéig nem változnak, akkor mutatkoznak első jelei az egyre nyilvánvalóbb folyamatnak, amelynek során újfajta beszéd alakul ki a nőről. A régi típusú asszony legfontosabb érdemeként a kegyességet állítják, és azt mondják, hogy a női nem „jobban vonzódik a menyeeiek tudományához és vizsgálatához”, mint a férfiak. (Ez a vélemény tovább hagyományozódik, és mikor a feminitást mint fokozott érzékenységet határozzák meg a XIX. század harmincas éveiben, ez a régi érv problémamentesen épül be az érvrendszerbe.) A XVI–XVIII. századi beszédek a feminin magatartásjegyeket az istenfélelemből vezetik le: elsősorban általános morális, kegyes viselkedésformákat várnak el (erkölcsi tisztaság, szűzies szemérem, kevés beszéd, megpróbáltatásokban lelki erő bizonyítása, kegyesség, adakozás, egyszerű ruházat). Emellett elvárják a házastársi kötelesség teljesítését (hűség, engedelmesség, bölcs önmérséklettel a férj kedvében járás), a mater familias kötelességeit (házvezetés, szorgalom, gyermeknevelés, otthonülés). Egyes prédikációk a női műveltséget is dicsérik – ezen a Szentírásban és a dogmatikában való jártasságot értik, valamint az ezekhez szükséges deák nyelv ismeretét, de mindez inkább kivételes esetnek számít.

A XVIII. század elejétől bukkannak fel újabb témák, például a férjnek való engedelmesség és a nemek egyenlőségének kérdései. Elsősorban a teremtéstörténetből és Pál apostol leveleiből származó érvekkel állítják fel a férfi–nő hierarchiát, mint ahogy minden későbbi prédikátor is ezeknek a bibliai szövegrészeknek a tekintélyét használja fel érvelésében – csak épp olvasatuk változik meg némiképp. A nő természetellenes vezető szerepre vágyását minden korban épp aktuális romlásnak tekintik a prédikátorok, mert „valóba szép rendtartás: a tyúk kotág a háznál, a kakasnak pedig hallgatás a dolga. Ez az oka annak, hogy némelyek házassága nemcsak Purgatorium, hanem merő pokol, mert Isten-világ törvénye, sőt a természet ösztöne ellen való dolog, hogy az asszony uralkodgyék az ő férjén”.¹² Mint látjuk, ezek a prédikációk a nőknek kiszabott viselkedésnormákat nemcsak pozitív példa-állítás által írják le, a magatartásminta a pozitív és negatív példa mentén konstruálódik. Leleményesek a negatív példák lefestésében, és ilyenkor a nőcsúfolókkal mutatnak rokonságot. Az „emberek-e a nők” kérdés először az 1730-as évek beszédeinek témája, de a századvégi beszédek is gyakran hivatkoznak egy olyan írásra, amely az asszonyokat állati sorba rendeli. Miről lehet szó? Név nélkül 1783-ban jelent meg a *Megmutatás, hogy az asszonyi személyek nem emberek* című írás, amelyre Ányos is megfogalmazta a női álarc mögött ellenvéleményét. Azonban ez még nem magyarázná meg a század elején írt prédikációk felháborodott tiltakozását, a magyarázatot az 1783-as ponyvatermék előtörténetében kell keresnünk: a *Dissertatio quod mulieres non sint*

homines című könyvecske Lipcsében jelent meg 1595-ben. Ráth-Végh István szerint¹³ nagyon népszerű lett, a XVI. század folyamán még négy kiadása volt, francia fordítás kettő is készült belőle a XVIII. század második felében. Az eredeti írást tréfának szánták, a skolasztikus tudomány szőrszálhasogatását, a szentháromságtan tagadóinak bibliaolvasó eljárását parodizálándó. Kortársai azonban a könyvet komolyan vették. Még ugyanabban az évben a brandenburgi udvari prédikátor elleniratot írt. A wittenbergi egyetem tanári kara is tiltakozott a kiadvány ellen. Az 1730-as évek prédikátorai tehát idegen nyelvű forrásokból már ismerték az asszonyszidalmazó és asszonyvédő írásoknak ezt a tudományos köntösben jelentkező formáját, amely nemcsak az „emberek-e a nők” kérdés emlegetését eredményezte, hanem mintát szolgáltatott az asszonyi nemről szólásra, elmarasztalásra és dicséretre egyaránt.

A XVIII. század végétől kezdve a beszédek szerkezete a következőképpen alakul: a szöveget a nő szerepkörei szerint tagolják, majd ezeken belül tárgyalják a teljesítésükhöz szükséges női jellemvonásokat. A nemrég elsőnek hirdetett kegyesség emlegetése már nem kötelező érvényű, a hármas női hivatás: a feleség-, anya-, gazdasszony-szerep jó betöltését egyre kevésbé teszi függővé az istenes élettől. Egyre nagyobb hangsúlyt kap a családi élet szerepe az egyedi és közboldogság megteremtésében.

Én a Társaságos életet úgy nézem, mint egy nagy Karikát, melynek széleit a közönséges Törvények, Ítélszékek – Státus ereje, tehát a Férjfiak őrzik, de valamint minden tökéletes Circulusnak egy közép-pontjának kell hogy légyen, így a közönséges Társaságnak is Centruma, vagy magva a Házi élet. – A Háznak lelkét pedig mindég az Asszony teszi. Itt, egy háznak boldog kebelében foganszik-meg – itt terem és virágzik minden földi öröm és boldogság, – itt nevednek a Haza derék Fiai és Leányai – innen, mint egy Középpontból, mint a Nappól, ömlik szerte minden áldás, öröm – minden Jó és boldogság. Az egész nagy Systemában-is a Középpontból indul-ki – és oda tér vissza minden erő és valóság, – a Társaságos életben-is a Háznak lelkéből az Asszonyból foly minden boldogság – és a világi lármából ide vonódik-vissza.¹⁴

A magánszféra, a család középpontjában álló nő úgy értékelődik fel, hogy ugyanakkor nem kell kiemelni őt hagyományosan elgondolt közegeből, sőt megerősítik a családi körre korlátozódó feladatkörét, és ezzel egy időben feladatai mégis az egész társadalmi nyilvánosságra nézve fontosabbaknak tűnnek. A férfit illető közéleti szféra, a „világ zajos piacával” szemben az idilli családi környezet, a házi csendesség őrző angyalává válik a nő, akit biedermeier tablóban gyermekei körében festenek, vagy mint hasznos könyveket olvasgató, férjét hazaváró feleséget, akinek galambszelídségű karjai közt eltűnnek a világ zajából hazatérő férj homlokának komor ráncai stb. A magánélet szféráját teljesen a nőiséghez rendelik, a közéleti szférát kizárólag a férfiaknak osztják (csupán Herepei János veti fel a tanári és orvosi pályák megnyitását a

nők előtt). A három sajátosan női szerep (feleség, anya, háziasszony) kiegészül egy negyedik elemmel, a honleányi szerepkörrel. Ezt elsősorban az anyai hivatáshoz kapcsolják, a gyermekek nemzeti jellegű nevelését várják el a nőtől. Nemcsak a nemi szerepek elosztása jelentkező közérdekű kérdésként, hanem a nő mellett a gyereket is felfedezték, így a nevelés körüli feladatok a korábbinál nagyobb hangsúllyal vannak jelen a beszédekben. És mivel a gyerekek nevelése a nemzet jövője szempontjából értékelődik fel, a magyar nő nevelése, műveltség szintjének emelése politikai kérdéssé is válik.

Újból Herepei Károly beszédét idézem:

Az asszonyok foglalatosságok ezek szerint mindég közelebb van a Természethez – csendesebb mint a Férjfiúé – de kedvesebb és sokkal állandóbb. Míg a Férjfiú tanuló asztalánál könyvekben merülve, a régi világ Pirámissait bámulja, vagy egy papiros-mappán kíséri Hannibált az Alpeseken keresztül, addig az Asszony otthon a Ház szükséges dolgait folytatja, s ügyel arra, hogy férje ezen gondolatbeli Expeditióból, hazatérvén, éhen ne maradjon. [...] Míg a Férjfiú a Csillagok közt vizsgálódik, s a napok Sistemáit karimázza, addig az Asszony, mint a hajdani leányzó az egen andalgó Thalesnek, lába-alóll a követ elhengergeti, hogy a magasban járkálván gondolataiban, itt alatt meg ne botolják.¹⁵

A nemi szerepekhez nemcsak két teljesen elkülönülő életteret, hanem különböző magatartást is rendelnek, a férfi és nő teljesen különböző karaktert tárgyalják, sokkal inkább biológiai és pszichikai alapú különbségekként, mint a nevelés és a társadalmi körülményekből származó különbözőségként. A női műveltséget is a férfiakétól teljesen különbözőnek gondolják el. Olyan tudásanyagot képzelnek el az ideális kisasszony fejében, amelynek gyakorlati haszna van, és felkészíti őt az asszonyként betöltött hármass szerep minél eredményesebb megélésére.

A nőkérdés más jellegű szövegeiben is gyakran vált témává a nők helye a kultúrában, amint azt a nőnevelés és a nőírók körül zajló viták jelzik. Ezek a kérdések is lecsapódnak a gyászbeszédekben, a nők nevelését, műveltségét, olvasási szokásait egyre gyakrabban tárgyalják a prédikátorok. Különösen az 1797 és 1813 közötti időszakból lehet olvasmányos, sokszor derűt keltő idézeteket felhozni ennek alátámasztására. Herepei János 1797-ben a női nem jussairól szólva elsősorban a nőnevelést szorgalmazza, a házi vagy intézményes nevelés körüli vitákat megelőlegezve:

Én nem látom által, miért ne lehetne a leányoknak éppen mint a fiúknak számára oskolákat állítani, és azokban őket a nagy és kis Kathékismuson túl, és még a Hübneren-is túl – valóságos tudományokra-is taníttatni. Megesmeretetni őket a természettel közönségesen – és ezzel a földdel különösbbe – és magokkal – az ő kötelességeikkel még különösbbe – Azonba vagynak olyan kemény szívű szülék – a kik leány gyermekeiket – még tsak írásra sem akarják taníttatni – ne hogy megnövéen valami kárhoyatos correspondentiába elegyedjenek – Bizony egy járást már ki kellene nékiek, kitsin korokban, szemeiket-is tójni, ne hogy megnövéen azzal valami kárhoyatos hunyoríttásokat tehessenek!¹⁶

Ekkor már nem a vallásos irodalomban való jártasságot jelenti a női műveltség, hanem új típusú, nyugati mintára épült tudásanyagról, irodalomról, olvasáskultúráról van szó.

A prédikációk ennek az új műveltségnek nem minden elemét javallják. Előítélettel kezelik a nők kultúráját érintő változásokat, a divatos szaloni viselkedéselemeket, és ami minket közelebbről érinthet, a női olvasmányokat is:

A midőn a fiú valóságos tudományokra: akkor a leány arra taníttatik, miképpen tudjon szavának ilyen vagy olyan tündéres állást – és mozgást adni, midőn a fiú lovaglás, vadászás által, és az emberek nyomorúságának megismerésével, a rajta is könnyen történhető szerentséflenségek ellen keményíttetik, akkor a leány muzsika – éneklés – piktura – Román Poésis által gyengíttetik, és az anyának – a ki ezt Delicatessénak nevezi, kövér reménységei között, e képpen készíti magát arra a szenvedhetetlenségre, hogy egy törbe bonyolodott madaratskának veszedelmén sírjon – és arról – hogy a kotsisnak, ha a kapu előtt sokáig várakoztatja, midőn télbe visitába szekeredzik – a fülét a hideg megveheti, ne is gondolkozhassek.¹⁷

A szalönhölgygel szemben a gazdasszonyt dicsérik, a fortepiano és könyv helyett a cselédekkel törődést ajánlják:

Polgári házba megyünk – ha fortepianót, csinos zsebkönyv gyűjteményt, s concert darabokat nem találok, ezeket hibául ne tegyék, ezek is szépek időtöltésnek, s hasznos eszközök a lélek művelésére, de hogy ezekben határozódjék egy asszony munkásságának czélja [...] azt semmi esetben, semmi rangban el nem esmérem, többre látom az asszonyt hivatva, mint hogy csak időtöltő legyen, s csak a Serail asszonyainak hagyom azon dicsőséget, hogy mint énekesnek bámúltassanak, verseikkel gyönyörködtessenek, táncaikkal mulattassanak

– írja Herepei Gergely 1836-ban,¹⁸ és így folytatja:

...jaj annak a háznak, melynek asszonyai a képzetek világában érzelegnek azalatt, míg a valóságos világban cselekedni kellenék, s a műzsák felkoszorúzására fordítják azon időt s néha még a pénz is, melyet gyermekeik öltöztetésére és nevelésére kellene fordítaniok.

Mintegy ennek ellentmondva a talpraesett gazdasszony, a cselekvő, adakozó kegyes asszony vonásai helyett mégis egyre elfogadottabbá válik az a nézet, hogy az érzelmi élet intenzitása a feminitás kifejezője. A nőideál az érzékeny, együttérző, jóságos asszony felé változik, és mikor az embert szív és értelem kettősségében látják, a nőiség attribútuma a szív fogalmához rendelt tulajdonságok túltengése. Amit Herepei János 1797-ben ajánl, az egyre nőietlenebbnek látszik a későbbiekben: „erősíték – nehezítették – lelkeket, a tanulás, és elmélkedés által – mind addig míg fejek és szívek egyarányuságba jőnek”.

Valóságos hadjárat indul a „tudós nő” ellen. 1783-ban Borosnyai Lukács Simeonnál olvasható a tudós nőről való elmarasztaló vélekedés: „Tudom az eleitől fogva való példákából, hogy a tudós asszony nem mindenkor jó asszony, s kivált jó feleség, sőt többnyire mindenkor vagy az olyanokban valami alkalmatlan különösség”¹⁹ – írja, és ezek a mondatok visszaköszöntenek majdnem minden vizsgált XIX. századi beszédben, néha ennél erőteljesebb változatokban is. A tudóskodó nő alakjának megjelenésében persze nemcsak a hagyománynak, hanem a korabeli nővitáknak is nagy szerepük van. Így a nőírók körül zajló vitából származó érvek, megfogalmazások is bekerülnek a beszédekbe, még az egyébként nőpártinak tartott Herepei János is így ír, mikor az erkölcsös asszonybarátot keresi: „Egy Saffot, aki szüntelen a Helikon hegyén járkal, és a borostyán ágakat mint a répa, murek s más kerti veteményeket inkább esméri? Nem, te is tudod, hogy amidőn a Miatyánkbeli utolsó kérést elmondom, a tudósasszony is mindenkor eszembe jut.”²⁰ 1836-ban sem általánosan elfogadottak az írónők, bár a gúnyos hangnem eltűnik a róluk szólásból: „Az újabb idők pedig valósággal sok ésszel és kellemmel teljes könyv-szerzőnéket hoztak elő. De ha az igazat meg kell vallani, mind ezek a tudományos világnak semmi különös szolgálatot nem tettek.”²¹

„Légyen okos, de nem tudós” – a női okosságon egyfajta életbölcességet értenek. Herepei Károlyt idézem 1826-ból:

Az Okosság. E nélkül az Asszony csak egy szép lárva, melynek szépségét mennél inkább szeretjük, annál jobban sajnáljuk. – Az okosságon nem tudományt értek. E kettő két különböző dolog. Okosnak kell, tudósnak nem szabad lenni az Asszonynak. – Az asszonyoknak rendszerént a Természet, egy éles, könnyű, eleven, és helyesen elítélő eszet adott, és soha egy Férfiú-is a jelen lett örömeit nem tudja olyan helyesen kóstolni, s az időnek hasznát nem hajlja úgy-bé, mint egy okos Asszony. – A Férfiú tudománya csak speculatio, csak száraz Theorea, az Asszonynak életbeli okossága van. [...] ...egy könyvek közt penészedett Tudós, minden Sylogismussaival nem tud annyit kivinni, mint egy szelíd Asszony természetes okosságával. – De ha már a Tudományokban nem-is engedünk igen széles mezőt az Asszonyoknak, annál tökéletesebbek ők nállunknál a Szív érzéseiben. [...] A szívet nemesíteni célja minden tudománynak, és a mit, mi férjfiakul sok bajjal, és tanulás után érünk-el, arra az asszonyokat készen szülte a Természet.²²

A nő és a férfiaknak fenntartott „magasabb tudományok” viszonyán, valamint a nők szépíróként jelentkezésén túl arról is gyakran esik szó, hogy olvasóként hogyan viselkedjék egy nő. Egy 1778-as halotti vers szerint Teleki Eszter francia és német könyvek olvasásából „tanulta kötelességeit”,

De nem szerette az olyan írásokat,
Mellyek mondnak semmit nem érő dolgokat,
Sőt tanítani mérnek rút trágárságokat,
Meg-vesztegetnek sok gyenge olvasókat,
Hanem az melly könyvek a tiszta szíveket

Formállyák, s ki-irtják az úndok vétkeket,
Azoknak forgatta gyorsan leveleket,
Egyenes szívére vette intéseket.²³

Mindvégig jelen lesz a prédikációkban az íráskor hasznos és káros változata, az erkölcsromboló íráskortól próbálják védeni a tapasztalatlan női olvasót. A románok, az érzékeny irodalom szövegei, azok a könyvek, amelyek a női olvasóközönség megnövekedésének korában közkedveltek voltak, a gyakorlatias, puritán protestáns mentalitású szónokok számára nem a műveltség bizonyítékaiként jelentek meg, hanem olyan irodalomként, amely a gyakorlatban nem működtethető viselkedésmintákat közvetít. Pápai István 1803-ban így vélekedik:

Ha e mostani Asszonyok Tudományáról akarunk ítélni, asztalaikon való Könyveiket kell meg vizsgálunk: azok között pedig többnyire pedig olyanokat találunk, mellyeknek tzeljok az okos értelmet megzavarni, a képzelő tehetséget bé-motskolni, a képzelődést édes álmodozásokkal, áérben épült várakkal eltölteni, az érzékenységeket felettébb megfeszíteni, a vallást betsmérelni, a virtusnak, a kegyességnek fényét homállyosítani. [...] Oh vallyon mikor lesz vége a Románok és érzékeny versek olvasásának, mellyeknek semmi valóság nem felel meg!²⁴

Herepei János 1804-es beszédéből idézek:

Vagynak az asszonyok közt is Don-Quijottok; de én azon nem tsudálkozom, sőt mindent össze-véén, azon tsudálkozom, hogy nincsenek többen, hogy nem mind azok: mert csupán csak azoknak az ostoba és méreggel tele Románoknak serege, melyet a buta és erkölcstelen mázolókg megszűnés nélkül szaporítván rontani és pusztítani kiküldenek, elég-ségesek lennének egy [...] semmi nevelés által meg nem világoztott [...] lélekben minden okos gondolkodásra és hasznos olvasásra való hajlandóságot, minden jó principumokat megfojtani, és a helyett abban tisztátalan gondolatokat, megfeszített kívánságokat és a boldogságtól felfordult képzeleteket gerjeszteni. Ezeknek a nyavalyás repülő írá-soknak, a vigyázatlan olvasókra való befolyások-által, úgy látszik, az asszonyoknak egész élete, egy Románná változott, és ök semmit figyelmetességre nem méltóztatnak, hanem a mi hajlandóságokat gyönyörködteti, hijábanvalóságoknak hizelkedik, és azt a zabolátlan tsudát, az ő ifjú képzelődéseket a tündérek országain keresztül bámulás és elragadtatások között hordozza.²⁵

A nőknek szóló irodalom tanító funkcióját csupán közvetett módon megvalósító „románok” nyilván nem tudták a korábbi olvasmányok erkölcsnevelő szerepét ugyanúgy betölteni, az elvárásnak is meg kellett változnia, hogy ez a heves elítélő hangnem változzék. Az érzékeny történetek szívművelő funkciójának említésével először egy 1813-ban elmondott beszédben találkoztam: „Melly hasznos az, mikor az ártatlan szűz egy olyan Zseninek munkájából, a ki egyenesen a természet oskolájában tanult, érzel-

met felemelni és nemesen érezni megtanul”, de „a ki csak a Rómánokból kívánna meríteni minden tudományát (távol legyen hogy a jó ellen szóljak) ott a lélek úgy szólva a tsuda édesség miatt hal-meg”.²⁶ A nő olvasás által megszerzett műveltsége igen rikán jelenik meg egyértelmű pozitív értéként:

...a legjobb könyveknek olvasása, mikor fontosabb kötelességeitől időt nyert, vólt az ő leg kedvesebb időtöltése. – Sőt midőn a világtól vagy Házától elfoglalva, egyéb időt nem kaphatott, a késő éj magánosságát is, álmától elszakasztva arra fordította, hogy tudni kívánó lelke valami magához való táplálást találjon [...]. Melly gyönyörűség vólt halgatni őtet midőn az olvasottak mellett lelkének fáin eredetiségét is fel fejtette! [...] Az Asszonymnak, nem az az elhivatása, hogy rendszerént való Tudós légyen. Ez a férjfi dolga. Az Asszonymnak elég ha bölcs arra a mi az ő czélját illeti²⁷

– látjuk, hogy végül mégiscsak a férfiakétól különböző női műveltségről van itt szó.

Ezek a gyászbeszédek tehát értékes dokumentumok a népszerű olvasmányok, az érzékeny irodalom recepciójára nézve is, különösen azért, mert nem szépirók tollából születtek, ilyenként az ítélet kívülállóktól jön. A rétorok szemében az új irodalmi formák haszontalannak, sőt károsnak bizonyultak (itt nyilván nem esztétikai ítéletalkotás történik). Attól tartottak, hogy a kor, és főleg a nők olvasási stratégiái mások, naivabbak, mint amit az új típusú irodalom megkíván, hogy az érzékeny elbeszélést is úgy olvassák, mint egy erkölcsi mintaszolgáltató történetet, nem érzékelik eléggé fikciós voltát, és a szövegekre jellemző érzelmi túláradást, szenvedélyességet követendő viselkedésmintaként értelmezik. Márpedig olyan nőképet hordoztak ezek az egyre elterjedtebb olvasmányok, amely bizonyos feminin személyiségjegyek szempontjából egyezett a hagyományos nőképpel, amelyet a halotti prédikációk közvetítettek, de emellett olyan viselkedésmintát állítottak a nők elé, amely a prédikátorok szemében életidegennek, valóságtól elrugaszkodottnak minősült.

Írónők és árnyékképek. A női műveltség és a halottaskönyv összefüggéseinél maradvra jelezném, hogy nemcsak a nők fölött mondott beszédek tanulságosak, a halotti prédikációk közvetett eszközei is lehetnek a nő reprezentációjának. A XVIII. század közepéről említek egy sajátos esetet, amikor a férfi felett mondott beszéden is az asszony árnyékképe vonul végig. Dániel Polixénának (1720–1775) férje, Vesselényi István halálára kiadott halottaskönyvről van szó, amely Kolozsváron jelent meg 1759-ben. A könyvet összeállító özvegy és lánya műveltségének bizonyításaként, demonstrálásaként is olvasható a nyomtatvány. Mert mikből is áll össze a kötet: *Szomorú kesergő versei Vesselényi Polixéna kis-asszonymnak, mellyekkel maga és öt kisebb méltóságos testvérei képekben gyenge poézisa szerént [...] édes atyjoknak [...] szomorú halálát kesergi*

Zsibón – a kiadvány ezáltal demonstrálja a női műveltséget és írói képességeket. Következik id. Dániel Istvánnak leányához írt vigasztaló levele – kivételes eset, amikor egy levél is helyet kap a kötetben. Az apa vigasztalás gyanánt saját latin nyelvű kegyességi könyvének, a *Monita paternának* az olvasását ajánlja Dániel Polixénának, melyet Polixéna később magyarra fordított. Úgy tűnik, a nő latin tudása az, ami leginkább jelezni tudja nagy műveltségét. A prédikációk között van latin nyelvű is, de az egyik magyar nyelvű prédikáció szerzője, Szathmári Pap István nem fordítja le a prédikációbeli latin idézeteket, „mellyeket, mivelhogy Deákul-is jól érted, nem-is fordítok”. (Látjuk, hogy az özvegy a beszéd megszólítottja.) Egyebek között ezért is dicséri a halottat a prédikátor: „Polixenáját nemzeted, és mind a Tudományoknak, mind a kegyességnek aczél-tükörévé készítetted.” A másik magyar nyelvű prédikációnak megint Dániel Polixéna a megszólítottja: „Tudjuk a te Isten beszédében és keresztényi maga viselésben való jártas és tudós voltodat, a mellyet közelebb kimutattál ama gyönyörűséges Ethicának született nyelvünkre való hozásában.”²⁸

Az apa búcsúztató versét író Vesselényi Polixéna nemsokára – 1764-ben – meghalt. A kollégium parentáló verséből (*Koporsóban égő szövétnék*) idézek:

Mert oly bölcsességet szívére kerített,
Mellyel Nagy Nevének Chronikát épített.
Mert, Bölts Szüléinek serény keze alatt
Józan Tudománynak Mü-helyébe szállatt, [...]
Nem volt tanulásban sarkantyú vasára
Szüksége, de vala erős zabolára.
Sietett Helikon borostyán halmára,
Hogy koszorút fűzne ékes homlokára.
Az hat classisoknak minden rejtekeit
Vizsgálta, mint bűvár tenger mélységeit.

Nymphák forrásának itta bőv vizeit,
Músák szállásának lakta szép helyeit.
Látiumban járván vala Ciceróval
Esméretes, és a nagy hírű Catóval,
[...] Járt nyugzött lábakon Sappho poetával,
Társalkodott vala híres Cármentával,
[...]
Méltán azért ötödik tizedik múzsának
Mondom, s kilenc múzsák rövid summájának,
Az három gráciák negyedik társának,
Az öt eszes szüzek bölcs kalauzának.

„De ezek mellett az asszonyi nemet illető munkákat is éppen nem tágítja vala, hanem mind az ő méltóságos édes attyának, mind pedig azután szerelmes férjének uri házában a gazdaasszonyi hivatalt... folytatja vala.” Kijár ennek a fiatal nőnek a tudomány és művészet szimbolikus helye, amely a tanult férfiakat megilleti egy ilyen alkalmi versben, de ezen túl a tanulás hosszszas részletezése azt jelzi, hogy kivételről van szó: egy nő az, akiről mindezt el kell mondani. Az a műveltség, amelyről Vesselényi Polixéna kapcsán beszélnek, a nőt végül is nem emeli ki a női szerepkörökből, a család közegéből, nem sért rögzült határokat, öncélú tudás, melynek gyümölcsöztetéséhez nem teremődhet meg a nyilvánosság.

Még egy halotti prédikációt említenék, amely írónőhöz kapcsolódik. Dukai Takács Judit anyjának, Wittnyédi Theresiának temetése alkalmából, Szombathelyen jelent meg 1811-ben halottaskönyv. Hogy jelenik itt meg a kisaszszony: „egyetlen egy remek szülemény”, „okos szelídséggel és a magad ideje beliek között dicséretes szép erkölcsökkel tündöklő kisasszony” – ez nem tartalmaz utalást különösebb műveltségre vagy költői képességekre. Maga a beszéd az asszonyi nemnek való tisztességtétel, azonban nem a női műveltség dicséretét célozza. Az elbúcsúztatásban sor kerül Juditra is, és ez a rész mégiscsak hozzáadhat valamit a majdani költőnőről való ismereteinkhez:

Mi lett édes lányom? szép recés ruháid
Mint hevernek széllyel componált kótáid.
Gyors billegésre lankattak ujjaid,
Reszketnek el-hervadt kedves ajakaid.
Nem papirosrol szól most, látom, muzsikád,
Hanem a szív diktál csak szomorú nótát.

– „ezen igen jeles nevelésű kis-asszony a muzsikában szépen járatos” – így a lábjegyzet. Dukai Takács Judit önéletrajza szerint édesanyja betegágyánál írta első költeményét, de a „forte piano édes zengzete mellett” dallammal kísért verseket már ekkoriban előadott.²⁹ Ha ezek saját szerzeményű énekversek voltak is, a búcsúztató vers szerint ettől csak jó muzsikás híre lett a lánynak, de poétiai híre nem. Ez még nem minősül tudós költészetnek, költőnévé majd csak attól a felavató gesztustól kezdve válik, amelyet más költőnőteremtések mintájára egy férfi, ez esetben Horváth József Elek tesz meg Dukai Takács Judithoz írott verses leveleiben, a poétikai, prozódiai kitánítással és a költői névadással.

1 KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998.

2 Lásd Jill BEPLER, *Women in German Funeral Sermons: Models of Virtue or Slice of Life?*, *German Life and Letters*, 1991, 392–403., Silke LESEMANN, *Frauen in Hildesheimer Leichenpredigten des 17. und 18. Jahrhunderts*, *Hildesheimer Jahrbuch*, 1992, 85–97., Dorothea ROTH, *Das Bild der Frau in der Basler Leichenrede 1790–1914: Erscheinungsformen des bürgerlichen Patriarchats im 19. Jahrhundert*, *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde*, 1993, 5–77.

3 NÉMETH S. Katalin, „Az asszonyi tudós világról” vélekedések a XVIII. század közepén = *A nő az irodalomban. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság zalaegerszegi vándorgyűlése (1984), Zalaegerszeg, Zala Megyei Könyvtár.*

4 PRAZNOVSZKY Mihály, *Kármán András halotti beszéde*, *Iris*, 1999/3–4, 132–135. Megjegyzendő, hogy ez a beszéd is Wesselényi Zsuzsanna temetéséhez kötődik, akárcsak a Németh S. Katalin által bővebben tárgyalt Csepregi–Turkovicsov-óráció.

5 A különböző könyvtárakban fellelhető halotti beszédek tengerét egy ilyen összesítő lista segítségével lehetne csak tisztán átlátni. Részleges halottibeszéd-listák jelentek ugyan meg, lásd JAKAB Elek, *Adatok erdélyi írók névtárához a XVII–XVIII. században*, *Magyar Könyvszemle*, 1881, 299–327. és *A XIX. századi erdélyi halotti beszédek bibliographiájához*, *Magyar Könyvszemle*, 1882, 102–103., DEÁK Miklós, *A halotti beszédek jelentősége és ezek kiválóbb írói az unitárius egyházban a 18-ik század esztendőiben*, *Keresztény Magvető*, 1886, 336–348.

6 SZIKSZAI FABRICIUS Balázs, *Emlékbeszéd Perényi Gáborné szül. Ország Ilona felett (1569)*, *Sárospataki Református Lapok* 1918, 10–11., ford. SZINYEI Gerzson.

7 Magyar főurak temetési ceremóniájáról lásd SZABÓ Péter, *A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány*, Bp., Magvető, 1989.

8 Kazinczy Ferenc levelezése III. köt., Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1892, 78–79. és 94–96. Köszönettel tartozom Rákai Orso-

lyának, aki felhívta figyelmem a levélrészletre.

9 SZINYEI József, *Magyar írók élete és munkái*. IV. köt., 754.

10 KOZMA Ferenc, *Kozma Gergely unitárius pap és esperes életrata*. Különlenyomat a Keresztény Magvető XI-dik kötetéből, Kolozsvár, 1876, 36.

11 Uo., 37–38.

12 HORVÁTH Gergely, *Flos fueram florens (Morocz Súsanna)*, Kassa, 1734.

13 RÁTH-VÉGH István, *A könyv komédiája*, Bp., Gondolat, 1959.

14 HERPEI Károly, *Az asszonyi virtusok főbb vonásai, melyeket Katsándi 'Súsanna' életéből levett, s halálakor kitett a Kis Solymosi Ev. Ref. Templomban H. K. = Két halotti beszéd*, Kolozsváron nyomtatott a Ref. Kollégium betűivel, 1826, 28–29.

15 Uo., 30.

16 HERPEI János, *Az asszonynak jussai mellyeket [...] Gróf Széki Telei Polyxéna [...] temetési tisztességére beszédben szedett [...] H. J., Viz-Aknai Pap. Kolo'sváron Nyomtatott a Ref. Koll. betűivel, 1797, 45.*

17 Uo., 40–41.

18 HERPEI Gergely, *A maga házat jól elrendelő keresztyén asszony = Incze Sára özv. Prof. Méhes Györgyné emléke két halotti beszédben*, Kolozsvár, Ref. Koll., 1836.

19 BOROSNYAI LUKÁTS Simeon, *Jó feleség képe = Temetési oszlop [...] Bánfi Kata úr-asszonynak [...]*, Marosvásárhely, Kaprontzai Ádám Priv. Könyv-nyomtató által, 1783.

20 HERPEI János, *Azok a pontok, mellyekből az asszonyokat nézni, és meg-itélni kell [...] Bánffy Klára temetési tisztességére halotti beszédben M. Vásárhelyen elő-adta H. J. Viz-aknai Pap = A megkoronázott asszony-ember avagy két halotti tanítások [...] Bánfi Klára [...] Mvásárhelyi nagy templomban, 1804 nov. 18, Kolo'svárt Nyomtatott a Ref. Kollégium betűivel, 1805, 40.*

21 HERPEI Károly, *Az asszonyokról = Incze Sára özv. Prof. Méhes Györgyné emléke két halotti beszédben*, Kolozsvár, 1836.

22 HERPEI Károly, *Az asszonyi virtusok főbb vonásai, melyeket Katsándi 'Súsanna' életéből levett, s halálakor kitett a Kis Solymosi Ev. Ref. Templomban H. K. = Két halotti*

beszéd, Kolo'sváron nyomtattatott a Ref. Kollégium betűivel, 1826, 36–37.

23 FOGARASI PÁP József, *Minden asszonyi nemet megékesítő keresztyéni igaz virtusoknak [...] példája* (Teleki Eszter), 1778.

24 PÁPAI István, *Az asszonyok igaz dicsérete, melyet megszerzett magának [...] Szentpáli Ágnes*, Kolozsvár, 1803, 13–14.

25 HERPEI János, *Azok a pontok, melyekből az asszonyokat nézni, és meg-ítélni kell [...] Bánffy Klára temetési tisztességére halotti beszédben M. Vásárhelyen elő-adta H. J. Víz-aknai Pap = A megkoronázott asszony-ember*, Kolo'svárt Nyomtatt. a Ref. Kollégium betűivel, 1805.

26 BALÓ József, *A serény asszonyi állapot [...] Tornya Klára urasszonyának [...] utolsó tisztességén [...]* elé-adott B. J., Kolo'sváron Nyomtattatott a Ref. Coll. Betűivel, 1814.

27 HEGEDÜS Sámuel, *Az Asszonyi Nem Méltósága [...] Bethlen Rószalia [...] koporsója mellett elmondott [...] H. S. Tordosi Ref. Pap*, Nagyenyed, 1832.

28 Lásd PICTET Benedek, *A keresztyény ethicának summás velege*, Kolozsvár, 1752.

29 Lásd R. KOCSIS Rózsa, *Dukai Takács Judit élete és költészete*, ELTE Bölcsészdoktori értekezések, é. n.

Ungvárnémeti *Niza*-kötete fejlődéstörténeti és kompozíciós-imitációs szempontból

„Vagyon pedig nekem azon Darabban még egy Dalom is, úgy tetszik ezen cím alatt: Átok Nizára...”

(Ungvárnémeti Tóth László *Versei*)¹

Az Ungvárnémeti-korpusz rétegzett vizsgálatát megnehezíti, hogy a szövegek jó része elveszett. Igaz Sámuelnek Kazinczyhoz küldött levele szerint, amely az elhunyt poéta Bécsben maradt szövegeit sorolja elő, a papírok nagyobbik hányada Légrádinál, egy magyar származású ágensnél maradt, s egynéhány manuscriptum nála is található.² E lajstrom nem tesz említést arról a sárospataki diákevek alatt készült és összeállított, *Niza vagy is másképpen a' senge szerelem dallokban* című kötetről, amelynek nem autográf, feltételezhetően másolatban megmaradt példányát néhány éve lelték meg a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Szüry-gyűjteményének egyik kolligátumában.³ Rákóczy Géza, az eddigi egyetlen Ungvárnémeti-monográfia szerzője a múlt század végén nem tudhatott még e kádenciás verseket tartalmazó korai anyagról, éppen ezért a Kazinczyval folytatott levelezés vonatkozó passzusainak felhasználásával az anyanyelvi verselés és szépirodalom hosszú időn keresztül történő tudatos elutasításáról, valamint a széphalmi Mester pályaindító szerepéről értekezett.⁴ Rákóczy Kazinczy Marmontel-fordításának elolvasását a poéta stúdiumaiban határköként jelölte meg, ugyanis felgyűjtött adatai alapján bizonyíthatónak vélte, hogy első anyanyelvű olvasmányának hatására kezdett el a poéta a honi tudományok és szépírói remekek felé tájékozódni.⁵

A nemrégiben felfedezett *Niza* nyomtatásos formát sajnálatos módon a mai napig nem nyert, gondozott szövegű közzététele még várat magára, a szerzői életművet feldolgozó majdani kritikai kiadás, melynek elkészítése egyre szükségszerűbbnek látszik, bizonyára Tóth László e korai kísérleteit is tartalmazni fogja. Az előszó szerint egyébként Ungvárnémeti sem szánta sajtó alá zsengeit, az ajánlás hiánya és a mecenatúrára való hivatkozás mellőzése erősítheti is ezt a feltételezésünket, bár a dolgozat megfelelő pontján éppen a fent leírtak ellenkezőjét kívánjuk bizonyítani. Az Ungvárnémeti-kutatás arra vonatkozóan sem rendelkezik adatokkal, hogy a szerző kortársai mutattak-e bármiféle érdeklődést Tóth László pályakezdésével, korai költeményeivel kapcsolatosan. Magánlevelezése – melynek segítségével mindezeket a kérdéseket megnyugtatóan és véglegesen tisztázni lehetne – hirtelen bekövetkező

halála után Bécsben kallódott el, a Kazinczy-hagyatékban fennmaradt levelei szerint pedig tudatosan hallgatott erről a kötetről. Szembetűnő és nem elhanyagolható – mint már korábban is említettük –, hogy a teljesnek tűnő Légrádi-féle lista sem sorolja fel a kéziratot, s mindez megenged egy olyan feltételezést, amely szerint Ungvárnémeti Bécsben folytatott orvostudományi tanulmányaira nem vitte magával kötetbe rendezett zsengeit. Sajnálatos módon az eredeti manuscriptum megírásának és megsemmisülésének körülményeiről Sárospatakon sem kutathatók fel adalékok,⁶ miként a másoló személyét is homály fedi. Elképzelhető, hogy Csokonai iskolai versírási gyakorlatokat tartalmazó „Zöld-kódex”⁷-éhez hasonlóan Ungvárnémeti is használta saját verseit oktatói munkája során. A másolatgyűjtemény pedig valamely lelkes tanítvány által őrződött meg, aki versírási feladatok során hallhatta a költeményeket a preceptorától,⁸ majd utóbb rögzítette azokat. Könnyen megeshet azonban, hogy egyszerűen a Református Kollégiumokat ekkoriban jellemző Csokonai-kultusz darabjaként vált ismertté és menekült meg a pusztulástól Ungvárnémeti első jelentősebb teljesítménye.

Bevezetésként a Szüry-gyűjtemény sorsára vonatkozóan⁹ érdemes néhány alapvető információt feleleveníteni: Szüry Dénes hagyatéka 1910 után került a könyvtár jogelőd-intézményébe. A gyűjtemény az 1767 és 1867 közötti magyar irodalom első kiadásait, azok későbbi variánsait, a hazai írók első fordításait, valamint 1825 és 1867 közt megjelent politikai szövegeket tartalmazott. A tulajdonos 1907-ben egy hosszú és nehezen áttekinthető regisztert¹⁰ állított össze a nagyjából 5000-6000 kötetet felölelő könyvtárából. Szüry katalógusában az Ungvárnémeti-életműhöz kapcsolódóan a két nyomtatott kötet és Terhes Sámuel pamfletjei szerepelnek, így feltételezhető, hogy a kézirat csupán a hagyaték megvásárlása után került a budapesti könyvtárba. A *Niza* szempontjából fontosnak látszik, hogy az alapgyűjtemény a későbbiekben bővítéseken ment keresztül, melynek során egyebek között a kézirat possessoraként feltüntetett Máriássy Zsigmond és a hosszú időn keresztül Sárospatakon oktató Ballagi Aladár irodalmi örökségével gazdagodott tovább.

E korai, 1808 és 1810 közt készült kötetre Csikós Zsuzsanna és Fáy Zoltán két helyen is közzétett, fontos összefüggéseket tartalmazó értekezése hívta fel a figyelmünket,¹¹ akik Ungvárnémeti *Nizáját* Csokonai *Lillájának* imitációjaként nevezik meg, továbbá ismertetik az előkerült könyv szerkezetét:

A Nizán kívül található még a kolligátumban Tóldalék cím alatt két rövid elbeszélés, A megáldoztatott Gerlitzé, valamint Egy jeles Szűznek a' Halála. Ez utóbbihoz csatlakozik A' Sírja felett című vers, majd újabb Elő Szó, és ismét három fejezet következik, melyekben azonban versek, valamint verses és prózai elbeszélések, leírások vegyesen vannak... Ez után áll Tóth László többé-kevésbé kidolgozatlanul maradt eposza, rímtelen mértékes sorokban írva... A kolligátum hátralevő részében vitatható szerzőségű magyar és latin nyelven írt versek találhatóak: Kézi Móses Professor úr néhány darab versei mellyek irattattak általa 1808dik Esztendőben. Spatakon mint akkori Poéták Professora által.¹²

„Kompozíciós”-„imitációs-fejlődéstörténeti”, valamint „szövegközi” érdekből dolgozatunk a gyűjtemény *Niza*-kötetének könyveire összpontosít, noha időnként elkerülhetetlennek látszanak a kolligátum egyéb részeire való utalások is. Jól látható, hogy a poéta esetében a Csokonai-tradícióhoz kötődéstől a Kazinczy-körhöz való csatlakozásig nincs feszültség nélküli átmenet, csakis újraértelmezett poétikai nézetek jegyében hajtható végre e váltás, s az Ungvárnémeti Tóth László-jelenség megértéséhez mindezen összetevők felvázolása elengedhetetlen kiindulópont. A versek kötetté szervezése olyan öndefiníciós eljárásként értelmezhető, amelynek szerkezete Ungvárnémeti esetében az utóbb vállalt kazinczyánus tézisek következményeit még csak mozaikelemeiben mutathatja. A *Niza* köztes helyet foglal el az Ungvárnémeti-korpuszban, ugyanis egyrészt felfogható későbbi, már ismert költeményei előzetes lenyomataként, másrészt zárt formái, a határozottan kirajzolódó szerelmi történet vezetése, az öröm és keserűség lelki tájainak ábrázolása, valamint a tudatos szerkesztés önálló kötetté avatja a zsenyéket.

Tóth László az 1810-es évek közepén két, Széphalomra postázott levélben is – melyek egyébként a Kazinczyval felvett kapcsolat első dokumentumai közé tartoznak – megsemmisíti önmaga számára a Csokonai-örökséget. Fontos azonban tudni, hogy 1814 körül, a szerző bejelentkezésekor Kazinczy körében a debreceni poéta neve gyakorlatilag egyáltalán nem cirkulál, nem tartozik a túlértékelt alkotók közé: valójában egy jó évtized telt el az országos botrányt kiváltó kötetkiadási terv és az Árkádia-pör óta, s a polémiában szembehelyezkedő felek lassan elcsendesedtek. A kör központi Médiума Csokonai kapcsán időnként kifejtí a helyes kötetkiadási kritériumokat és az alkotások javításának szükséges voltát, máskor pedig egy-egy fiatal poéta verseinek megítélésekor kerül elő a neve. Ennek ellenére is meglepő momentum, hogy Tóth László egy könyvnyi magyar nyelvű és hagyományokból táplálkozó zsenyéjét eltitkolva nem említi a széphalmi Mesternek, hogy ifjúkori költészetére fontos hatást gyakorolt volna Csokonai Vitéz Mihály szerelmi költészete vagy esetleg Kisfaludy Sándor két poétai románja. Filológiai szempontból lényegesnek mutatkozik, hogy a *Tudományos Gyűjtemény* (Sárospatak) könyvtárában – a *Lilla* kivételével – Csokonai és Kisfaludy valamennyi jelentős, 1810-ig sajtó alá került munkája megtalálható.¹³ A kötetek némelyikében (például *Anakreóni dalok*, *A' Boldog szerelem*) a szerzés időpontjára vonatkozóan olyan ceruzás bejegyzések szerepelnek, amelyek egyértelművé teszik, hogy Ungvárnémeti tanulmányai alatt vásárolta meg a kollégium a nevezett műveket. Sajnálatos módon a könyvtárban olvasó diákoknak semmiféle regisztere nem maradhatott fenn, ugyanis akkoriban kölcsönözni nem lehetett, csupán a polcról levéve helyben tanulmányozhatták a hallgatók a kiadványokat. A *Lilla* és *Niza* közti poétikai kapcsolatok szempontjából ugyanakkor lényegtelen momentumnak tűnik, hogy Tóth László stúdiumai alatt a könyvtárban bizonyosan nem férhetett hozzá Csokonai poétai ro-

mánjához. Egyrészt ugyanis illegális módon is becsempészheték a művet, másrészt a Csokonai-költemények énekelt változata generációkon keresztül ismert volt a tanintézményben. A fentiek ellenére is kifejezetten tagadja Ungvárnémeti, hogy olvasott volna valaha anyanyelvű könyveket: „Nekem elől a' latán, majd hat esztendővel ez előtt a' görög, hárommal pedig a' német nyelv annyira el foglalta minden Figyelmemet, szorgalmamat, hogy a' magyar könyvekre miattok, még tsak nem is ügyelhettem”,¹⁴ miként rövid idővel e közlés előtt időmértékes költeményeit tartalmazó kéziratcsomójának elküldésekor – melyek az utóbb megformálódott magyar és görög nyelvű kötetek alapanyagát képezték – szégyenkezve vallja be levelezőtársának a következőket: „Sajnálom, hogy még semmi magyar darabommal nem kedveskedhetem.”¹⁵ Saját korábbi pályaszakaszának tudatos elutasítása két tényező okán történhetett: egyrészt jól felismerte, hogy Széphalomhoz való csatlakozását zsengei akadályozhatják, másrészt viszont felvethető egy olyan magyarázat is, amely szerint korai verseit nem tartotta életműve szerves egységének.

Csokonai kádenciás verseinek követése a később kirobbanó Terhes-Ungvárnémeti-polémia felől visszatekintve még differenciáltabbá teszi a kérdést, ugyanis e durva hangú és személyeskedést sem nélkülöző vitának az egyik alaptézise a sztoicizmus helyzetének feltérképezése mellett éppen a rímes és/vagy metrumos költés megítélésére vonatkozik.¹⁶ A református lelkes és Tóth László irodalmi összecsapása az egyik részről a *Tükröcske egy ficzkó-poéta számára* és az *Újra amalgámozott üvegtáblácska* című pamfletekben olvasható, Ungvárnémeti viszontválaszai pedig a magyar nyelvű könyv glosszáiban és a bilingvis kötet éles hangú záró megjegyzéseiben szerepelnek. Terhes kíméletlen vádpontokat sorakoztat fel Ungvárnémeti grammatikusai hajlamához („izzad Múzsája”) kapcsolódóan, vagyis lényegében Kazinczy első tanítványi nemzedékéhez hasonlóan e lírában az érzések tanult jellegét és a technikai ügyesség kizárólagosságát emeli ki.¹⁷ A *Tükröcske* szerzője a mértékes és kádenciás költési rendszerek összevetését követően az utóbbi formát preferálja:

Magyarnyelvben, a' Cadentziátlan Vers csak fél gyönyörűséget szerez, 's tökéletlen szép, és csak akkor gyönyörködhet benne testestől lelkestől az ember, mikor az értelem felfogván a' magas gondolatot, egyszersmind a' szem előtt elvillámlik, a' fülnek pedig szépen muzsikál a' Cadentzia.¹⁸

Mindezekkel szemben Ungvárnémeti Tóth László az 1816-os magyar nyelvű nyomtatvány egyik glosszájában a mértékes költést helyezi magasabbra, s nem elhanyagolható szempont, hogy a tétel legteljesebb kifejtése éppen abban az értelmezői funkciót is betöltő magyarázatban jelenik meg, amely a szerző egyetlen későbbi hivatkozása pályakezdő könyvével kapcsolatosan.

A *Nizából* a szerelem elvesztését ábrázoló 40. költemény címét a következő összefüggésben szerepelteti:

Vagyon pedig nekem azon Darabban még egy Dalom is, úgy tetszik ezen cím alatt: Átok Nizára, mellynek bé iktatásával csak azt akarám meg torlanom... a' mit a' Halhatatlanság Oszlopának Írója mond valahol Előbeszédében, hogy tudniillik a' metrumos ficzkó Poéták csak azért nem szeretik a' cadentiás verseket, mert olyanokat nem tudnak kóholni!¹⁹

A *Niza*-kötetre történő egyértelmű utalás mellett a citátum még egy lényeges elemet tartalmaz, mikor is Ungvárnémeti az akkoriban Sárospatakon gyakorlati biológiát tanító Lácza Szabó József egyik kötetének előszavára is céloz. Mindennek a jelentősége abban áll, hogy volt tanárának főleg helyben kiadott könyveiből (*Útmutatás a keresztény vallás igazságaira; A kijelentett vallás históriája; Lácza Szabó József prédikációjának néhány darabja; A halhatatlanság oszlopa, vagyis némely halotti versek, erkölcsi mesés toldalékkal*) meríthette az 1816-os episztolákban felvázolt és felhasznált sztoikus morálfilozófia alapjait.

Mérlegelő olvasatok után állítható, hogy a *Niza*-kötet struktúrája a következő két pilléren áll: a kollégiumi versírási gyakorlatból eltanult technika továbbgondolt és -írt változata olyan *piktúrákat* és *szentenciákat* teremt, amelyek a *Niza*-kötet legjobb verseit is jelentik egyben. Második vezérelvként a *Lilla*-kötet tudatos *imitációja* nevezhető meg, amely a kerekre formált szerelmi történet megjelenítésében, tematikai és formai elemekben tárgyiasul.

A Sárospataki Református Kollégiumban – ahol a gimnáziumba sűrűn látogató Kazinczy biztatására is intenzív irodalmi élet folyt – Csokonai kultikus szerzőként hagyományozódott diákgenerációkon keresztül: imitálták szövegeit, társaságokat alakítottak, költeményeket írogattak, s ezekből 1813-ban Nagy József szerkesztésében, *Poétai Gyűjtemény* alatt két kötetet bocsátottak közre.²⁰ Ungvárnémeti későbbi költővé válása szempontjából szerencsés időszakban, a régóta szükséges tanügyi változtatásokat követően végezte Sárospatakon felsőfokú stúdiumait. A korabeli tantervekből ugyan kiolvasható, hogy a református iskolákban az oktatás súlypontja a költészet nevelő-tanító funkcióját felismerve szigorúan a klasszikus irodalomra, a görög-latin nyelvű beszélésre és írásra összpontosított precíz részletességgel, az 1800-as években azonban már kiemelkedő reformintézkedésként értelmezhető a kalvinista tanintézményekben a magyar nyelv önálló tárgyá válása, saját tantervének kidolgozása. A nyolcosztályos gimnáziumban alaktant, szókötetést, retorikát, poétikát és fogalmazást oktattak, s a tanulmányok megfelelő pontján a magyar történelem, alkotmányjog és földrajz is szóba került. A felsőbb évesekkel a klasszikus stúdiumok mellett az anyanyelvi poétikát, a vers- és prózaírást elméletben és gyakorlatban is elsajátíttatták. Sárospatakon Tóth

László kitűnt társai közül tehetségével és munkaszeretetével, különös kedvvel tanulta a görög és latin nyelveket, tökéletesen tudott németül, itt írta tanárai buzdítására feladatként első költeményeit, amelyek a visszaemlékezések szerint a magyar verselés régi kedvelt formájában, Sándor-versekben²¹ készültek. A kézírásos kolligátum második három könyvének utolsó rész-bevezetője, *Tudományos dolgok* címmel a korabeli oktatási szisztémát ábrázolja, s azt ironizálva a szerelem iskolájává „alakítja át”. Érdekes módon e leírásban a mechanikus magolás és a visszafojtott kreáció éppen úgy megjelenik, mint az egyes classisok szigorúan egymásra épülő rendszerének leírása. A legfelső osztály jellemzése ars poeticaként értelmezhető, s mintegy utal a *Niza*-versekre:

Ezeknek abban áll fő kötelességek, hogy Hymnusokat énekellyenek a' Vénusz és az Amor tiszteletére, hogy azok által hódoltattnak meg... Ebbe az oskolába nem lesz hüve sem a' Logicának sem a Filozofiának...²²

Az első *Elő Beszédre*, amely a szerelmi tematika értelmezésével a kötet fontos szervező eleme felé mutat, külön érdemes kitérni. A szerkesztettség, a magasabb szemantikum kifejezésének igénye megkívánja, hogy a könyvek előtt előbeszéd álljon. A magyar nyelvű poétai románok esetében Kisfaludy Sándor *Himfy szerelmei* című alkotásában és Csokonai Vitéz Mihály *Lillájában* is gyakorlattá vált a kötet élére helyezett előszó alkalmazása, vagyis Ungvárnémeti a tradícióhoz nyúlt eljárásában. Mindhárom szerző mentegetőzik a korban szokatlan téma ábrázolása miatt, s míg a debreceni poéta Himfyt hozza fel mentségéül, addig Ungvárnémeti így szól: „...a' bokréta kötés mesteriségét pedig meg láttam attól a' nagy emlékezetű Kertésztől, Csokonaitól –”²³ A bevezetés a szerelmes élmények időszakaként a tavaszt nevezi meg, amelynek gyümölcstelen virágai közül a bódító liliom hatására az ifjúkori szerelmek idéződnek fel. Utóbbi növény egyébként a szimbólumlexikonok²⁴ szerint kettős jelentéstartalommal rendelkezik: az egyik oldalon a tisztaság, a béke, a feltámadás, illetve a királyi méltóság megtestesítője, a másikon pedig a földi és égi szerelem, a nőiesség, valamint a termékenység kifejezője. Az előszóban felvillanó, a virágénekekre jellemző motívumrendszer a kötet későbbi részeiben ismét előkerül, s a versszerző a leggyakrabban előforduló tulipán–narcisz–rózsa–viola metaforák sorozatával magát a szeretett nőt illeti (például *Niza a' Virág, A Szépp jó is légyen: Nizához, Vetélkedés a rosa és a rosaring között*). A könyv bevezető sorai kijelölik a potenciális olvasók körét, s ezzel párhuzamosan meghatározzák a várható bírálók csoportját is. A szerelmes versek átélésére a fiatalok a legalkalmasabbak, mivel e kádenciás szövegek az ő élményeiket rögzítik, ahogy Csokonai is állítja bevezető soraiban: „...és ti érzékeny Ifjak! kik tulajdon Szerelmestekhez még akkor is, mikor a' leg-tökéletesebb Gráziával társalkodtok, hűségesebbnek lenni meg nem szün-

tök..."²⁵ A *Niza* írója az előbeszédben a topikusan emlegetett Vének haragjától fél, majd a második három könyv bevezetőjében a Grammaticusokat jelöli meg recenzensként, s a fogalmat a nyelvi és szövegértelmezői munkálato-
kat elvégző tudósok értelmében használja. Izgalmasnak tűnik, hogy a szűk körű „intendált befogadókon” kívül nagyobb nyilvánosságra nem szánta e zsenéit: „...hanem egyszer kétszer meg szagoltatván jó Baráttimmal, – majd le teszem a’ könyvet ládám fenekére...”²⁶ E „törekvésének” a kötet alapos és arányos felépítése, a szerelmi történet precíz vezetése éppúgy ellentmond, mint a kritikusokra való hivatkozás.

A *Niza* esetében a humanisztikus iskolai oktatás keretei közt elsajátított propositiós verselési gyakorlat olyan konvencionális tematikájú és formájú költeményeket eredményez,²⁷ amelyek ugyan tudatosan keresztezik a Csonkoni-féle román tematikáját, de egyben a költő-előd által képviselt poézis korábbi szakaszának költői gyakorlatával feleltethetők meg. A kötetben olvasható darabok három egységgé szerveződve belső mikrociklusokat alkotnak: az első csoport (*A Hajnal, A Reggel, A Dél, Az este* és *Az Éjszaka*) a felvilágosodás kori irodalom bevett toposzaiból bont ki egy-egy költeményt, a leíró poézis e darabjai ember és természet szoros kapcsolatát írják le. A második könyv diákversei az élet alapelemeit ábrázolják (*A Föld – mint éltető állat, A Víz, A Tűz* és *A Levegő*), szerkezetük és képanyaguk az egyértelműen feladat-jellegű megoldások mellett már jóval tovább is mutat. A kötet harmadik ilyen egysége a négy évszakit festi le (*A Tavasz, A Nyár, Az Ősz* és *A Tél*), a közvetlenül rájuk következő *Az élet négy Szakasza* című vers pedig miniatúra-ként tükrözi az idő periodikusságát. Szerkezetüket elemezve e piktúrák és szentenciák úgy épülnek fel, hogy egy valószínűleg korábban is létező iskolás elem újraírt változatához Ungvárnémeti finoman hozzáilleszti a szerelmi téma kapcsán megfogalmazódó mondanivalóját. E zsenék a tárgyias költészet mintadarabjai: a szerző képekben gondolkodik, tárgyakat, természeti jelenségeket ábrázol, melyekbe személyes érzéseit vetíti. Témáit irodalmi olvasmányjaiból meríti, párhuzamos mondatokban fogalmaz, kiegyensúlyozott versstruktúrákat szerkeszt. Szövegei alapját a pásztorköltészet metaforái, mitológiai történetek és a felvilágosodás bevett toposzai adják.

A leíró poézis néhány darabján érdemes érzékeltetni e költemények pontos felépítését: *A hajnal* című vers felütésében az adott napszak kapcsán az ébredésre utal, majd Czefalus vadásztörténetével egy tanult mitológiai történetet idéz fel újra, a zárlatban pedig egy szubjektív megjegyzés formájában a beszélő magára vonatkoztatja az elmondottakat. *A Reggel* című zsenge a felébredt természet látványának részletező ábrázolását követően Nizára utal, majd a reggel-témából a felvilágosodás egyik bevett toposzának segítségével a világ születésének víziójára asszociál: a „Chaos” állapotát követően az égi testek jelennek meg, a természet növényekkel népesül be, s a vers zárlatában a tarka rétekre hívja az ifjakat. *A Víz* című darab a nyári hőség és kínzó szom-

júság piktúrájával kezdődik, s azt a gondviselés szerepéről és a világ cél szerinti elrendezéséről értekező szentenciózus bölcsesség töri meg. Az iskolás elemeket követően a téma a szerelmes férfi lángoló szívére terelődik, melyet egy Niza testiségéről, nevezetesen az ajkán lévő hűsítő balzsam erejéről szóló futam követ, s a gondolatsort a kötet egészére jellemző csók-motívum zárja. Az Ősz című költemény a fáradozó természetet ábrázoló hosszú, részletező képsorral indul, majd az elhaló natúra világát az emberi sorsra vetíti át, végül a szöveg a szív örömről szóló okoskodással fejeződik be.

Ungvárnémeti Tóth László manuscriptumának legfontosabb mozgó elve a *Lilla*-kötet tudatos imitációja. Kiindulópontként összefüggést teremt a két ciklus beszédhelyzete, ugyanis a szubjektum egyes szám első személyű visszaemlékezéseiben éled újjá a *Lilla*- és a *Niza*-szerelem három stációja. Az intertextuális rendszer első szintje egyébként a kedvelt nő nevére történő szándékos rájátszás, hisz a *Niza* szó hangzásában is Lillára utalhat vissza, bár mindemellett felvethető Kisfaludy Sándor poétai románjaiból Liza megidézése is. A mitológiai stúdiumokban jártas diáktársak és korabeli befogadók a névválasztás alapján egyértelműen szerelmi tematikát várhattak a ciklustól. A *Niza* név etimológiáját tekintve ugyanis utalhat a latin *nisus*, vagyis „öszön”, „vágy” kifejezésre, valamint a *nimfa* szóval állhat kapcsolatban. A mitológiai kézikönyvek szerint Hadés a Nysa hegy egyik mezején rabolta el Persephonét, továbbá ugyanezen a mesés vidéken nevelkedett Dionysos, aki anyja halálának percében született, később Zeus saját combjába varrva nevelgette annak megerősödéséig, majd Hermesre bízta az ifjút, ott nevelték fel a nysai nimfák és az öreg Silénos Dionysos, s utóbb a mámor istene ezen a szent helyen találta fel a bort.²⁸ Nem tudható, hogy valós személy volt-e a verseket ihlető Múza, életrajzi adalékok, levelezési passzusok erre vonatkozóan nem állnak az elemzők rendelkezésére. Feltételezhető, hogy egy kreált-stilizált személyről van szó, akit irodalmi élmények hívtak életre pásztorköltészeti képek és metaforák gazdag sokaságának tudatos felhasználásával. Niza gőgösségével és szépségével „kegyetlen kegyes” nőalakként jelenik meg, s valójában a középkori szerelmi lírában megformálódó Hölgy-típus karakterjegyeit hordozza magán: egyénietlen, kevés konkrét tulajdonsággal rendelkező ideális alak. A történetben a női alak gyakorta metakommunikatív megnyilvánulásokkal tűnik fel (kacsint – *Az első Feleszmélés*, társával finoman összeölelkezik – *Az első Csók*, csókot vált – *Az első Csók, A Tűz*), más-kor pedig testi karakterjegyeivel szerepel (szája a rózsához, termete a nádcsemetéhez hasonlatos, ajkain balzsamhoz hasonlatos nedvek vannak – *Az első Feleszmélés, A Víz*). A szeretett lány neve – Csokonai poétai románjában szereplő Lilli, Lillimhez hasonlóan – esetenként a Nizikém/Nizukám becézett formában fordul elő (például *A Mágnes, A Levegő*), s tulajdonképpen ezzel is személyesebbé, hitelesebbé válik a szerelmi történet.

Csokonai nyitóverse, a *Gróf Erdődyné Ő Nagyságához* a kötelezően elhangzó udvarló strófák mellett a Lilla-szerelem teljes történetét mutatja be. Ungvárnémeti esetében pedig ugyanezt a funkciót tölti be a kötet belső ciklusai elé tördelt, összefüggő mottószöveg, amely a nevezett költeményhez hasonlóan a Poéta és Múzsája örömeikkel és fájdalmakkal teli kapcsolatának állomásait ábrázolja. Jelentős különbségnek látszik azonban, hogy míg Csokonainál az első két költemény (a potenciális mecénáshoz címzett és *Az én Poézisom' természetje*) öndefiníciós igénnyel, tudatos választás után került a könyv elejére, addig Ungvárnémetinél elmaradnak az ilyen típusú darabok, hiányoznak a saját munkásságára és pályájára vonatkozó önreflexiók futamok. Ungvárnémeti poétai románjának nyitó darabja *Az első Vadság* című szerzemény, amely a Nizával történő első találkozás élményét és a szerelmet kereső férfi félszégeit mutatja be. A debreceni poéta műveire rájátszó reminiszcenciák fontos megjelenési változata a költőnek és kedvesének tudatos felidézése: az előbeszédben – mint láttuk – Csokonai követésével indokolja saját tematikáját, *A Poéta Szeretője* című versében pedig név szerint is megjelenik a példaképként megjelölt debreceni poéta múzsája:

Át úszsza Lilla is, az a'
Bóldog – a' Léthe habjait
s élni fog még tsak a' Haza
Danolgatja Csokonait.²⁹

A szövegek közti konkrét kapcsolódások első bizonyítéka Csokonai harmadik (*Első szerelemérzés*) és Tóth László második (*Az első Feleszmélés* című) költeménye, melyek rokkó környezetben a szeretett nő megtalálásának örömeit érzékeltetik. Lilla gyógyító ereje, a tavaszi újjászülető természet és a tél nyárszerű vonásai az egyik oldalon, bukolikus idill és Niza kellemeinek részletező leírása a másikon.

A könyörgő beszédhelyzet teremt összefüggést *Az Éjnek Istenihez* és *A Hódolás* között: Csokonai kedveséért eseng, magányos szeretőként fordul a felsőbb hatalomhoz, Tóth László pedig Czitére istennőhöz imádkozik, aki szerelmessé képes tenni a szíveket. A Lilla-kötetnek *Az Esztendő' IV. Szakasza* című verse az egyes évszakokra jellemzőket egy-egy strófába sűríti be: képei a szerelem ébredését, beteljesülését, búkat okozó természetét és Ámor tüzének kialvását festik le. Az imitált Csokonai-költemény a *Nizában* négy olyan egységre esik szét (*A tavasz*, *A Nyár*, *A Ősz*, *A Tél*), amelyek mindegyike önálló darab, valójában tehát jól szerkesztett piktúrák sorozatává törik szét az átvett mondanivaló. *A' Rózsabimbóhoz*, *Az Eleven Rózsához* és a másik oldalról a *Niza a' Virág* című darabok közötti rokonság egy ősi architextusnak, a virágmotívumoknak a tudatos és azonos módon történő felhasználásában rejlik: Lilla eleven rózsaszálként íródik le, Niza pedig a virágénekekben használatos

metaforák füzérszerű megjelenítésével: egyszerre rózsza, tulipán, viola és nárcisz. Ungvárnémeti imitációs törekvésének következő bizonyítéka egy címszerkezet változtatás nélküli átvételében mutatható ki: az egy sajátos szerelemvallást tartalmazó *LILLÁHOZ* az *A Szépp jó is légyen: Nizához* című zsengevel érintkezik, bár utóbbi dal témáját tekintve módosuláson esik át, ugyanis virágénekszerű motívumaival, rokokó képei segítségével a nő testi szépségére utal. Az *álmhoz* és *Az alvó Lilla felett* Ungvárnémeti *Az Álom* című piktúrájával vethető össze: Csokonainál az álom szenvedést megszüntető voltáról esik szó, a *Nizában* pedig ugyancsak a szerelem elvesztése utáni állapotban az álom gyógyírként, a szív könnyebbüléseként definiálódik. Csokonai a *Déli aggodalomban* a napszak piktúráját adja: a felforrósodott természet, a szomjas állatok és az arató képéről Lilla szerelmének melegsége jut eszébe, Ungvárnémeti pedig *A Dél* című versében ugyanezt a tárgykört folytatja, mikor is a hervadó virágok és levelek mellett a szomjas pásztorra és nyájára utal részletezően. A *Hálaének a' Vénus' Oltáránál* és az *Öröm ének Vénushoz* című himnuszok ugyancsak közelítenek egymáshoz, tudniillik mindkét szerző szavait Czitéréhez intézi, s hálát adva köszönetet mondanak szerelmük elnyeréséért.

Csokonai és Ungvárnémeti is beleszerkeszt a poétai román második könyvébe egy-egy Ámorról szóló fordítást, de míg előbbi eredeti szerzőként Guarinit megjelöli, addig utóbbi átültetésénél az alapszövegre vonatkozóan valamennyi információ hiányzik. A *LILLÁHOZ*, *távollétemben* és *A távol lévő Niza*, melyek a boldogtalan szerelmet bemutató harmadik könyvben található ciklusokban, a szeretett nő eltávozására okán érzett kínokról és a megfagyott érzelmek feletti fájdalomról beszélnek. Ugyanehhez a témához kapcsolódik a két *Szemrehányás*: míg Csokonai a harmadik rész második darabjában a boldogság állapotát csupán egy versszak erejéig idézi meg, s a továbbiakban bánatának részletező leírása következik, addig Tóth László záró könyvének elejére, azaz kulcspozícióba helyezi a költeményt, melyben egyébként Niza fájdalmas hűtlenségét és saját fogoly voltát részletezi. Ungvárnémeti *Andalgását* a szerelemről való lemondás gesztusa, több játékos futama, pergő ritmusa, a zord téma és a vidám forma diszsonanciája *A' Reményhez* című zárókölteményhez kapcsolja. Az Ungvárnémeti könyvében szereplő *Esdeklés Niza után* felütését pedig („Jövel tiszta szeretetem / Legelő Tárgya jövel.”³⁰) külön ki kell emelni, ugyanis a *Lilla*-kötetben egyébként nem szereplő *Magánosság*hoz című verssel mutat szövegvonalas összefüggést. A kedvelt nő ábrázolásán túl egy Csokonai-költeményből származó intertextuális átvétellel a szerelem filozofikus tartalmára utal.

Az átvételek a szerkezeti felépítésben is megmutatkoznak, ugyanis a *Niza* – hasonlóan a *Lillához* – három könyvből épül fel, s a struktúra arányos voltára ügyelve, mindegyik részciklusban 15 költemény szerepel, amelyeket a szakaszok elé toldott „A meg-nyerés”, „A bírás” és „Az el-vesztés” alcímek

vezetnek be. Míg azonban Csokonai könyvét a variabilitás igénye tartja össze, addig Ungvárnémeti Tóth László esetében a változatosság elve helyett a lineáris témavezetés teszi egységessé a történetet. Érdeemes felfigyelni arra, hogy a megnyerés-részben, vagyis a szerelem boldog periódusának kifejezésekor követi Ungvárnémeti legkevésbé a Csokonai-mintákat, vagyis ebben az egységben találja meg leginkább önálló hangját. Nem véletlen, hogy a poétai románból egyértelműen kiemelkedő tizenkét újraírt iskolai versszerzeményéből nyolc a poétai románnak a második részébe került. A szerelem fájdalmának bemutatásakor viszont annál inkább támaszkodik a példaképelőd nyújtotta motívumokra és formákra, így a harmadik egységben olvasható a legtöbb intertextuális utalás Csokonai költeményeire vonatkozóan.

Annak ellenére, hogy Ungvárnémeti Kazinczy Ferencsel történő kapcsolatfelvétele után megtagadja korábbi irodalmi munkásságát, a *Niza* és a későbbi nyomtatványok fontos verstani-tematikus-metaforikus azonosságokat mutatnak. A kézirat rímes sorainak gyakori burkolt időmértéke a metrumos költő későbbi szövegeit előlegezi, a görögség iskolai kultuszán felnőtt poéta életműve amellet gazdag a mitológiai képekben. Míg azonban a korai piktúrákban-szentenciákban a mitikus történetek és nevek emblémaszerűek, vagyis a tanult tudás felmutatásaként jelennek meg, addig a tízes évek közepén már a költői hang szerves, természetes elemeiként fordulnak elő. A *Niza*-kötet alcímében a poétai román lényegi mondanivalóját összefoglaló, a későbbi tematikát előlegező „senge szerelem” szókapcsolat szerepel, s ugyanezen szintagmának egy címbe történő átemelésével a nyomtatásos anyagban egy költemény olvasható. A ’*Senge szerelem* című óda a korai versekben topikusan használt metaforákból épül fel, rokokó futamok gazdagítják (*rősbokor, violák, gerlicze*), s témáját tekintve egy álomkép formájában a szerelem boldog időszakát idézi fel. A fentiekhez szorosan kötődik a *Tisztválasztás* című darab Ungvárnémeti Tóth László *Versei*-kötetéből, ugyanis magát a szerelem orvosaként tünteti fel, s ezzel a *Niza* általános tematikája egy strófányi terjedelemben visszatér.

Az 1816-ban publikált *Világosság* rokonságot mutat *A Reggel* című piktúrával: mindkét versben a korszak kedvelt témája villan fel, mikor is a poéta a káoszt és a világ megalkotását ábrázolja: a sötétséget a fénylő csillag és a dicső nap váltja fel, a semmiből megszületik a természet. A kádenciás ciklusban Nizához, egy valószínűsíthetően fiktív Hölgyhöz szól, a kolligátum egyéb, vizsgálatunkból most kimaradó részeiben Manczikhhoz, Violákhhoz, falusi és parasztleánykákhöz intézi sorait. Az 1816-ban kiadott kötetben a megszólított nőalakok feltűnő módon megváltoznak, a neoklasszikai eszményhez, a „fentebb stíl”-hez idomulnak: Ungvárnémeti helyesen ismeri fel, hogy Kazinczy körében Manczikhól szóló versekkel nehéz beavatott szerzővé válni, éppen ezért az ódaciklusban a körben közismert nemesleányokhoz (*Gróf*

Deseoffi Amália kis-aszszonyhoz, Szilassy Ágnesz kis-aszszonyhoz, Rhédey Catharina kis-aszszonyhoz, Krieger Josepha kis-aszszonyhoz) intézi szövegeit. Ugyanazt a lélektani helyzetet, nevezetesen a szerető társról való kényszerű lemondás okán érzett fájdalmat sugallja a *Niza* harmadik könyvének valamennyi darabja (például *Szerető Szive Gyötrelmei, Zugolódás, A Szerelemről való lemondás*) és a *Versei*-kötet *Laura keserve Hőse Daphnisz felett* című költeménye, melyben a halott szerelmesét sirató nő figurája tűnik fel. A *Daphné* manuscriptuma és az 1816-os azonos című magyar nyelvű publikáció képanyaga hasonló: míg azonban az első változat iskolás módon, teljesen önállóan csupán a mindenki által ismert mitológiai történetre utal (a kérőket sorban elutasító Daphné megpillantja Apollo, s futva a lány után ered, majd a férfi elől menekülő nimfa fává változik), addig a későbbi variáns egy apró kis mozzanatot, a pázsiton fekvő címszereplő körüli történetet dolgozza ki részletesen.

Az 1816-ban közzétett *Corydon Dóriszhoz* egy gögös, szép nő alakját festi elének, aki felsőbb rendűnek képzei magát, s mindezzel tulajdonképpen *Niza* kegyetlen/kegyes és büszke vonásaira utal vissza. A *Nizához* és *A' Jelen-szerető* közötti szoros összefüggésre Csikós Zsuzsa és Fáy Zoltán is utalt már: „A *Niza* egyik költeményében például kedvesének szemében tükröződő képeről ír, szép hasonlatot bontva ki a témából: *Habzó gondolatok: Nizához* (3)... S ugyanez a rokokó téma disztichonban, nyomtatásban is megjelent kötetéből: *A jelen szerető*.”³¹ A *Tűz* címmel mindkét kötetben olvasható egy-egy költemény: a kézirat rímes-ütemhangsúlyos soraiban a természeti jelenség általános jellemzését követően *Niza* figurája és a csók-motívum kerül elő, majd a két tételmondat összekapcsolása után a tűz és a heves érzelmek azonosságáról szól. Az 1816-os nyomtatvány témáját és formáját tekintve is jelentős előrelépésnek mutatkozik a korábbi variánshoz képest, ugyanis az epigramma tömör két sorában a tűz bátorságra és bűnre hevítő erejéről beszél. A zsenigék *Nártizshoz* című verse, amely a mitológiai történetet egy a címszereplőhöz intézett szózáttal bővíti, az első magyar hellén tematikájú tragédia irányába mutat, éppúgy, mint ahogy az *Ámor és Zephir* című alkotás is szövegközi-szövegszerű kapcsolatban áll e mitológiai adaptációval. A kézirat második részének első könyvében a *Barátság és Szeretet*, valamint az *Egy jó Barát emlékezetére* című írásainak tárgya iskolai toposzként szentenciózus keretben nyer kifejtést, s láthatóan a téma folytatólagosan foglalkoztatja, hisz az 1816-os és a két évvel későbbi anyagban mindaz a lírai műfaji variációk mellett a dráma viszonyrendszerében egzisztenciális problémaként tárgyalul.

A *Versei*-kötet *Apológok*-ciklusának zárlata, *A' Poéta, és a' Kertész* című költemény a *Niza* felé visszatekintve a könyv egyik legérdekesebb szövegének tűnik. E dialógus a sárospataki zsenigékre intertextuálisan rájátszik: a *Nizában* Csokonait Kertésznek nevezte, a költés kapcsán a virágoskert képét idézte fel, a szerelem folyásának ábrázolásakor rokokó motívumokat, virágokat jelenített meg, a liliomnak pedig bokrétájában különös jelentőséget tulajdonít

tott. A korábbiakhoz képest az apológ tárgyköre annyiban módosul, hogy a mondanivaló a dulce–utilitas-témával bővül, s a kellemet hangoztató poétával szemben tárgyiasul a hasznosságra törekvő Kertész gondolatsora:

Poéta

Hová háová Kertész? – talám
Te is Virág-ágyat csinálsz?

Kertész

Szelid gyümölcs-fákat fogok
A' vad tövekbe oltani.

Poéta

Haszontalan munkát csinálsz?
Mert a' gyümölcs-fáról ugyan
Csak egy bogyót sem eszel soha.
Ültess virágot, – a' virág
Szerezz barátot, 's kellemet.

Kertész

Nem kell Virág. Alá-való,
'S hiú dicsőség a' Virág!
Ma is kereng, 's kábül fejem,
Hogy tegnap egy büdös rutát,
'S egy Liliom-csomót szaglék.
Gyümölcsöt oltok, a' gyümölcs
Érdemli meg munkánk böcsét:
Mert bár nem ennök is magunk
Munkánk megért gyümölcseit,
Elég, ha áldva emleget
Érettek a' később idő.³²

Jól látható, hogy Ungvárnémeti Tóth László a Kazinczy-körbe történő belépése előtt többféle, egymástól lényegesen eltérő tartalmú örökséggel áll előtünk. A Sárospataki Református Kollégiumból iskolás műveltséget és konvencionális írói gyakorlatot hoz, a *Lillán* és a *Himfy szerelmeim* keresztül ismeri a magyar nyelvű poétai románok felépítését, tematikáját és verselését, valamint az 1810-es évektől kezdve már javában tájékozódik a Kazinczy képviselte tézisek irányában, hogy aztán az évtized közepén Eschenburg drámapoétikai és esztétikai tételei mellett a körbe beavatott társak által is képviselt neoklasszika művészetelméletét tartsa saját mércéjének. Bejelentkezéséről, azaz 1814 kora tavaszától kezdve a hamarosan megjelenő magyar és bilingvis könyveibe szánt anyagait megismerteti a Kazinczy-levelezésben, azaz a nyilvánosság legfontosabb fórumának keretei közt. Tudatosan megkonstru-

ált, a klasszicista esztétikai normákra épülő kötetekben gondolkodik. Pályájának további részében – az 1816-os kötet egyik glosszájában olvasható jelentéktelen elszólását leszámítva – tudatosan titkolja korai költeményeit, a poétává érés korai rímes-ütemhangsúlyos darabjait. Mindezzel tulajdonképpen közel 180 esztendőn keresztül az irodalomtörténet-írást is félrevezette, ugyanis a témával foglalkozó szakemberek az 1810-es években közzétett metrumos anyagok előtti időszakról, mint a pályára való előkészületről gondolkodtak. Éppen ezért még a feltételezés szintjén sem merült fel egy korábbi, más szempontok szerint szerkesztett, a későbbiekől eltérő tematikájú és jellegű kötet lehetősége.

1 UNGVÁR-NÉMETI Tóth László, *Versei*, Pesten, Trattner János Tamás betűivel, 1816, 192.

2 Kazinczy Ferencz levelezése, Az MTA Irodalomtörténeti bizottsága megbízásából kiad. VÁCZY János, Bp., Akadémiai, 1907, XVII, 367–368. (A továbbiakban: *KazLev.*)

3 UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Niza vagy is másképpen a' senge szerelem. Dalokban, Kézirat, Sárospatak. A manuscriptum a fent megnevezett intézményben tekinthető meg. Az anyaghoz Klinda Mária gyűjteménygondozó segítségével fértünk hozzá, szíves közreműködését és tanácsait ezúton köszönjük. (A dolgozat további részében a kolligátumra a Niza szó feltüntetésével és az oldalszám megjelölésével hivatkozunk.)*

4 Gergye László Kazinczy költői munkásságát feldolgozó könyvében a korai Ungvárnémeti-pálya eredményeinek mellőzésével hibásan a következőket állapítja meg: „Végezetül még egy olyan költőről, Ungvárnémeti Tóth Lászlóról kell szólnunk, akinek pályáját kezdettől fogva kifejezett a széphalmi mester egyengette.” – GERGYE László, *Múzsák és Gráciák között: Kazinczy Ferenc és a gráciaköltészet*, Bp., Universitas, 1998, 42.

5 RÁKÓCZY Géza, *Ungvárnémeti Tóth László élete és irodalmi munkássága*, Sopron, 1892, 7–8.

6 Az intézmény Nagykönyvtárában található *Kézirattári egység* katalógusában nem szerepel a kolligátum. A Tiszánineni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeiben (Sárospatak) dr. Dienes Dénes igazgató úr szíves engedélyével végezhattunk alapkutatásokat.

7 E szempontra vonatkozóan: CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények 1785–1790*, kiad., jegyz., bevez. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1975, I, 328.

8 A protestáns tanintézményekben a főiskolai hallgatók részt vettek az alsóbb évesek oktatásában. Ungvárnémeti felsőfokú stúdiuumait a sárospataki Református Kollégiumban 1808-ban kezdte, lásd *Protocollum togatum sub-soribentium 1808*. K. e. I. 1. számozatlan 48. oldal. A szerző biográfiájára vonatkozó adatok feltalálásában György Kosztik Gábor levéltáros segített.

9 A hágyaték sorsát feldolgozó szakirodalomból a következő írások emelkednek ki: SZENTKÚTY Pál, *A Fővárosi Könyvtár Szűry-gyűjteménye*, Magyar Könyvszemle, 1943/4, 407–412.; REMETE László, *A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár története*, Bp., Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1966, 94–95.; KLINDA Mária, *Bemutatjuk a Szűry-gyűjteményt*, Könyvtáros, 1985/10, 619–621.; *A Szűry-gyűjtemény katalógusa*, szerk. KLINDA Mária, Bp., 1987.

10 SZÜRY Dénes, *Száz év (Irodalom – nyelvfejlődés: Bessenyeitől a kiegyezésig 1767–1867 és Széchenyi kora és az önvédelmi harc 1825–1867)*, Bp., 1907.

11 CSIKÓS Zsuzsanna-FÁY Zoltán, *Ungvárnémeti Tóth ismeretlen versei*, Főv. Ktár. Évk., Bp., 1994, XXIII, 19–25.; CSIKÓS Zsuzsanna-FÁY Zoltán, *Ungvárnémeti Tóth László pályakezdése*, Új Holnap, 1996, március, 10–15.

12 CSIKÓS Zsuzsanna-FÁY Zoltán, *Ungvárnémeti Tóth László pályája... i. m.*, 11–12.

13 A könyvekhez Kovács Attila könyvtáros szíves segítségével fértünk hozzá.

14 *KazLev.* XI, 265.

15 *KazLev.* XI, 258.

16 A polemia természetesen további témákat is érint, de mindennek részletező kifejtése meghaladná e dolgozat kereteit.

17 Mindezt részletesebben az „Énekelsz s hány érti magas dalod?": *A Kazinczy-kör Ungvár-németi-olvasata* című tanulmányunkban fejtettük ki. *Szépliteratúrai Ajándék*, 1998/1, 61–73.

18 TERHES Sámuel, *Tükröcske egy ficzkó-poéta számára: Első darab azon esetre ha a' Ficzko nem szelídül*, Pest, 1816, 15–16.

19 UNGVÁR-NÉMETI Tóth László, *Versei*, 192.

20 A Sárospataki Református Kollégium működését feldolgozó terjedelmes szakirodalmából RÁCZ Lajos, *Kazinczy és a sárospataki főiskola*, Debrecen, 1931. BODOLAY Géza, *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848*, Bp., Akadémiai, 1963 és JÁNOSI Ferenc, *A Sárospataki Református Főiskola irodalmi élete 1800-tól 1868-ig*, Debrecen, 1941, 49. című könyveket forgattuk haszonnal.

21 RÁKÓCZY Géza, *i. m.* 5. és 21.

22 *Niza*, számozatlan 146. oldal.

23 *Niza*: első *Elő Szó*, számozatlan 3. oldal.

24 HOPPÁL Mihály–JANKOVICS Marcell–NAGY András–SZEMADÁM György, *Jelképtár*, Bp., Helikon, é. n., 144.; J. C. COOPER, *Illustriertes Lexikon der traditionellen Symbole*, Wiesbaden, Drei Lilien Verlag, 1986, 110–111.

25 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Lilla*, sajtó alá rend. VARGHA Balázs, Bp., Szépirodalmi, 1979, *Előbeszéd*: V–VI.

26 *Niza*: első *Elő Szó*, számozatlan 3–4. oldal. Hasznos tudni, hogy egy Kazinczyhoz szóló, 1815. március 15-én postázott levélben, melynek témája a tervezett metrumos kötetek kiadási munkálatai és terve, e fordulat megismétlődik: „Verseimről, melyeket már csak nem a' sajtó alá is el készítettem, mind eddig nem mondhatok egyebet hanem hogy azoknak, míg legalább egy kis pihenést vehetek, a' ládám fenekén kelljen állniok.” (*KazLev.* XII, 458.)

27 A piktúrák-szentenciák formájára és stílusára irányuló vizsgálódásainknál Szauder József alapszövegéből és a Csokonai kritikai kiadás vonatkozó fejezeteiből indultunk ki: SZAUDER József, *Sentencia és pictura: A fiatal Csokonai verstípusairól = Uő, Az estve és az álom*, Bp., Szépirodalmi, 1970, és *Csokonai Vitéz Mihály összes művei: Költemények*, sajtó alá rend., jegyz., bevez. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1975, I, 323–349.

28 Például TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *Mitológia*, Bp., Szépirodalmi, 1968⁶, 180.

29 *Niza*: Első könyv / hetedik vers, számozatlan 17. oldal.

30 *Niza*: Harmadik könyv / 39. vers, számozatlan 71. oldal.

31 CSIKÓS Zsuzsanna–FÁY Zoltán, *Ungvárnémeti Tóth ismeretlen...*, *i. m.*, 21.

32 UNGVÁR-NÉMETI Tóth László, *Versei*, Pesten, Trattner János Tamás betűivel, 1816, 89–90.

Az irodalom ünnepei? (*Dalidók az 1850-es években*)¹

Azt, hogy mi is a dalidó, inkább tudni véljük, mintsem valóban tudjuk, hiszen már a szó eredete és szemantikai változásai is meglehetősen szerteágazóak. Nem árt tehát előzetesen definiálni ezt a fogalmat, hiszen a továbbiakban egy igen pontosan körülhatárolható időszak ünneptípusának leírására kívánjuk használni – annak ellenére, hogy bizonyosnak látszik: a szó eredendően nem azt a Lisznyai Kálmán nevéhez kötődő, tágabb értelemben 1858 és 1863 közé datálható szavalati és zenés betétekből összeálló műsorfajtat jelentette, amelyhez a későbbi – nem mindig kellőképpen óvatos és árnyalt – irodalomtörténeti szakirodalom kapcsolni szokta. Arany János Jókai Mórnak a *Szegény gazdagok* című regényéről írott bírálatában még Jókai alkotásának vélte a szót:

...tudunkkal csak egyszer érezte szükségét [Jókai], hogy maga új szót készítsen, s ez a „bál” helyett feltalált „dalidó” – ezt is, bár ismeretes néphasználta szóból módosította, nem tartjuk sikerültnek.²

Az elsőség meghatározásában Aranynak minden bizonnyal nem volt igaza, ám ha figyelmesen olvassuk ezeket a szavakat, akkor ebben a néhány sorban inkább az az állítás fogalmazódik meg, hogy itt voltaképp egy – igaz, némileg módosított – tájszó új kontextusba helyezéséről van szó. Arany gyakorlatilag nem is állított mást, mint amit a forrásául szolgáló (a *Vasárnapi Ujság* 1855-ös évfolyamában megjelent) Jókai-írás: Jókai egy rövid cikkében (*Emlékezzünk régiekről*) valóban javasolta az idegen eredetű *bál* és *tánc-vigalom* szavak helyett a székely és csángó népdalokban szereplő *dali* és *dálidó* szavakat – s ezzel egyébként sikerült polémiaát is kiváltania.³ Jókai cikkének ismeretében egyáltalán nem tűnik indokoltnak azzal – úgymond – cáfolni Aranyt, hogy különböző tájnyelvi adatokat sorakoztatunk fel (mint tette ezt Zolnai Gyula,⁴ majd ennek nyomán, némileg árnyaltabban a kritikai kiadást készítő Németh G. Béla⁵): az elsőség kérdése ugyanis teljesen alá van rendelve annak a ténynek, hogy Jókai 1855-ben deklarálta a szó bevezetését. Arany kritikájának feltétlenül megvan az a tanulsága, hogy még ekkor (1861-ben) is neológ ízűnek érződött a szó: aligha vált általánosan elfogadottá, sokkal inkább rög-

zülhetett speciális, szűkebb jelentésében. A nyelvészeti szakirodalom áttekintése alapján ma már tudhatjuk azt, hogy tájszóként 'dáridó' értelemben használatos volt a Felvidéken;⁶ irodalmi felbukkanását pedig legkorábról 1852-ből, Losonczy László egyik költeményéből ismerik a nyelvészek, 'táncmulatás' értelemben.⁷ Ezekből az adatokból levonható az a tanulság, hogy a szó eredeti, tájnyelvi jelentését vették ugyan alapul akkor,⁸ amikor beemelték a szépirodalmi nyelvbe, ám szemantikailag feltétlenül módosult a használati köre: Losonczy versének például semmi köze nincs falusi, népeleti tematikához (itt a dalidó inkább a bál helyett áll), s Jókai szóhasználata is ilyen jellegű.⁹ Az is bizonyosnak látszik, hogy a dalidó szónak ez a tágabb jelentése vált általánossá az 1850-es, 1860-as évek fordulóján.¹⁰ Az irodalomtörténeti szakirodalom mégis – némi leegyszerűsítéssel – a dalidót szinte kizárólag Lisznyai Kálmán alig néhány évig tartó előadóestjeinek megnevezésére használja,¹¹ annak ellenére, hogy az alábbiakban felhasznált, az eseménytípusra alkalmazott recens leírások ezt a szót csak elvétve használják, helyette inkább „költői estély”-ekről olvashatunk...¹² Persze ebben a történetiségre nem igazán ügyelő eljárásban többről van szó, mint egyszerű szemantikai kérdésről: hiszen nem elsősorban az elnevezés használati köre a bizonytalan, hanem magának az eseménynek a státusa és lefolyása. Arra ugyanis Bányai Elemér egyetlen, rövid, jegyzeteletlen cikkén¹³ kívül kísérlet sem nagyon történt, hogy Lisznyai szavalati estélyeinek körülményeit megpróbálja rekonstruálni akár az irodalomtörténeti, akár a történeti szakirodalom – pedig enélkül aligha remélhető, hogy ezt az olyannyira korszakhoz kötött, lényeges mentalitás-történeti mozzanatot megvilágító eseménysort értékelni tudjuk.

Igen hézagosak azok a forrásaink, amelyeket ehhez a munkához föl lehet használni, s éppen ezért számos ponton nagy a homály. Nélkülöznünk kell ugyanis az estélyekről készített titkosrendőri jelentéseket – ezeket még a múlt században kiselejtezték. Ami a rendelkezésünkre áll, az két, a programot is tartalmazó nyomtatott meghívó, Vahot Imre visszaemlékezése az első fellépés megszervezésének körülményeiről, s ezenkívül néhány, a továbbiakban részletesen kiaknázott egykorú, hírlapi tudósítás; a korabeli hatalmas sajtótermés szisztematikus áttekintésével még nyilván szaporítani lehetett volna a recens beszámolókat, ám ennek a „tűt a szénakazalban” típusú kutatásnak gátat szabott az emberi teljesítőképesség.

Az első dalidó még jótékonyági akcióként indult: 1858-ban Patikárus Ferkó, a híres pesti cigányprímás elvette Boka Károly debreceni cigányprímás leányát, Rózsit, s a lakodalom alkalmából Vahot, Lisznyai és sógora, Erdélyi József¹⁴ – a nászajándék előteremtése céljából – Debrecenben adtak egy irodalmi estélyt a cigányzenészek közreműködésével,¹⁵ az estnek akkora sikere lett, hogy meg kellett ismételní helyben is, sőt, Nagyváradon is két előadást ért meg a szavalatokból, énekekből és cigányzenéből álló műsor.¹⁶ A műsor összeállítását – Vahot emlékezése szerint – rögtönözve, a vasúti fül-

kében végezték el, s láthatólag figyelmük kizárólag a szavalati darabok kiválasztására irányult:

Kiosztottuk a szerepeket, – Kálmán szavalja Nemzeti dalát Magyarország mennyország – extra Hungariam non est vita – Magyarországon kívül nincsen vita, – nincs gyöngy élet. – Erdélyi szavalja Arany Jánosnak a Losonczi Phónixben megjelent Téli estvójét, vagy a csonka honvédet, – én mint köztük legöregebb szavalom Vörösmarty Szózatát.

Megjegyzendő azonban, hogy a két megnevezett Arany-vers (az előbbi talán az 1851-es *Téli vers*,¹⁷ az utóbbi nyilván a *Koldus-ének* lehetett) a helyi rendőrhatalóság tiltása miatt mégsem hangozhatott el.¹⁸ Vagyis Vahot – legalábbis visszaemlékezésének tanúsága szerint – a cigányzenészek által előadandó zeneszámokat inkább átvezető jellegűnek gondolhatta, hiszen a szerepek kiosztása nem terjedt ki a műsornak erre a részére. Debrecenben a műsorrend mindazonáltal vers és cigányzene szabályos váltakozására épült: Patikárus Ferkó játéka után következett Lisznyai *Nemzeti ének* című versével, utána Patikárus apósa, Boka Károly a zenekarával, majd Erdélyi József szavalata; ezután a Patikárus testvérek második föllépte, ismét Lisznyai, majd Boka Károly és végül Vahot. A második debreceni alkalommal annyival bővült a műsor, hogy Fátyol Károly gordonkás is fellépett benne.¹⁹ A Vahot leírásából hiányzó elemeket a nagyváradi fellépésről tudósító cikkből próbálhatjuk kikövetkeztetni: eszerint Erdélyi Aranytól végül is a *Fiamhoz* című verset adta elő, Lisznyai második fellépésekor pedig a Hunyadi-ház diadalünnepéről szóló, saját versét mondta el.²⁰ Ez utóbbi tudósítás egyébként inkább a cigányzenészek teljesítményével volt megelégedve; ez már csak azért sem csodálható, mert az itt fellépő primások valóban a korszak legjobbjai közé tartoztak.²¹ A saját magát Erdődként megnevező tudósító viszont meglehetősen ironikusan minősítette a szavalati teljesítményt:

Legtöbb bizarrság volt Lisznyay, és legtöbb művészi nyugalom az Erdélyi szavalatában, Vahot Imre nemzeties jellemét itt is megtartva, hibátlanul olvasott ugyan, de épen úgy – mintha valami irodalmi szerződést olvasott volna föl. Erdélyi nem ismerve a terem akustikáját, s akaratlanul bár, de a végszavakat, kivált Arany „Fiamhoz” címzett gyémánt költeményéből – saját magának mondta el. – Kálmán lelkesedett volt, de rekedt, a miért hangja lett az áldozat és a közönség; Imre pedig oly hangon szavalta el a „Hazádnak rendületlenül”, mintha azt mondta volna: „Menjünk Civita vechiába gondolázní”. – Midőn Kálmán a Hunyadi-ház diadalünnepének közepén járt, azt hihette a közönség, hogy az izraeliták hosszú ünnepét akarja velünk megismertetni. – Imre azonban megmutatta, (ő volt a regisseur is) hogy a csengetésben is van művészet és tökély.²²

A tudósítás alapján úgy tűnik, hogy az előadás minden bizonnyal élesen kettévált: a közönség előtti szereplésben gyakorlatlan, amatőr szavalókra és professzionális szinten muzsikáló cigányzenészekre. A színészi beszédtech-

nikában dilettáns trió (Erdélyi, Lisznyai, Vahot) ezt azzal ellensúlyozhatta, hogy a versek kiválasztásával az esemény hazafias jellegét igyekezett erősíteni; már ebben az első dalidóban is kitűnt azonban Lisznyai személye: ő volt az egyetlen, aki saját verseit adta elő, s ilyenformán az ő jelenléte közelítette egyedül az előadást az írói személyiségek személyes hatására számító előadóesthez. Leginkább abban a felismerésben mutatkozott meg Vahot üzleti-menedzseri érzéke, hogy előtérbe állította Lisznyait, aki köré – mint kivételes kapcsolatteremtő képességgel rendelkező ember köré – egyedül kiépülhetett ez a vállalkozássá terebélyesedő előadóest-típus; saját magát és Erdélyit viszont – jó ösztönrel – inkább statisztaszerepre korlátozta, azaz nem tett próbát azzal, hogy ők is saját verseikből szavalván, költőként mutatkozzanak meg ebben a szituációban. Vahot utólag szinte kevélykedett a szervezéssel; egy, sajnos, nem datálható, Simonffy Kálmánhoz szóló levelében így utalt vissza ezekre az első fellépésekre:

Minő tapintattal bírok a rendezésben s a legnagyobb akadályok legyőzésében s mily energiát tudok kifejteni az ily dolgok körül, azt, úgyszólván, Debreczenben és Nagyváradon a legnagyobb rögtönzés mellett is bebizonyítám.²³

Abban feltehetőleg Lisznyai megélhetési nehézségei is közrejátszottak már, hogy ez az alkalmi kezdeményezés intézményesülni kezdett. A közönséggel való kapcsolatteremtésnek ez az újabb formája kiegészítette számára a versek publikálását. Ebben a vállalkozásban pedig kulcsszerep jutott Vahot Imrének, aki szervezőként és ötletadóként kezdettől ott állt a háttérben, sőt – egy darabig biztosan – közreműködőként is részese volt az előadásoknak.²⁴ Vahot valóban menedzserként működött a látszólag spontán emocionális hatásokra épülő műsorokat; még ha lehet is túlzás a Simonffy Kálmánhoz írott soraiban (hiszen minden bizonnyal a Simonffy miatt tőle elpártolni látszó gondok, Fátyol Károly elvesztése miatti indulat mozgatta a tollát), ám a lényegét illetően biztosan pontosan ismertette a szervezés mechanizmusát:

Ne gondold azt barátom – írja [Szana Tamás beszúrása – Sz. M.] – hogy mi Fátyol Károly nélkül el nem indulhatunk, sőt a három Patikáros testvérrel és a tilinkóssal egyesülve – mi csak egy szavamba kerül – nagyobb zajjal és hatással lépünk fel mindenütt; – de mi éppen Fátyol érdekében és maga a zenészet ügy érdekében kívántunk volna inkább vele dalidózni, mint más akárkivel. Mi minden zene nélkül magunkban is elutazhatunk s népszerűségünkönél fogva mindig és mindenütt nagy közönség előtt fogunk föllépni; ellenben a zenész-társulatokban magokban kevésbé boldogulnak; ezt már gyakran tapasztaltuk. Így szavalattal s irodalmi érdekekkel kapcsolatban kétszeres kerestetjük van; míg magukra hagyatva, sorsuk nem egyéb tengődésnél. Én 2000 pengő forinttal s mindennel bőven ellátva s a legnagyobb előkészülettel indulok körülra, úgy, hogy soha csak egy napot sem töltünk működés nélkül, – s csak így lesz azután útunk szellemileg s anyagilag jutalmazva.²⁵

1859-től indult el a turné első hulláma, amely – Bányai Elemér szerint – a következő településekre jutott el: Esztergom, Eger, Muzsla, Neszmély, Tata, Székesfehérvár, Veszprém, Balatonfüred, Pápa, Sümeg, Keszthely, Marcali, Somogy, Kaposvár.²⁶ Arra azonban nincsenek forrásaink, hogy akár az útvonalat, akár az egyes előadások műsorát pontosan rekonstruálhatnánk. Ez utóbbihoz egyelőre ismét Bányai Elemér jelenti a legfőbb kapaszkodót; nála ugyanis azt olvashatjuk:

Később már szervezve volt a társaság, mely így alakult meg: a társaság trubadurfőnöke és toaszt-ivója: Lisznyai Kálmán. Második: Vahot Imre. Ügyvivő (egyben dalénekes): Hevesi Géza. Pénztáros, akvizitőr: Benes Imre. Cigányok: Bunkó Feri (Egerből), Arany F. klarinétos, Jónás György kontrás, Vidák Lajos brácsás, Náci bögghordozó, Bónis Miklós és Gyula másodprimások.²⁷

Eszerint állandósult az első, debreceni dalidón sebtében kialakított műsor-szerkezet néhány fontos eleme: egyrészt Lisznyai lett a központi figura, másrészt megmaradt a cigánybanda lényeges szerepe is, csak éppen másik zenekar töltötte azt be, mint 1858-ban Debrecenben.²⁸ Új vonásnak látszik azonban a vokális zene beépítése, egy dalénekes (Hevesi Géza) fölléptetésével – kérdéses persze, hogy az ő jelenléte mennyire volt állandó. A Lisznyai-hagyatékban az 1859-es évből egyetlen meghívó maradt fenn (pontosabb dátum nem szerepel rajta), amely egy – Bányai Elemértől nem is említett – pécsi fellépésről árulkodik. Itt már a bevezető sorok is sokatmondóak: „A Vahot Imre és Lisznyai Kálmán kíséretében utazó Bunkó Ferencz magyar zenésztársulata első pécsi hangversenyének programja.” Eszerint a fő attrakció mégiscsak a cigánybanda lehetett, annál is inkább, mert a meghívó végén ismét csak rájuk vonatkozó tudnivaló következik: „Előadás után Bunkó zenésztársulata Puczer József vendéglőjében a színházi épületben fog játszani.” Az is bizonyos, hogy ez – az egyéb adatok híján egyelőre datálhatatlan – fellépés nem mutatja a Bányaitól összefoglalt általános jegyek egy részét sem: a programban csak a cigánybanda, valamint Vahot és Lisznyai szerepel. A sorrend a következő volt: tiszavidéki csárdáskoszorú (előadta a cigánybanda); Lisznyai Kálmán szavalta el *Néhány szó a fülemiléhez* című versét; ezután a zenészek részleteket adtak elő Erkel *Hunyadi László* című operájának dallamaiból; majd Vahot Imre ismert magyar írók műveiből olvasott; ezután jött Bunkó Ferenc „érzelgője”; ismét Lisznyai lépett fel, *Csecsemőszereket* című költeményével; Bunkó ezután „nemzeti dalbokkrétát” adott elő, „Pécs lelkes hölgyeinek ajánlva”; végül pedig következett „egy induló, előadja az egész társulat”.²⁹ Láthatólag Vahot megmaradt az eredetileg kitalált szerepkörénél: mások verseit olvasta föl, így Lisznyai kerülhetett a középpontba. Azt sajnos már nem tudjuk, hogy ez a műsorrend mennyiben módosult,³⁰ s milyen költemények hangoztak el a többi estélyen; így aztán azt sem tudjuk eldönteni,

hogy Bányai Elemér hangulatos leírása mennyire pontos, illetve mennyiben általánosítható:

Kezdődött pedig minden dalidó szomorú és vig magyar nótákkal, utána jött egy felolvasás vagy előadás a magyar költészetről, irodalomról, a história valamelyik jelentősebb korszakáról, azután szavalat, vers vagy ének, népdalok, néha párbeszéd apróságok, újra némi lelkesítő költemény és végül egy hazafias, tűzeshangu szónoklat, a közönséghez intézve. „Lesz még egyszer ünnep a világon”, „Huzd, ki tudja meddig huzhatod”, „Hazádnak rendületlenül” és a hazafias költészet leghatásosabb darabjai voltak eme gyülekezések legizgatóbb számai, miket áhitattal hallgatott a becsületes jó vidéki publikum, miközben megszólalt a cigány hegedűje, keserűen belekezdett a dalba: „Rég veri már a magyart a teremtő” és az egész publikum utána dalolta a kesergő nóta szakaszait. Reggelig, nem egyszer azonban két-három reggelig tartó sírva-vigadások követték az ilyen dalidókat, mikor a főváros poétái a vidéki publikummal elvegyülve, megpecsételték a haza nevében holtig való barátságukat és szőtték az álmat a csillogó jövőről, a hajnalhasadásról, sűrű poharazás mellett.³¹

Szana Tamás mindenesetre hasonlóképpen – csak kevesebb konkrétummal – írja le az összejövetelek menetét: szerinte a dalidó elnevezés „az estélyek irodalmi részét” jelölte, míg a daridó „a felolvasásokat követő lakomát”. Aztán így folytatja:

Hogy a *daridó*nak rendszerint nagyobb szerep jutott: talán felesleges mondanom. A hazafias költemények szavalásával kezdődött estélyek csaknem mindig egymásnak asztal alá ivásával végződtek, a mit ekkor a hazafiui elkeseredés kifolyásának, tehát megengedhető dolognak tartottak.³²

Kétségtől erre a körutazásra vonatkozik az 1859-es titkosjelentések mutatókönyvének utalása („Andenkliche Reise und Produktionen”); eszerint pedig az a tény, hogy Lisznai neve felbukkan ebben az anyagban, arra mutat, hogy a kormányzat a dalidókat látens politikai veszélyforrásnak tekinthette.³³ Ennek az adatnak – még ha a jelentéseket annak idején kiselejtezték is, így számunkra már ismeretlenek – az is a tanulsága, hogy a jelentéstevők Lisznait és Vahotot tekintették meghatározó figurának: Vahot névénél ugyanis ugyanazok az iktatószámok szerepelnek, mint Lisznaiénál.

Lisznai súlyos betegsége azonban hamarosan gátat vetett az akciónak: a *Hölgyfutár* 1861. július 6-án hírt adott a költő betegségéről,³⁴ javulásáról pedig július 20-án értesülhettek az olvasók.³⁵ Ez a betegség nem volt váratlan és előzmény nélküli. Lisznai ötvenes évekbeli életformája meglehetősen zaklatott volt: állandó alkoholizmusa ekkorra már erősen aláásta az egészségét. Az 1861 nyarán bekövetkező „föľüdülés” sem volt végleges gyógyulás, csak átmeneti javulás; ezt azonban a költő szinte azonnal föľhasználta a szavalóestek újraindítására. Az újratekzés 1861. szeptember 11-re tehető, amikor is Pesten, az Európá szállóban rendezték meg Lisznai „költői estélyét”.³⁶ Kér-

déses, hogy ez az alkalom beletartozott-e még a Vahot irányításával lefolyt sorozatba. A műsorrend áttekintésekor ugyanis feltűnő, hogy – szemben a korábbi rendezvényekkel – Vahot nem szerepelt az előadók között, sőt, az előadásról fennmaradt beszámolók egyike sem említi a nevét, mindenhol következetesen Lisznyai „estélyé”-ről emlékeznek meg. Ugyanakkor viszont felbukkant az előadók között Sárosi Gyula és Dalmady Győző, akiknek – jelenlegi tudomásunk szerint – nem volt kapcsolata a korábbi országjáró dalidó-körutakkal. Sárosi és Dalmady szereplése azért lényeges, mert ez már koncepcionális változásnak látszik: személyükben két másik költő lépett be a műsorba, s ezzel a korábban Lisznyaitól egyedül betöltött szerepkörbe kerültek új, előadóként egyébként műkedvelőnek számító aktorok.

Az est műsorát ezúttal részleteiben is jól ismerjük.³⁷ Először Kölcsey *Hymnusát* énekelte el Egressy Béni megzenésítésében³⁸ az egyetemi dalárda több tagja (vezényelt Eltér karnagy); ezután Sárosi szavalata következett. Az előzetesen kiadott program szerint Vörösmarty *Eger* című kiséposzából mondott volna el egy részletet, az előadáson azonban váratlanul saját költeményét, az *Ingeborg, önszületésénapiján* címen ismert verset mondta el.³⁹ Majd Hollósy Kornélia énekelte magyar dallamokat, utána pedig Bognár Adél szavalta el Kúthentől *A magyar ara* című verset. Füredi Mihály népdalokat énekelte, majd Lisznyai következett: saját költeményét, *A magyar nóta* címűt mondta el. Ezután az est minden bizonnyal legnagyobb szenzációját, a négy, ez alkalomra egyesített cigánybanda (a Bunkó-, Kecskeméti-, Patikárus-, Sárközy-féle együttes) játékát hallgatták meg a nézők, a négy prímás közös vezérlete alatt. Ezután Dalmady Győző szavalta el saját versét (*Ott megy! ott megy!*), majd egy megzenésített Lisznyai-művet (*Vigadj hazám*) énekelte el Bognár Vilma. Bognár Adél és Vilma közösen adta el a *Tudom rózsám, hogy szeretsz* kezdetű „népdalt”. Ismét Lisznyai következett, a *Honvédapothoeosis* című versével. Az est záródarabja a Rákóczi-induló volt a négy cigánybanda közös előadásában.

Ez a műsor több lényeges ponton eltért az első, debreceni dalidótól. Lisznyai, Sárosi, Dalmady egyaránt saját versét szavalta el, így nem annyira előadóművészként, hanem inkább költőként kellett megmutatkozniuk – ez pedig előnyösen elfedhette színészi képességeik korlátait. Fontos újítás, hogy immár nők is bekerültek a műsorba, ráadásul tapasztalt előadóművészek (Hollósy Kornélia, Bognár Vilma). Az ő jelenlétük, akárcsak Füredi Mihályé, a professzionalizálódás kétségtelen jele. A négy cigánybanda egyesítése és közös játéka olyan fogás, amely már az első debreceni dalidón felbukkant – sikeressége a leírások szerint is kétségtelen. A műsor szerkesztése – hasonlóan az első, ehhez képest még hevenyészettnek tűnő fellépéshez – alapvetően a hazafias retorika jegyében állt: ezt mutatja Kölcsey *Hymnusának* nyitó-, a Rákóczi-indulónak pedig záródarabbá válása. Ebben a keretben egyértelműen ilyen színezetet kaptak a romantikus nemzetszemlélettel harmonizáló

„népdalok” is, amelyre Lisznyainak a magyar nótát ünneplő ódája ideologikusan vissza is utalt. A másik Lisznyai-vers, a *Honvédapotheosis* a 48–49-es szabadságharc felidézését végezte el, a Bognár Vilma eldalolta *Vigadj hazám* pedig azt az allegorizálást képviselte, amelynek jegyében egyébként a kortársak a korszak számos költői művét is olvasták mint a tragikus történelmi tapasztalatot feloldó, kiegyenlítő, reményt adó alkotást.⁴⁰ Az is standard elemnek bizonyult, hogy zene és szavaltat felváltva szerepelt. Ezt a szerkesztést Lauka elismerőleg meg is említette: „A műsorozat hodolt a korigényeknek, mely a változatosságot divattá emelte, és sor rendében is oly szerencsés volt, hogy a kebel, hánykodásai után, kinyugodhatott.”⁴¹ Mindehhez járult még az előadóest két egészen sajátos hatáseleme. A lapok híradásai Lisznyai betegségéről már eleve fokozhatták az érdeklődést fellépése iránt. Lisznyai még ekkor is olyan rossz egészségi állapotban volt, hogy egyedül a színpadra sem tudott fölmenni; a szavaltatokat mindazonáltal nagy akaraterővel végigcsinálta.⁴² Lauka *Hölgyfutár*-béli beszámolója Lisznyai jelenlétének értékelésekor – eufemisztikusan – ennek a rendkívüli hatására utalt:

Beteg testében lelke törhetlenül épen maradt, érchangja csak egyes rezgéseiben sejteté, hogy a költő hoszszan szenvedett; de azt is bebizonyítá, hogy szenvedése nem győzedelmeskedhetett a szellemen. Gondolat-virágai frissek valának, mint jobb napjaiban, s a halványság, mely orcáin előmlött, csak azt bizonyítá, hogy Lisznyaiban csak az ember szenvedett, de a költő egészséges maradt.⁴³

Sarkady István cikke ezt a benyomást sokkal lidércesebbnek láttatja, s ez alapján Lisznyai állapota valóban igen siralmasnak tűnik a mai olvasó számára:

Ezután Lisznyai Kálmán lépett ki, olyan volt, mint a sirból föltámadott jós, ki levetkezett minden földiséget és csupán szellemekkel társalkodik. A közönség tapsolt: majd néma csönd lőn, és a beteg test kiegyenesedék, szemei villámlottak, arcán tulvilági láng lobogott, és megcsendült ajkain a legéresebb hang elannyira, hogy mindenkit csudálat ragadott el.⁴⁴

Az est másik attrakciója Sárosi Gyula föllépése volt; a szenzáció jelleget már az előzetes híradásokból sejteni lehetett, hiszen Sárosi a bujdosás és a börtön után most lépett először a nyilvánosság elé. Ráadásul – eltérően az előzetesen meghirdetett és jóváhagyott programtól – saját versét mondta el, amelyet a hallgatóság mint saját meghurcoltatására reflektáló, lírai vallomást értelmezhetett. Ez a váratlan fordulat nyilván növelte a vers hatását, ahogyan erre a két beszámolóból is következhethetünk. Lauka ugyan csak röviden utalt erre: „Sárosy Gyula szavaltatával megszegte ugyan a műsorrendet – de ismert költeménye, melyben az uralkodó eszmék nyertek életet, kárpótolta s feledteté az

ártatlan szabadságot.”⁴⁵ Sarkady István szavai azonban arról árulkodnak, hogy ezek a körülmények nagy hatást kölcsönöztek a fellépésnek:

Majd Sárossy Gyula lépett elő, kit szenvedésseljes száműzetése után a mai napon látott először a nyilvános helyen a nagy közönség, s elkezdette szavalni a hoszadalmas, s könnyen unalmat gerjesztő „Omár és Ida” helyett saját költeményét „Önszületésem napját” azon fájdalmas hangon és kinos érzettel, mely csak hosszas szenvedések által sujtolt kebelből fakadhat. „Szegény anyám! ha tudtad volna, de hogy szültél volna engemet!” – mondá a költő és mindenki vele érzett, a gyöngéd női szív áthatottságában harmatot kölcsönzött a szemeknek, és sirtak halkán és némán. Legszebb a könyező hölgy, midőn magasabb érzelem sajtolja ki a drága könyeket! Sárotyt szavallatának végeztével zajosan éljeneztek.⁴⁶

Összességében tehát a siker számos tényezőnek volt köszönhető, előretervezett, professzionális előadóművészi elemeknek éppúgy, mint rögtönzött, ám erőteljes érzelmi hatású megoldásoknak egyaránt.

Aligha csodálható tehát, hogy ezután újraindult az országos körút, bár ez a műsorszerkezet aligha állandósult ebben a formában: az Európa szállóban megtartott költői estély ugyanis a koncentrált szervezésnek és a véletlennek köszönhetően megismételhetetlen lehetett. Az 1861. november 18-án Egerben, a líceum nagytermében megtartott költői estély műsora például jelentősen eltért az előbb ismertetettől. Itt – a *Hölgyfutár* beszámolója szerint – teljesen hiányzott a cigányzene és daléneklés, kizárólag szavallatok hangzottak el. Lisznyai mellett sógora, Erdélyi József (aki egyébként helybéliként a közönség személyes ismerőse lehetett) és Zalár József szavaltak: Zalár saját versét (a *Szilágyi haragja* című költői beszélyének Mátyás király bevonulásával foglalkozó részét), Erdélyi pedig – a két napja elhunyt – Sárosi helyébe lépve a költő Pesten sikert aratott költeményét mondta el. Lisznyai rossz fizikai állapota most is fontos hatáselemnek bizonyult, a tudósító röviden utalt is erre: „Halvány arcára nézve, féltetni kezdjük, miként fogja hangjával a természet betölteni?”⁴⁷ Abban, hogy Lisznyai itt cigánybanda nélkül is sikert tudott aratni, szerepet játszhatott esetleg egri ismertsége is,⁴⁸ ám az is lehet, hogy talán mégis igaza volt Vahotnak a korábban már idézett, Simonffy Kálmánhoz intézett levelében: „Mi minden zene nélkül magunkban is elutazhatunk s népszerűségünknel fogva mindig és mindenütt nagy közönség előtt fogunk föllépni; ellenben a zenész-társulatok magokban kevésbé boldogulnak...”⁴⁹ Lisznyai a továbbiakban valószínűleg nem ezt a műsort ismételte meg más városokban; erről árulkodik egy nyomtatott meghívó, amely az 1862. október 5-én Veszprémben, a Korona fogadóban tartott fellépésre invitált. A meghívó kizárólag Lisznyai Kálmán „költői ünnepélye”-ként említi az eseményt, s az egri esthez képest valóban ő maradt az egyetlen konstans tényező. Rajta kívül Auer Lipót hegedűművész és testvére, a zongorán közreműködő Emília lépett fel. Úgy látszik tehát, hogy az 1861-ben újrainduló, Vahotot immár –

minden bizonnyal – nélkülöző körút több ponton is eltért a korábbiaktól. Egyrészt kizárólag Liszniai személye tartotta össze a műsort, rajta kívül ugyanis alkalmilag megnyert közreműködők szerepeltek; másrészt pedig a cigányzene kizárólagossága megszűnt. A zongora és a hegedű kettőse – még ha a magyar jelleg megmaradt is a zenei darabok kiválasztásánál – már nem tette lehetővé azt az improvizációs technikát is alkalmazó hangzást, amelyet a cigányzenészek játéka jelentett. Ez a váltás arra utal, hogy itt immár valóban kétségtelen Liszniai központi szerepe: az ő személye a közönségvonzó erő. A veszprémi műsor a következőképpen alakult: először Liszniai szavaltta el régi műsorszámát, a *Néhány szó a fülemiléhez*; utána Auer Lipót – zongorakísérettel – előadta Alard Ábránd című darabját; ezután Liszniai jött, a *Ketteskén*, *A veszprémi szerelmes leányok üdvözlétére* és a régi nagy siker, a *Vigadj hazám* elszavalásával; utána ugyancsak *A magyar zene* című költeményét mondta el; ezután Erkel és Vieuxtemps szerzeményét, a *Magyar kettőst* játszotta el az Auer testvérpár; végül Liszniai jött *Nemzeti dalával*, amely már a legelső, debreceni fellépésen is elhangzott.⁵⁰ A körút többi állomásáról azonban nem sokat tudunk.⁵¹ Fönnmaradt ugyan Lisznynak egy levele, amelyet 1862. május 23-án egy dalidó alkalmából írt Győrből a hegedűművész Reményi Edének, ám ez a pár sor inkább betegségéről árulkodik, a programról semmit nem közöl.⁵² A költői estélyek újraindításában nyilvánvalóan továbbra is jelentős szerepet játszottak az egzisztenciális kényszerek: Liszniai utolsó, gyöngyösi dalidója kapcsán, amelyről immár halálos betegen tért vissza családjához, ezt a nekrológok egyike finoman érzékeltette: „A boldogult még alig két hete Gyöngyösre utazott, költői estélyt rendezni, kiváltképen családi gondok által ösztönöztetve, [...]”⁵³

A költő a dalidókat igyekezett visszakapcsolni az irodalom nyomtatott létformájához, hiszen 1861-ben külön kiadta szavaltatkönyvét, amelyben repertoárjának reprezentatív darabjai kaptak helyet – s ezt a könyvet nyilván a dalidókkal egy időben megkísérelhette terjeszteni is. Erre ugyan közvetlen adat nincs, de a kötet címléírása igen valószínűvé teszi ezt a következtetést („Liszniai Kálmán szavaltatkönyve saját költeményeiből, »A magyar nyelv szelleme« című felolvasásra készített előbeszéddel melyet a költeményekkel együtt »Költői estély« címmel tartandó szavalati körutjára szerkesztett össze, Pest, 1861.”), mint ahogy az a nyomtatott ív is, amellyel 1862-ben a már megjelent kötetet meg lehetett rendelni – jellemző módon az összegeket Balatonfüredre kellett küldeni, Liszniai tehát ekkor is a fürdőben próbált meg gyógyulást találni.⁵⁴ Egy feleségének szóló, Esztergomból keltezett levele szintén arra utal, hogy a költői estélyek összekapcsolódtak a kötetek terjesztésével: Liszniai ekkor egy költői estélyre érkezett ide, s tovább akart indulni Győrbe és Pozsonyba, nyilván vízi úton; feleségét pedig, miután megkérte arra, hogy utazzon utána, részletes instrukciókkal látta el, melyik verseskötetéből hány példányt hozzon magával.⁵⁵

Ha a szavalatkönyvet áttekintve próbálunk meg képet alkotni a költői esélyeken feltehetőleg elhangzott versekről, akkor az a feltűnő, hogy Liszniai mennyire kitapintható tematikus csomópontok köré rendezte el kiválasztott verseit, úgy, hogy minden egyes darabot személyre szóló ajánlással látott el. A családi idill megverselése mellett⁵⁶ a dal és költészet allegóriái⁵⁷ bukkantak föl itt, néhány borivást dicsőítő darab közé ékelve;⁵⁸ a leghangsúlyosabb mindazonáltal mégis Magyarország dicsőítése⁵⁹ és a hazai történelem egyes eseményeinek hazafias-allegorikus megverselése volt.⁶⁰ Ez jelentős módosulásnak tűnik korábbi köteteihez képest. Sokatmondó, hogy ez a verseskötet ennyire eltolódott az allegorizáló, hazafias költészet irányába: a gyűjtemény paratextusai kizárólag az ilyen típusú befogadás sémáit írták elő. Mindez nem volt ugyan teljes újdonság, hiszen már Liszniai egyik korábbi kötetében, az *Új palócdalok* címűben a legnagyobb terjedelmű egység, a *Balassa Bálint börtöndalai török fogságában* ciklus is ilyen jellegű olvasatot látszott preferálni. Aligha véletlen, hogy ez a folyamat folytatódott, és Liszniai a nyilván legnépszerűbb szavalati darabokat tartalmazó 1861-es kötetbe már szinte kizárólag az ilyen típusú versekből válogatott, s nem az addigi legjobb kötet, a tudatos ciklusépítésre törekvő, 1846-os *Tavaszi dalok* anyagából, s nem is a népszerűségét megalapozó, 1851-es *Palóc dalokból*; illetve ez utóbbiból kizárólag egyetlen, ilyen módon értelmezhető költeményt vett át.⁶¹ Ennek a háttérben alighanem a közönségigény ízlésmódosulásának a felismerése áll: míg a *Palóc dalok* sikere valószínűleg a szerelemről folytatott beszéd merész normasértésével függött össze, néhány évvel később, amikor Liszniai személyes kontaktusba került olvasóközönségével, föladta ezt a kísérletet, és átváltott a regionalizmust is meghaladó, nemzeti tematika erősen retorikus, allegorikus megverselésébe. Ez a gesztusa sokat elárul az 1850-es évek végének egyébként igen nehezen megragadható, látens befogadói normakészletéről.

A dalidókról eddig rendelkezésre álló források arról árulkodnak, hogy a műsoroknak nem volt szerves része a mulatozás és a lakoma. A nyomtatott meghívók sem utalnak ilyesmire, és a beszámolók egyike sem szentel egyetlen szót sem ilyen elemeknek: mindegyik kizárólag magáról a produkcióról ad számot. Természetesen nem arról van szó, hogy ne csatlakozhatott volna az előadóestekhez valamiféle mulatság, hiszen a nekrológokban rendre felbukkanó, a Liszniai tószó-mondó tehetségére való utalások önmagukban is eléggé bizonyítják a poharazások jelenlétét. Az viszont kétségtelen, hogy erőteljes választóvonal húzódott a műsor és az ezt követő személyes találkozás közé; ez utóbbiról éppen ezért alig tudunk valamit. Ez az egykorú különbségtétel azért is lényeges, mert Liszniai dalidóinak igazi, releváns környezetét a korszak társasági életének egyéb eseményeiben lelhetjük meg, azokban közösségi rítusokban, amelyek vagy a szórakozás és párválasztás kontrollált lehetőségét hordozták (például a farsangi bállok), vagy pedig az előadóest (például koncert, színházi produkció) kategóriájába tartoztak.

Lisznyai költői estélyei voltaképp ezt a két alaptípust oldották egymásba, úgy, hogy az estek társasági részei kívül rekedtek az előadóestnek kijáró nyilvános figyelem hatókörén. Mindez azt is magában hordozta, hogy ezek az estek alapvetően nem irodalmi szempontok szerint szerveződtek, hanem elsősorban a nemzeti-hazafias retorika köré: a kiválasztott versek – még ha voltak is köztük olyan, összetett poétikai szerkezetet megvalósító művek, mint Arany *Fiamhoz* című költeménye vagy Kölcsey és Vörösmarty alkotásai – olyan szövegek, zenei darabok közé kerültek, hogy olvasatuk erre a mechanizmusra egyszerűsödött le. Nyilván maga – a számunkra rekonstruálhatatlan – előadásmód is ebbe az irányba húzta el a műsort. Ez a műsortípus azonban elképzelhetetlen volt Lisznyai személyisége nélkül: az ő halálával a költői estélyeknek ez a fajtája meg is szűnt. Az már aligha dönthető el, hogy ebben nem játszott-e szerepet magának a korszaknak a módosuló, átalakuló közízlése is: Lisznyai 1863-as halála éppen akkortájt következett be, amikor egyébként is átalakulni látszik a magyar társasági élet. Szana Tamás néhány évtized távolából így fogalmazta meg ezt az általa is érzékelt folyamatot:

A mint a nemzet visszanyerte szabad rendelkezési jogát és többé nem volt megtiltva a politizálás: megszűnt az irodalommal való demonstrálás és a „dalidók” is elveszítették népszerűségüket. A hazafiúi tettvágy az ország házában s a megyegyűlések zöld asztalánál keresett kielégítést. A ki erőt, munkakedvet érzett magában: nem hangzatos frázisokkal, hanem tettel kívánta szolgálni hazáját.⁶²

Hogy aztán valóban van-e itt átfogóbb változás is, vagy csak egy személyes tragédia, egy korai halál véletlene alakította így az eseményeket, arra csak további kutatások tudnának hitelt érdemlően válaszolni.

1 Az alábbi tanulmány előadás formájában elhangzott a Hajnal István Kör Szécsényben, 2000. augusztus 24–26-án megrendezett, *Ünnep – hétköznap – emlékezet* című konferenciáján.

2 ARANY János, *A szegény gazdagok* [1861] = *Uő, Próza művek* 2. (1860–1882), sajtó alá rend. NÉMETH G. Béla, Bp., 1968 (Arany János Összes Művei XI.) [a továbbiakban: AJÖM XI.], 181.

3 A cikket lásd JÓKAI Mór, *Cikkek és beszédek*, 4. köt., 1850–1860, I. rész, sajtó alá rend. H. TÖRŐ Györgyi, Bp., 1968, 137–138. A vita összefoglalását a cikkhez kapcsolódó jegyzetek tartalmazzák: 674. Az AJÖM XI. kötetének idézett, Arany kritikájához kapcsolódó jegyzetei meg sem említik a polémia létét. A Jókai-

cikkre Margócsy István hívta fel a figyelmet.

4 ZOLNAI Gyula, *Dalidó*, Magyar Nyelvtör, 1918, 181.

5 AJÖM XI. 703.

6 Az Új Magyar Tájszótár a Vág mellékéről, Nyitragerencserről, Borsod vármegyéből és Bogyáról adatolja.

7 TESz; az itt hivatkozott adat: LOSONCZY László, *Egy dalidó vége felé* = *Uő, Költeményei*, I–II. köt., Pest, 1857, 151–152. A vershez kapcsolt lábjegyzet szerint a mű először 1852-ben jelent meg.

8 Ehhez hozzá kell számítani még a következő meghatározásokat: zajos falusi mulatság, énekkel, zenével, táncsal, eszemiszommal járó lakoma (CZUCZOR Gergely-

FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, I–VI. köt., Pest, majd Bp., 1862–1874); zenével, táncjal járó falusi mulatság (BALLAGI Mór, *A magyar nyelv teljes szótára*, Pest, 1873).

9 Erről igen jól használható áttekintést ad: TOLNAI Vilmos, *Jókai és a magyar nyelv*, Magyar Nyelv, 1925, 92.

10 Egy 1861-es hírlapi tudósítás első mondata például így hangzik: „A polgári társas-egylet jan. hó 16-kán tartotta ez évi első dalidóját.” A Veszprém megyei levelező itt csupán a farsangi báli szezon elindulásáról kívánt tudósítani, a dalidó szót is ebben az összefüggésben használta. PAP Gábor, *Veszprém vidéki levelek* (Jan. 24.), *Hölgyfutár*, 1861. febr. 12. (19. szám), 150.

11 Így tesz például Bisztray Gyula (BISZTRAY Gyula, *Bevezetés = Sárosi Gyula kisebb költeményei, prózai munkái és levelezése*, sajtó alá rend. BISZTRAY Gyula, Bp., 1954, 83.) és NÉMETH G. Béla (AJÖM XI. 703.) is.

12 Ráadásul a Liszniai-hagyatékban fennmaradt négy, egymástól különböző belépőjegy, amelyekről egyébként nem állapítható meg, melyik fellépésre készültek, szintén a „költői estély” (és nem a „dalidó”) kifejezés olvasható: OSZK Kt. Analekta 3756. 10–13. szám.

13 Zuboly [Bányai Elemér], *Nemzeti dalidók, Irói élet az abszolutizmus alatt*, Pesti Napló, 1905. okt. 22., (292. szám), 9–10.

14 Erdélyi József Liszniai feleségének, Halász Idának a testvérét vette el (vö. NAGY Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, V, Pest, 1859, 25.). Erdélyi pályafutása egyébként szinte párhuzama Liszniaiénak: ő – jogi végzettség birtokában – a reformkorban Heves megyében kezdte el vármegyei pályafutását aljegyzőként, 1848–1849-ben katonáskodott, ám az 1850-es években újra Egerben telepedett le, s csak időszakra fordult meg a pesti írói társaságokban; 1851-ben rövid időre letartóztatták tiltott ruhadarab, az ún. Rózsa Sándor lajbi viselése miatt (lásd DEÁK Ágnes, *Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben*, Aetas, 1995, 4. sz., 31.). 1853-ban Pesten borkereskedést szándékozott nyitni az egri bork számlára (Pesti Napló, 1853. márc. 22. – az *Ujdonságok*

rovatban). 1861-ben megyei főjegyzővé választották, s ebbéli tisztségében 1867-ben megerősítették. Eközben pedig folyamatosan működött íróként és költőként, nagyrészt azokban a lapokban publikálván, mint Liszniai. (Életrajza: SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, II, Bp., 1891, 1397–1398.) Az ő sorsa ilyenformán Liszniai életpályájának tipikus és extrém vonásait egyaránt élesebben kiemelheti.

15 Erről lásd SÁROSI Bálint, *Cigányzene...*, Bp., 1971, 115. Sárosi itt mindazonáltal azt állítja, hogy a jelen lévő harmadik író – Vahot és Liszniai mellett – Erdélyi János volt; ez tévedés: az egykorú tudósításból és Vahot visszaemlékezéséből egyértelműen kiderül, hogy Erdélyi Józsefről van szó.

16 Egykorú hírlapi tudósítás ez utóbbi, nagyváradi dalidóról: *Hölgyfutár*, 1858. dec. 6., 1115.

17 Vahot emlékezésének ez a pontja nyilvánvalóan ellentmondásos. A *Losonczy Phönix*-ben, amelyet egyébként ő maga szerkesztett, Aranytól a *Daliás idők* első éneke, és a *Családi kör* jelent meg (*Losonczy Phönix, Történeti és szépirodalmi emlékkönyv, Az 1849-diki háborúban földült és elpusztított Losoncz város némi fölségelésére*, kiad. VAHOT Imre, I–II. köt., Pest, 1851. A két Arany-mű: I, 78–85.; II, 221–222.), ám ezek egyike sem kapcsolódik téli tematikához, így aligha lehetne bármelyikét így (ráadásul egy Petőfi-vers címét applikálva) emlegetni. Nem lehetetlen azonban, hogy Vahot a *Téli vers* című Arany-költeményre gondolt, amely ugyanebben az évben a *Remény* című folyóiratban látott napvilágot (1851. márc. 15.); mivel ennek a periodikának is Vahot volt a szerkesztője, a tévedés magyarázhatóvá válik: a megjelenés helye ekkorra már feltehetőleg elhomályosulhatott Vahot Imre emlékeztében.

18 VAHOT Imre, *Rózsavölgyi Markus bácsi halála, és Patkárus Ferkó lakodalma = Vahot Imre emlékiratai és Petőfi Sándor emlékezete*, II. köt., kiad. VAHOT Gyula, Bp., 1880, 13.

19 VAHOT Imre, *i. m.*, 14–15.

20 A *Hunyadiház diadaliünnepe* című verset, amelyet a hozzáfűzött lábjegyzet szerint a Vahot szerkesztette *Napkelet* pályázatára írt

Lisznyai, lásd LISZNYAI Kálmán, *Dalzungora*, Pest, 1858, 285–301.

21 Patikáros Ferkóról (1827–1870) lásd SÁROSI Bálint, *i. m.*, 115.; Boka Károlyról (1808–1860) *uo.*, 111–113.; Fátyol Károlyról (1830–1888) *uo.*, 118.

22 Hölgyfutár, 1858. dec. 6., 1115.

23 A levél jelenlegi lelőhelye ismeretlen; idézi: SZANA Tamás, *Vahot és társai = Uő, Örök emlékek*, Bp., 1892, 139–140.

24 Vahot Imre személyes kezdeményezéseként írta le az első dalidó megszervezését: VAHOT Imre, *i. m.*; *vö.* még SZANA Tamás, *Bohème-élet Magyarországon*, Magyar Salon, 1891, XIV, 54–55.

25 SZANA Tamás (1892), *i. m.*, 139–140.

26 Zuboly [Bányai Elemér] (1905), *i. m.*, 10.; nagy kár, hogy Bányai semmit nem árul el, honnan veszi adatait.

27 Zuboly [Bányai Elemér] (1905), 10.

28 Bunkó Ferencről (1813–1889) lásd SÁROSI Bálint, *i. m.*, 114.

29 A nyomtatott meghívó lelőhelye: OSZK Kt. Analekta 3756. 9. szám.

30 Megjegyzendő, hogy Bányai szerint 1859–60-ban rövid ideig csatlakozott hozzájuk Simonffy Kálmán és Egressy Gábor is, azaz egy újabb hivatásos zenész és egy kiváló színész: Zuboly [Bányai Elemér] (1905), *i. m.*, 10. Szana szerint Fátyol Károly volt az állandó közreműködő: SZANA Tamás (1892), 139–140. Egy visszaemlékezés két zenészt, Nyizsnyait és Gojdingert említ kizárólagosan mint közreműködőket: Csongor [Ozoray Árpád], *Az ötvenes évek irodalmi élete a fővárosban*, *Lisznyay Kálmán*, *Hölgyek lapja*, 1883. okt. 7., 40. sz., 478. Ezt egyelőre sem cáfolni, sem megerősíteni nem tudom. Az azonban lehetséges, hogy a társaság összetétele némileg változó lehetett ugyan, ám Lisznyai aligha hiányozhatott. Nyironyai Gusztáv és Simonffy Kálmán dalairól, amelyek között Lisznyai-versek megzenésítései is akadtak, lásd egyébként: MAJOR Ervin, *A népies magyar műzene és a népzene kapcsolatai = Uő, Fejezetek a magyar zene történetéből. Válogatott tanulmányok*, sajtó alá rend. BÓNIS Ferenc, Bp., 1967, 173–174.

31 Zuboly [Bányai Elemér] (1905), *i. m.*, 9.

32 SZANA Tamás (1892), *i. m.*, 139–140.

33 MOL Abszolútizmuskori levéltár (D 44) 42. köt. Az akták sajnos nincsenek meg.

34 „Lisznyai Kálmán barátunk súlyos betegségben szenved. Adja isten, hogy mielőbb fölüdüljön, mindazok öröme, a kik szeretik.” *Hölgyfutár*, 1861. júl. 6., 81. szám, 645.

35 „Lisznyai Kálmán irótársunk – ismerősei öröme – túl van a veszélyen. Betegségének e csodás jobbra fordulását dr. Poor Imrénnek köszönhetjük, kinek nevét már is méltán a legfényesebb nevek mellett emlegetik. Az orvosi kar igazán büszke lehet rá.” *Hölgyfutár*, 1861. júl. 20., 87. szám, 694.

36 Erről az eseményről szerencsére viszonylag sokat tudunk. A vonatkozó sajtóhíradások anyagát Bisztray Gyula ismertette: SÁROSI Gyula, *i. m.*, 598–599.

37 A műsort előzetesen ismertették: *Hölgyfutár*, 1861. szept. 10., 109. szám, 870.; Trombita, 1861. szept. 12.

38 A Kölcsey *Hymnusának* megzenésítésére kiírt 1844-es, jelíges pályázaton – többekkel együtt – Egressy is részt vett. Az 1844. jún. 15-én meghozott döntés értelmében Erkel Ferenc pályaműve lett a győztes, további hat kompozíció (köztük Egressy is) dicséretben részesült (*vö.* BÓNIS Ferenc, *A Himnusz születése és másfél évszázada = Erkel Ferencről és koráról*, szerk. BÓNIS Ferenc, Bp., 1995, 82–83.). Abban, hogy itt Kölcsey verse nem Erkel zenéjével hangzott el, szerepe lehetett annak is, hogy míg az Erkel-féle változat hivatalosnak tekinthető himnuszként 1848–49 emlékéhez kötődött, addig az Egressy készítette zenét nem terhelte ilyen jellegű politikai áthallás.

39 Erre a váratlan eseményre kitért LAUKA Gusztáv (*Hölgyfutár*, 1861. szept. 14., 886.) és SARKADY István beszámolója (Trombita, 1861. szept. 15.) is.

40 Megjegyzendő, hogy a Lisznyai fölött elmondott temetési búcsúbeszédben, amely nélkülözötte a költői nagyságot hangsúlyozó retorikai figurákat, és a szenvedésteli élet leírására alkalmas toposzokat mozgósította inkább, az ifjabb költőtárs, Győry Vilmos egyedül ebből a versből idézett: „Hazám és nemzetem! oh vajha el ne feledd soha, hogy a gyász ama napjaiban Lisznyai Kálmán volt az, kinek szívéből ama szavak fakadtak, melyek [sic!] ismer a magyar Kelettől nyugatig:

Ne szomorkodj' szivem szentje
 Legdrágábbja,
 A szomorú-fűzfának is
 Van virága!"
 (A beszéd kézírata: OSZK Kt. Analekta 3755.)
 41 Hölgyfutár, 1861. szept. 14., 111. szám, 886.
 42 Bányai Elemér szerint egyenesen elájult a szavalat végén: Zuboly [Bányai Elemér] (1905), *i. m.*, 10. Ozoray Árpád hitelesebb – mert a recens leírásokkal egybehangzó – emlékezése szerint ez nem következett be: Csongor [Ozoray Árpád], *i. m.*, 477.
 43 Hölgyfutár, 1861. szept. 14., 111. sz., 886.
 44 Trombita, 1861. szept. 15.
 45 Hölgyfutár, 1861. szept. 14., 111. sz., 886.
 46 Trombita, 1861. szept. 15.
 47 -n., *Lisznyay Kálmán költői estélye Egerben* (Nov. 18. 1861.), Hölgyfutár, 1861. nov. 28., 143. sz., 1142.
 48 Ettől nyilván nem független az sem, hogy éppen 1861. november 19-én kötött szerződést Jenés Gottlieb egri könyvárussal „egy *Az egri élet költészete* című socialis társaséleti népies, magasztos, humoros, komikus, politikai színezetű költeményfüzetre”, amelynek verseit 50 napon belül kellett volna szállítania; s bár 150 forintnyi előleget át is vett Gottliebtől Egerben, a kötet – tudtommal – soha nem készült el (az autográf szerződést, amelyet mindkét fél aláírt lásd OSZK Kt. Analekta 3759. 2. sz.). A lokális jellegű vállalkozás mindenestre Lisznyai Egerhez kötődését elég szorosnak mutatja.
 49 SZANA Tamás (1892), *i. m.*, 139–140.
 50 A nyomtatott meghívó lelőhelye: OSZK Kt. Analekta 3756. 16. szám.
 51 Nem lehetetlen, hogy egy másik felépésről árulkodik az a nemzetiszínű emlékszalag, amely a következő feliratot viseli: „Elismerés tisztelet szeretet és hála jeléül Lisznyai Kálmánnak Székes fehérvároitt december 4-én 1861.” (Lelőhelye: OSZK Kt. Analekta 3760.) Erről azonban nincsenek egyéb adatok, így csupán sejtéseink lehetnek a hagyatékban láthatólag gondosan megőrzött szalag funkciójáról.

52 OSZK Kt. Levelestár.
 53 A Hon, 1863. febr. 14.
 54 „Megrendelési ív Lisznyai Kálmán »Szavaltkönyvére.« Melyet saját költeményeiből összeállítva, »Költői ünnepély« cím alatt eszközlendő országos költői körutjára adott ki, s amely már elegans diszkiállításban aranymetszetű s borítéknyomatú s minden oldallapon nemzetiszín keretű (garniture) ékesítéssel s a szerző szavalmati állásban lévő kömetszetű arczképével megjelent s a megrendelőknak, azonnal intézkedve, pontosan megküldetik. Ára aranyos diszkkémben 2 o.é. frt. A megrendelés öszletei [sic!] B-Füredre a szerzőhöz küldendők.” OSZK Kt. Analekta 3756. 15. szám.
 55 A levél dátuma: 1862. márc. 5. (R. HOFFMAN Mária, *Lisznyay-levelek*, ItK, 1931, 63–69.
 56 Erre példa: *Csecsemőszereget* (Tihámér fiam születésére); *Kettesckén* (LISZNYAI Kálmán [1861], *i. m.*, 35–40., 41–44.)
 57 Erre példa: *Fülemile születése; Nehány szó a fülemiléhez; Fülemile temetése; Berzsényi szobrának leleplezésére* (LISZNYAI Kálmán [1861], *i. m.*, 8–10., 20–27., 30–34., 146–153.)
 58 Idetartozik a kötet egyetlen, mástól származó verse is (*Lemondás. Sárosy Gyulától*), valamint: *Rohamdal; Tokaji bor* (LISZNYAI Kálmán [1861], *i. m.*, 120–125., 126–136., 165–168.)
 59 Például: *Nemzeti dal; Magyar vendégszeretet; Az alföld; A magyar zene; Honfihit; Nemzeti ének; Magyarország tudóstársaság; Országos nóta* (LISZNYAI Kálmán [1861], *i. m.*, 1–7., 11–19., 28–29., 62–64., 70–72., 88–91., 118–119., 160–164.)
 60 Mint például *Hogy hívták Mátyás királyt; A jó öreg hegedűs; Dalidó; Halálítélet és tudomány* [ennek Mátyás király a hőse]; *Szent porszem* [ennek Balassi Bálint]; *Honvédapothoeosis* (LISZNYAI Kálmán [1861], *i. m.*, 47–55., 56–59., 92–96., 97–117., 137–139., 169–173.)
 61 Ez a már többször emlegetett *Vigadj házám* (Szontagh Pálnak 1853.) című vers: LISZNYAI Kálmán (1861), *i. m.*, 60–61.
 62 SZANA Tamás (1892), *i. m.*, 141–142.

Martialis egy pécsi gimnáziumban avagy Babits Mihály és a gyermekkor vége

Nos in diem vivimus; quodcumque nostros animos probabilitate percussit, id dicimus; itaque soli sumus liberi.

(Marcus Tullius Cicero: *Tusculanae disputationes* V. 11.33.)

Habent sua fata libelli. A kéziratgyűjteményeknek pedig még inkább. Sajnos ez a sors sok esetben megismerhetetlen, felfejthetetlen. Bizonytalanság jellemzi azt az alább részletezett kéziratot is, amely néhány évvel ezelőtt bukkant fel az antikváriumi forgalomban. Ennek az eredete ugyan nem kétséges, hiszen a Zirc-Ciszterci Rend Pécsi Római Katolikus Főgimnáziumának önképzőköri dokumentumai, irodalmi alkotások és néhány velük kapcsolatos bírálat olvasható benne, de hogy keletkezési helyéről milyen módon és tulajdonos(ok)on át vezetett útja szem elé kerüléséig, azt nem lehet tudni. Vándorlása tehát a possessor(ok) vonalán a ködbe vész. S önmagában egy önképzőkör, iskolai szakkör fennmaradt irományai sem igényelhetik a szűken érintetteken kívül a közérdeklődés felerősödését. Csakhogy e füzet különleges nevezetessége abban rejlik, hogy több helyen a gimnazista Babits Mihály ceruzás kézjegyét és megjegyzéseit, illetve tintával írt, ismeretlen műfordításait és önálló önképzőköri bírálatát tartalmazza.

Fizikai állag és leírás

A füzet teste igen erős kartonlap kötéssel van megerősítve, amelyet fekete színű, anyagában pontszerű mintákkal díszített papírral fedtek be. Mérete 17×21,5 cm, ami a mai kiadványméretezés szerint az A5- és C5-ös formátumok között van, napjainkban ezt a nagyságot legtöbbször gyermekkönyvknél alkalmazzák. A bekötés ideje pontosan nem határozható meg, de külső kinézete (és mérete) szinte teljesen azonos az ELTE BTK Magyar Irodalomtörténeti Intézet könyvtárában lévő, 1890–1910 között készült disszertációkéval. Ez mintha azt a következtetést engedné meg, hogy a kötés korabeli, esetleg a szövegek keletkezése után nem sok idővel készült. Gerince erősen rongált, de mivel maga a kötésmunka igen szakszerű volt, eredménye is tartós védettséget adott, s az egyes lapokat nem fenyegeti a szétesés veszélye. A kötéstáblán is található sérülések: kopás (főleg a sarkokon és a szegélyeken), víz- vagy egyéb folyadéknyomok, amit a felhólyagosodott papír mutat. Az első kötéstábla közepén egy mintegy 11 cm átmérőjű edény lenyo-

mata látható. Ezek a károsodások azonban nem veszélyeztetik a füzet használhatóságát.

A „füzettest” jelenleg 57 számozatlan lapot, azaz 114 oldalt tartalmaz. Üres oldalak a [2.], [7.], [15.], [22–23.], [36.], [39–40.], [51–52.], [61.], [64–65.], [68.], [70.], [72.], [76.], [78.], [87.], [89.], [92.], [101.] és a [104.] számúak. A lapok erős fűzőszinórral egymáshoz, elől-hátul pedig két-két helyen a kötéstáblákhoz vannak erősítve. A füzet teste mindkét oldalon csak egy előzéklappal csatlakozik a kötéstáblához, mai formájában cím- vagy címhez hasonló funkciót betöltő oldalt nem tartalmaz. (Erről a következőkben szó fog esni még.) A gyűjtemény különböző minőségű, általában fényezett, de eltérő cellulóztartalmú papírlapokból áll, emiatt világos és sárgultabb oldalak egyaránt előfordulnak benne, azaz a papírmínőség változó. Laponként legalább egyszerű függőleges hajtásnyom figyelhető meg (ennek funkciójáról is később esik majd szó), de van olyan is, amelyiken két párhuzamos hajtásnyom található. Az egyes papírlapok mai nagysága gyakorlatilag megegyezik a kötéstábláéval; eredeti méretükről azonban semmi biztosat nem lehet állítani azon kívül, hogy a szövegek már ebben a nagyságban kerültek rájuk, tehát végleges méretüket nem kötés közben kapták meg, hanem éppen fordítva: a kötés méretét szabta meg a papírnagyság. Vízjelnek csupán három helyen van nyoma, ebből az egyik egy növényornamentika töredéke, kettő pedig a Péterfalva¹ felirat. A lapokon a szöveg írása előtti margó kijelölésének általában nincsen jele. A verseket szerzőik természetesen az egyes oldalak közepére igyekeztek írni, a prózai szövegeket pedig egyenletesen elosztva a papír két széle közé. Azok, akik margót hagytak, váltakozva tisztelték a jobb és a bal oldalt, de együtt a kettőt egyikük sem. Egyes diákok a papírszéli egyenletes üres területet a papír függőleges behajtásával igyekeztek kijelölni, ez a magyarázata a kettős hajtásnyomnak. Ami az írásképet illeti, a bírálat alá bocsátott művek általában egyéni jegyeket nélkülöző szépírással készültek. Ez valószínűleg a jól olvashatóságot volt hivatva szolgálni, és ugyanez a szokás figyelhető meg a századfordulós egyetemi disszertációkban is. Arra is lehet azonban gondolni, hogy az íráskép alapján (főképp, ha naponta lehet szembesülni azzal), viszonylag könnyű azonosítani egy szerzőt, s a szépírás névtelensége az objektív vélemény megfogalmazásában segített. A másolók talán osztálytársak vagy családtagok lehettek. De ez nem volt erősen betartott és betartatott szabály, hiszen éppen Babits Mihály Martialis-fordításai saját kézírásában olvashatók, s annak jellegzetes jegyeit nyilván fel lehetett ismerni. A füzet szövegei mind magyar nyelvűek, kivéve egy versfordítás német eredetijét, amelyet ráadásul írott gót betűkkel örökítettek meg. Mind a szépírással (másolással), mind a saját kézírással írt szövegek jól olvashatók. A benyújtott dolgozatok és a bírálatok is fekete színű tintáírással készültek. Ez alól csak bizonyos dolgozatok „fejlécén” (a felében összehajtott lapok első féloldalán) található, az önképzőkör alelnökétől (Babitstól, később Frank Richárdtól) származó ceru-

zás feljegyzések, illetve egyes dolgozatokba szintén ceruzával tett hibajelzések, javítások jelentenek kivételt.

Egy-egy oldalon, a füzet egészét tekintve a sorok száma tág határok között változik, tíz a legkevesebb és harminchat a legtöbb. Ez utóbbi azonban (egyébként egy bírálat) a rendelkezésre álló helynek csupán a felét használja ki, ezért sorai sokkal zsúfoltabbak, mint bármely más írásé. Az alacsonyabb sorszám értelemszerűen a versekre vonatkozik, míg a magasabb a prózai művekre és a bírálatokra. Ezek átlagos sorszáma 25 és 28 között van. A személyes írásképek láthatóan különböznek egymástól, a zsúfolt betűsűrűségű, viszonylag nehezebben olvasható sorok a szerzők általi írással benyújtott dolgozatok között találhatóak, a másolt, szépírásos szövegek betűsűrűsége értelemszerűen szellősebb, elolvasásuk semmiféle gondot nem okoz. Az írásképek között életkori eltérések nem fedezhetők fel. Nincs gyerekes írás, sőt, a saját kezű írások mindegyike jól azonosítható karakterjegyekkel rendelkezik. Ennek oka abban kereshető, hogy az önképzőkör tagjai a gimnázium legjobb, legambiciózusabb diákjai közül kerültek ki, akik utolsó gimnáziumi éveikre többnyire már eszközként birtokolták az írás tudományát, s a rendszeres gyakorlat egyéni jellegzetességeket adott annak. Megállapítható az is, hogy Babits Mihály sorvezetése, valamint betűformálása a következő években nem változott jelentősen, írásképe felnőttkori írásának szinte minden jellegzetességét már ebben az időszakban magában hordozta. Annak megjelenésén ezentúl már csak a körülmények, a pillanatnyi érzelmi állapot s nem a technika bizonytalanságai módosítottak.

A füzetnek jelenleg címlapja nincs, de volt; erre az első lap gerinc melletti részén ragasztásnyomok, illetve az első szennylap (előzéklap) belső oldalán lévő, fordított írásnyomok utalnak, amelyek az első oldalról (a „címodalról”) kerültek oda, még a tinta megszáradása előtt. Az eredeti első lapot tehát utólag kitépték, talán az első tulajdonos nevének vagy egyéb adatok feltüntetése miatt. Emiatt ma már az sem állapítható meg, hogy a füzet vajon egy sorozat tagja volt-e, amely az önképzőkörben tárgyalt munkákat s azok bírálatait bizonyos időszakonként összegyűjtve tartalmazta (s emiatt esetleg számítani lehetne Babits Mihály egyéb önképzőköri írásainak felbukkanására is), avagy csak a fellelt maradékból készült ez az alkalmi füzet. Ezt az utóbbi lehetőséget látszik megerősíteni az, hogy a bírálatok egy része hiányzik, s az 1900–1901-es tanév önképzőköri dokumentumai végére bekötötték az 1899–1900-as tanév 52. számú pályaművét, szintén bírálat nélkül.

Tartalom

A kéziratgyűjtemény tizennégy, bírálatra elfogadott munkát tartalmaz, ezek vegyesen verses és prózai alkotások (novellák és egy értekezés), önálló művek, illetve műfordítások. Mellettük még hat bírálat is olvasható. Ahogyan

már volt róla szó, mind az 1900–1901-es tanévben keletkezett, kivéve az utolsót, amely az azt megelőzőben. A dolgozatok kronologikus sorrendben követik egymást, a megegyező dátumúak sorszáma különböző. A rostáló bizottság által méltányolt, azaz bírálatra elfogadott, s ezt annak elnöke által jelzett írások papírját középen függőleges irányban kettéhajtották, az első féloldalra (a „fejlécre”), amely bekötés után a hátsó oldal gerinc melletti felévé változott, tintával ráírták a két bíráló nevét, majd az önképzőkori titkár (titkonok) kézjegyével látta el és dátumozta az alkotást. Ha a hátsó oldalon is volt írás, akkor az egészet betették egy mindnégy oldalán üres papírlapba, s avval együtt hajtották az egészet félbe. Ez a metódus megfelelt a korabeli közigazgatási és peres ügyiratkezelésnek. A bírálat elkészülte után, a soron következő önképzőkori ülésen megtárgyalták a művet (egy alkalommal többet is), s ezután írta fel általában az önképzőkör alelnöke a bírálók neve fölé ceruzával a szerző (fordító) nevét. Esetleg még más megjegyzést is fűzhetett a dolgozathoz vagy annak valamely körülményéhez. Hogy a bírálat elkészítésére mennyi időt lehetett igénybe venni, illetve a véleményezett művet mennyi idő múlva tárgyalták meg, azt nem lehet tudni; ezeket az időpontokat ugyanis a füzetben dátumok nem jelölik.

A gyűjtemény nem tartalmaz minden, a sorszámozás szerint elkészült és megtárgyalt művet. A 16. sorszámú munka hiányzik, s a füzetben nincs nyoma, hogy azt eredetileg is bekötötték volna. A 19. szám a 20. után van kötve. A 21., 23., 27. és 28. számok hiányoznak, de az utólagos csonkítás nem állapítható meg. A 30. szám a 31. után van kötve. A 30. szám után ez a mondat olvasható ceruzairással: „Hiányzik 4 db”. Az ezt követő oldalon szintén ceruzával egy hiányzó mű szerzőjének a neve s címe olvasható: „Balta Béla: A nők szerepe szabadságharcunkban.” Ezen a helyen a gerinc mellett található papírnyomokból ítélve, valóban több lapot kiszakítottak. Nem lehet azonban tudni, hogy a 4 db 4 lapot (8 oldalt) jelent-e, avagy négy további mű hiányzik, esetleg a megjegyzés az előzőekben hiányzókra utal-e.

A dolgozatok mindegyikét szépírással, azaz idegen kéz által rögzítették, az egyetlen kivételt Babits Mihály műfordításai jelentik. Ennek füzetben belüli sorszáma: 25, s a [45–50.] oldalakon olvasható, beadásának időpontja: 1901. január 27. Kijelölt bírálói Kircz József és Vérffy Aladár voltak, de véleményüket összegző írásukat a gyűjtemény nem tartalmazza. A hat bírálat közül viszont öt saját kezű írás, s csak egy mutatja más kéz nyomát. Mindegyik a vonatkozó pályamunka után van bekötve, Babits Mihályé a 30. számú, a nevét titokban tartó szerző, *Béla herczeg* című, verses művét követi a [79–80.] oldalakon. Babits Mihály önképzőkör alelnöki kézjegye és egy-két mondatos megjegyzése olvasható még a [8.], [12.], [16.], [20.], [34.], [46.] és az [50.] oldalakon.

Babits Mihály kézírásának sajátosságai

Már a bevezető mondatokban szó esett róla: a füzet különleges érdekességét az adja, hogy tartalmazza a gimnazista Babits Mihály három, eddig ismeretlen Martialis-fordítását, valamint egy önálló bírálatát, saját kézírásában.² A három epigramma³ és a hozzájuk fűzött magyarázó szöveg a következő:

Füzet olvasóimhoz.

- Fordítás Martialisból -

Könyvesem találok, Luperus, véled:
 "Elkülönböztem szolgálómat?" mindig kérded,
 "Hogy epigrammáid könyved néki add át:
 Hamar megüldöm; engedél: olvasom hát!"
 Hisz te, miért szolgál, Luperus, fáraszol,
 Hogy át, a míg elért a külvárosot
 És három hosszú émletőre mészik...
 Mit kérsz, nehem sokkal könnyebbnek látszik.
 Hogy foglalkozomig kell csak lemenneid,
 Caccarral átellenbe könyves üzlet,
 Kiirva ajtaján a könyves sorja,
 Olvasatod onnan minden rőtöt sorba.
 Ott pár szót estam Atrevertusszal váltó sor,
 - neve ez lévén a bolt gazdájának, -
 Legyik nagy mértékű könyvesboltból szíven
 Leadja néked biboros kötésben
 Majd Martialis öt denárosát...
 ...De bölcsen mondd: annyit meg nem ér!

a. 9)

Fukar olvasóhoz.
– Fordítás Martiálisból. –

Hányszor találkozom, Luperus, véled:
„Elküldhetem szolgálomat?” mindig kérded,
„Hogy epigrammás könyved néki add át:
Hamar megküldöm; engedd: olvassam hát!”

Nincs ok, miért szolgálád, Luperus, fáraszd,
Nagy út, a míg eléri a külvárost
És három hosszú emeletre mászik...
Mit kérsz, nekem sokkal könnyebbnek látszik.

Hisz Argilétumig kell csak lemenned,
Caesarral átellenbe könyves üzlet,
Kírva ajtaján a könyvek sorja,
Olvashatsz onnan minden költőt sorba.

Ott pár szót értem Atrectuszszal válts csak,
– Neve ez lévén a bolt gazdájának, –
S egyik vagy másik könyvespolcztól szépen.
Leadja néked bíboros kötésben
Majd Martiálist öt denárodér’...
...De bölcsen mondod: annyit meg nem ér!

Őszinte szó.
– Fordítás Martiálisból. –

„Valót mondj nekem róla, Marcus, kérlek,
Tudod: imádom az őszinteséget.”
Igy kérsz, ha műveidből olvasol föl,
S klienseidnek ha kell tanácsot adni,
Te, Gallicus folyton csak így könyörgöl.
S bajos kérésed mindig megtagadni.
Tehát halld, Gallicus; mondok őszinte szót:
„Nem hallgatod bizony szívesen a valót!”

A megszegyenült pöffeszkedő.
– Fordítás Martiálisból. –

Rendelvényét urunknak, istenünknek,
Mely biztosítja díszesebb helyünket
– Szerinte külön sort kap a lovag –:
:A míg dicséri Phasis a színházban,

Phasis pompázva bíboros ruhában,
 És hajtogatja gögtől duzzatag
 Ajakkal: „Végre túrhetőbb ülésünk,
 Most visszaszállt (!) lovagi tekintélyünk,
 Most nem szorongat, piszkol a tömeg!";
 Míg hátradőlve így szórja gúnyját:
 :- A közt a bíbor, kényes úri bundát
 Leitus színházi rendőr fogja meg.*

*Az eredetiben az van: „megparancsolja a bundának, hogy keljen fel”. Ez a latinban meglehetősen; de magyarul bajos lenne kifejezni. Azért itt, mint kivált az utóbbi versben több helyütt is, nagyobb szabadsággal éltem. Kitettem a versben a régiségteni magyarázatot is, hogy jegyzetek nélkül (melyek forrásomban [Pirchala: anthologia latina IV. kiadás] közölve vannak) érthető legyen. – Az utolsóban a letartóztatás azért történik, mert Phasis nem volt lovagi származású. –

Babits Mihály később keletkezett műveinek egyik igen jellemző helyesírási vonása, hogy meglehetősen szabadsággal bánt az ékezőssel és központozással, s hasonlóan alkalmazta az egybeírásit, illetve a szórendi szabályokat is. Az ékezősi következetlenség megfigyelhető ezekben az írásaiban is, például a *fordítás* szó két helyen rövid, egy esetben pedig hosszú *í*-vel olvasható, s a magánhangzók hosszúságának jelölése máshol is eltér az akadémiai helyesírás (akkori és mai) szabályaitól, de ezt verstani és szokásbeli okokkal⁴ egyaránt lehet magyarázni. Előbbiek indokolják nyilvánvalóan az 1,117,2 és a 8,76,6 sorainak *mindíg*, illetve az ugyanebben az epigrammában olvasható *őszinte, őszinteség* formát. A jegyzetben két jelentős ékezősi sajátosság található: az egyik a *magyarúl*, a másik pedig a *származásu*. Ezeket prozódiai követelmények nem indokolják, ellenben a hangzás utáni (szokásbeli) írásképet mutatják. Hogy azonban az ékezősek között világosan különbséget tett, azt például az 1,117,11 kezdő szava, a *Kiíroa* mutatja. Hozzá lehet tenni mindehhez még azt is, hogy a magyar helyesírás szabályozottsága ellenére sem teszi lehetővé egyes magán- és mássalhangzók, ejtésnek megfelelő rögzítését. Ami a fontosabb íráshibákat illeti: az 1,117,16 első szavában a *d* betű helyébe először *e*-t, aztán pedig *j*-t akart írni. Ugyanitt a *néked* befejező *d*-je után még folytatni akarta a szót. A 8,76 alcímében szerepelő *Fordítás* szó *s* betűjét megtoldotta először egy *á*-val, amelyet később áthúzott. Az 5,8 címében a kettős *f* helyett valami mást kezdett írni, ami nem azonosítható biztosan. Végül ugyanitt, a 8. sor kezdő szavát többször is elkezdte, az áthúzások ennek nyomait hordják: eredetileg *És*-t írt, amelyet később *Most*-ra javított. Viszont Martialis nevének kezdőbetűje nem értelmezhető kis *m*-ként, ezt a sorkezdő *M* betűk bizonyítják. Ezek között ugyan két eltérő típus is található (az 1, 117, 8. és 17., illetve a 5, 8; 2., 8. és 9–10. sorainak az elején), ez azonban csak azt mutatja, hogy írása még nem állandósult teljesen; a kisbetűre hasonlító forma felülről

induló betűkezetével világosan utal nagybetű voltára (ahogyan az az ún. „fejlécen” is látható). Megkockáztatható talán az a feltevés, hogy Babits azért írt kétféle nagy *M* betűt, mert a kicsit és nagyot meg akarta különböztetni egymástól, csak választása nem vált még rutinná (esetleg a tartalomra koncentráló igyekezet vagy a sietség ebben a vonatkozásban figyelmetlenné tette), s ezért alkalmazta a könnyebben összetéveszthető betűformát is. Kis *m* betűi egyébként világosan lentől kezdődő vonallal indulnak, ez látható az 1,117,2-ben (*mindíg*), 1,117,4-ben (*megküldöm*), 1,117,7-ben (*mászik*), 1,117,12-ben (*minden*) stb. Írásának jellegzetessége még, hogy a nagybetűk egy része kezdővonalat tartalmaz, ez az *A*, *N*, *M* betűk esetében figyelhető meg. Ugyancsak előfordul még a hiátus jelölése aposztróffal, de már nem következetesen. Az *a míg* (1,117,6 és 5,8,4), valamint az *A' közt* (5,8,11) írásmód kimondottan archaizáló tendenciát mutat, ezt a megoldást már a forrásként használt Pirchala-antológia magyar szövege sem alkalmazta. Összefoglalva tehát: az írás közbeni tévesztések nyilván a formára való koncentrálás törekvésében születtek, s nem nevezhetők tudatlanságból eredő helyesírási hibáknak. Ortográfiajának kettős, azaz a szóelemzés és az ejtés jegyeit egyaránt magában foglaló jellegét mutatja, hogy a *hosszu* szóban (1,117,7) a kettős mássalhangzót két *s*-sel és egy *z*-vel írta, de az *Atrectus*szal szóban még két *sz*-t írt egymás mellé; talán azért, hogy az alapszót és a ragot egyaránt érzékeltethesse. Ugyancsak a még érvényben lévő *cz* jelölését mutatja a *Könyvespolc*zról (1,117,15) szó.

A versek írásképe egyenletes, nem szépírás, de látszik a sorvezetésen, hogy papírra vetőjük különös súlyt fektetett a külalakra is. Főleg akkor szembeötlő ez, ha összehasonlítjuk a jegyzet szintén rendezett, mégis jobban elkapkodott írásával: utóbbit a *t* betűk áthúzása, a szavak belsejének változó betűmérete, a hullámzóbb sorvezetés is mutatja. Az epigrammák címét alsó bekeretezéssel emelte ki, végüket két kis szimbólummal érzékeltette, a jegyzetet pedig egy vízszintes vonal alatt kezdte el. Mindez a gondos, megtervezett munkát tükrözi, azt a komolyságot, amit egy ilyen önképzőkori feladat végrehajtása igényelt.

A fordítások verstani és filológiai jellegzetességei

Ahogyan az már első pillanatban is szembeötlő, a gimnazista Babits fordításai rímeselek és időmértékesek egyszerre. Az első epigrammában párrímeket, a másodikban párrímeket és keresztrímet, a harmadikban pedig párrímeket és ölelkező rímeket alkalmazott. Ezek természetesen az eredetiben nem találhatók meg. Martialís rímese fordítása ha nem is gyakori, de előfordul: Kosztolányi szintén így adta vissza néhány epigrammáját. Igaz, hogy ezek a hatásos, Babits megoldásainál sokkal nagyobb formai szabadságot képviselő versek inkább az átköltés, mint a fordítás megnevezést érdemlik. Léteznek

német nyelvű rímes fordítások is.⁵ Babits betartotta a sorok számát is, csak az első epigrammát osztotta versszakokra, felismerve a tartalmi tagolást, amely véletlenül a magyar verselési hagyománnyal is részben egyezik. Verslábai és sormetszetei szinte mindenhol követik az eredetét, ezt azonban néhány helyen csak a helyesírás rovására tudta megvalósítani. Talán érdemes itt még egyszer felsorolni ezeket a helyeket: *mindíg* (1, 117, 2; 8, 76, 6), *hosszu* (1, 117, 7), *őszinteséget* (8, 76, 2), *őszinte* (8, 76, 7), *szívessen* (8, 76, 8), *visszaszállt* [!] (5, 8, 8), *színházi* (5, 8, 12). Ezenkívül a nagy *I* felett soha nincs pont, amit a századfordulón érvényes helyesírási szabályzat nem követelt meg.

Néhány helyen azonban valódi verstani és fordítási hiba is előfordul, amit az ismeretlen bíráló ceruzás aláhúzásokkal és megjegyzésekkel kommentált. Így például az 1, 117, 4 utolsó három szava s ezen belül különösen a második szó esett kifogás alá. Az eredeti sor ugyanis így hangzik: *Lectum quem tibi protinus remittam?*⁶ Itt a *lego*, ~ *ere* (olvas) ige supinumának accusativusát, amelynek jelentése: *átolvasás végett* (Csengery János fordításában: *átolvasva*), felszólító móddal adta vissza, amit az eredeti szöveg nem tartalmaz. Ugyanígy az 1, 117, 7-ben a *hosszu emeletre* kifejezés belső szóhatára két vonallal aláhúzott, felette egy hosszú s egy rövid szótag verstani jelölése, a margón pedig a *troch[eus]*!! megjegyzés olvasható. A problémát az okozza, hogy a két szó határán, mivel a fordítás magyar nyelvű, az időmértékes és a hangsúlyos verselés ütemei (és a sormetszet) találkoznak egymással, s ez skandaláskor egyszer így, egyszer úgy adja ki a ritmust. (Természetesen az időmértékes eredetét figyelembe véve, a morák a fontosabbak.) A 8, 76, 3 dupla ceruzás aláhúzása az *olvasol* szó végén található, s a margóra írt megjegyzés a következő: *ik-es ige?!* A vonatkozó sor Martialisnál így hangzik: *Sic et cum recitas tuos libellos.*⁷ Az eredetiben tehát a főnév pluralis accusativusban áll. Babits azonban az esetet megváltoztatta, ámde az általa alkalmazott partitívus („a te könyveidet” helyett: [valamit] „a könyveidből/műveidből”) a határozott tárgyat határozatlanná teszi. A magyar nyelv határozatlan tárgy esetében alanyi ragozást használ, amelynek egyes szám második személyű alakja szabályos képzéssel így szólna: *olvassz*. Ez ellen azonban (a rossz hangzás miatt) a nyelvérzék tiltakozik, s ezért alkalmazta Babits a fenti, *olvasol* formát. Ennek ragja viszont megegyezne a hasonló számú és személyű ikes raggal, ha maga az *olvas* ige ikes ragozású lenne. S ezt kifogásolta a szöveghez túlságosan ragaszkodó bíráló megjegyzésével. Ugyancsak a 8, 76, 7-ben található egy verstani kifogás: ez a *mondok* szó fölé írt hosszú és rövid szótag jeléből, illetve a margóra írt *troch[eus]*! megjegyzésből áll. Ezenkívül a következő sorban olvasható *szívessen* szó helyesírását is jogosan tette szóvá a bíráló. Verstani szempontból a harmadik epigrammában egyetlen megjegyzés található, mégpedig az 5, 8, 8-ban olvasható *lovagi tekintélyünk* belső szóhatárán. Itt két pirichius hiányát jelölte be a szótagok fölött, s jelezte a margón a bíráló, az eredeti szöveg *reddita dignitas* (...dita digni...) szövegrészének megfelelőjeként.⁸

Ami a három epigramma magyar szövegét illeti, azok mind a köznyelv élő, választékos stílusú és értelmű, de közérthető kifejezéseiből állnak. Rétegnyelvi szó csupán kettő fedezhető fel, az 5, 8-ban. Az egyik a kezdő szó, az az *edictum* (rendelet, hirdetmény) megfelelőjeként alkalmazott *rendelvény*, amelynek a századfordulón már némi régies íze volt, s amely talán az apjától hallott jogi szókincs remineszcenciája lehetett. Erre vonatkozó kifogását aláhúzással jelezte a bíráló, a szót Csengery János *rendelkezésként* fordította. Ezenkívül a tizedik sorban olvasható még a népies használatú *ígyen szó*, amit a közbeszédben igen ritkán használnak.

A szavakon túl, a tartalom tolmácsolása nem eredményezett leiterjakabot. Látható, hogy a gimnazista fiatalember könnyen, kézikönyvek nélkül olvasható fordítást szeretett volna készíteni, amely azonban a lehetőségek határáig követi az eredet is, s nem egy abból kiinduló, másik művet akart létrehozni. Emiatt írt például Martialis római lakóhelye (Pirus) helyett külvárost, s emiatt nem nevezte meg Caesar forumát,⁹ pontosabban csak ezt írta helyette: *Caesarral*, ami első pillanatban, magyarázó jegyzet nélkül, úgy tűnik, nehezebbé teszi az értelmezést. Nem szabad elfelejteni azonban azt, hogy az ókori Róma topográfiájával a korabeli gimnazisták sokkal jobban tisztában voltak, mint mai utódjaik, s végső soron Babits azt is gondolhatta: ha az olvasók nem tudják is a pontos helyet, a szövegből mégis kiderül, hogy itt valami, Rómán belüli helyrajzi pontról van szó. Megállapítható tehát, hogy a maturandus, ha a szavakat nem adta is vissza minden esetben pontosan ezekben a fordításokban, a gondolatokat mégis maradéktalanul tolmácsolta.

A három műfordítás után Babits Mihály jegyzete következik, ehhez hasonló szövegrész ebben a füzetben egyedül itt olvasható. A komoly munkát végzett fordító megnevezte forrását, s evvel olyan tudatosságról tett tanúbizonyosságot, mellyel egyetlen önképzőköri társa sem rendelkezett. Az iskolai célra készült antológia,¹⁰ amelyet az epigrammák kiválasztásához használt, a szövegeket követően úgynevezett régiség-tani jegyzeteket is adott; a hozzájuk hasonló magyarázatokat manapság a megértést elősegítő, nyelvi és tárgyi jegyzeteknek neveznék. Ezeket Babits beépítette fordításába, hogy magát a jegyzetelést elkerülje, illetve ahol szükségesnek érezte, megindokolta a tartalmi szabadságot. Azt azonban buzgalmában nem vette észre, hogy a kommentárok elkerülésére törekedve ő maga is glosszára kényszerült.

Martialis az alkotói pálya későbbi éveiben

Babits Mihály nyilvánosság előtt folytatódó költői pályája során nem élt az epigramma lehetőségeivel. Martialis-fordítást is csak egyet készített, azt, amely az *Erató*-ban jelent meg, s amelyet későbbi gyűjteményes műfordításkötetébe már nem vett fel.

MARTIALIS, Marcus Valerius: Phyllis

Ketten mentek a szép Phyllishez, s meztelen érték:
 mindenik elsőnek vágyta ölelni a lányt.
 „Mindenik első lesz!” – szölt Phyllis. – Jánus a szép nő,
 és kétarcú a kék: hátra s előre tekint.¹¹

Tudvalévő, hogy az *Erato* fordításaiból egyeseket Szabó Lőrinc készített el,¹² s ezért esetleg arra lehetne gondolni, hogy ez is az ő munkája volt, Babits ezért nem közölte később. Gondosabb tanulmányozás után mégis inkább az látszik valószínűnek, hogy témája miatt került el az újabb megjelenést. Az életében megjelent *Babits Mihály kisebb műfordításai*¹³ című gyűjteménybe ugyanis csak azokat a verseket vette fel, amelyek, ha megjelenítik is a szerelmi aktust, annak csupán az általános felfogás szerinti, „természetes” módját ábrázolják. Már az eredeti válogatást is, amely 500 darabos korlátozott példányszámban készült egy bécsi kiadónál, csak aláírás (előjegyzés) útján lehetett megvásárolni. A kiadó hazai terjesztésre nem kapott jogosítványt s a mégis bejutott köteteket itthon azonnal el is kobozták. Maga a fordító 1939-ben így jellemezte korábbi vállalkozását: „A versek kiválasztásában s magyarráöntésében egyformán kevés tekintettel voltam korunk illembeli konvencióira.” Számtalan példát lehet hozni arra is, hogy különböző prózai műveinek¹⁴ folyóiratbeli változataiban olvasható erotikus vagy durvább részleteit, miként hagyta ki vagy dolgozta át kötetbeli közlésükkor. Az *Erato*-ban szereplő Martialis-epigramma is sértette a kor általános illemfelfogását,¹⁵ s inkább ebben lehet magyarázatát találni a későbbi kihagyásának.

Igaz, hogy a hispániai költő nem tartozott Babits sokat forgatott felnőttkori olvasmányai közé. 1924-ben ugyan, amikor influenzában megbetegedett, amelynek egyik szövődményeként izomgyulladás is fellépett, az őt meglátogató újságírónak¹⁶ még a keze ügyében lévő kedves Martialisról beszélt, de már *Az európai irodalom történetében*¹⁷ a következő sorok olvashatók:

Catullus nem élcel, mint Martialis. Ő csak támad, keserűen, dühösen, szókimondóan, néha elég durván. [...] Egy másik lehetőség volt, nem törődni semmivel, mindenen csúfolódnival. Ezt csinálta Martialis. Neki különben könnyű volt, nem is volt egészen római, Hispániából származott be, s ahogy Rómában nem tudott boldogulni, vissza is ment oda. Mégis szinte cinikus módon hízelgett a császárnak, s azonkívül aztán az egész világ csak élctéma volt neki. A „római”, csípő-szűrő epigrammának ő a legnagyobb virtuóza. Modern elméletírók, Lessing vagy Bajza szemében, a *par excellence* epigrammköltő. De ma nem igen mondanók költőnek. Műfaját a vicclapok vették át.

Bár ezt a kérdést a mai szakirodalom differenciáltabban látja,¹⁸ Babits véleményét ítéletének semmire tekintettel nem lévő megfontoltsága és mérlege-

lő jellege mégis hitelesíti. Az olvasó költő konklúziója mindenesetre felülírta a korábbi műfordítói önkifejezés mögött álló érzést és annak megnyilvánulását. Amikor pedig a végül el nem készült példatárat¹⁹ állította össze Halász Gáborral, a műfajról is említést tett:

Ez is kisművészet [...], de a kicsiben is nagyot és monumentálisat tud adni, s szívesen prézel mintegy istenképet a kámeába. Vagy ha nem is: maga a forma sűrítettsége és zártsága ad monumentális kihangzást a versnek. [...] Látni való, hogy az epigrammaköltésben mihamar a technika dominál. Néha valóban nem más az epigramma, mint virtuóz játék: hogyan lehet valami névsort vagy más megszabott tartalmat legtömörebben a legtermetesebben beleszorítani a disztikhonba.

Felettebb jellemző azonban, hogy Martialistól semmit sem tervezett, az irodalomtörténetét kiegészítő gyűjteménybe fölvenni, ami esetleg magyarázható lenne az akkor rendelkezésre álló fordítások hiányával, vagy a korábbi próbálkozások alkalmatlanságával. Ámde Balogh Károlynak 1933-ban az *Új Időkben* újonnan készült Martialis-fordításai jelentek meg, s 1937-ben kiadott Martialis-életrajzában is sok-sok epigramma magyar változata olvasható. Ha a folyóiratbeli közlésre nem is, de a kötetre Babitsnak mindenféleképpen fel kellett figyelnie. Idősebb Balogh Károly ugyanis apjának pécsi bírótársa volt, neki pedig bérmaakeresztapja, s az ő klasszika-filológus fia iskola-, fiatalabb testvére pedig osztálytársa volt; a költő ezeket az ismeretségeket később is számon tartotta. Emellett azonban az 1934-ben Madách-életrajzzal jelentkezett Balogh Károly (aki melleleg a drámaíró szerencsétlen sorsot ért leánytestvérének a leszármazottja volt), többször meg is látogatta őket, ezt Török Sophie feljegyzései mutatják.²⁰ E beszélgetések egyik témája Török Sophie ekkor készülő, de soha be nem fejezett Majthényi Flóra-életrajza volt. A Madách-kötetről Schöpflin Aladár,²¹ a Martialisról pedig Devecseri Gábor²² számolt be a *Nyugatban*. Hogy mindezek ellenére sem kívánta Babits Martialist szerepeltetni szöveggyűjteményében, az igencsak élesen mutatja ízlésének megváltozását a csúfalkodó költő irányában.²³

Az önképzőkör működéséről

A gimnáziumi önképzőkör foglalkozásainak sorában 1899 januárja és 1901 májusa között rendes és rendkívüli ülések váltogatták egymást. Míg az előbbieket mindig vasárnap tartották, az utóbbiak az úgynevezett szavaló és bíráló gyűlések voltak, amelyekből keddi és szombati napokon egyet-egyert tartottak egy tanévben. Az önképzőkör tagjai rendszeres foglalkozásaik mellett részt vettek az iskolai ünnepélyeken is, s ezt a jegyzőkönyvekben is megörökítették. A tanévi munka alakuló üléssel kezdődött és záróüléssel fejeződött be.

A rendes gyűlések felolvasó, bíráló, illetve vegyes foglalkozások lehettek. A felolvasó üléseken írók, költők műveiből, valamint bármely műfajban készült saját, esetleg iskolatárs alkotásaiból hangzottak el részletek vagy teljes művek. Ezeket a felolvasásokat azonnal elbírálták, s feltételezhető, hogy az előszóban elhangzott értekezések szövegét már korábban benyújtották, hogy a bírálóknak legyen idejük megfontoltan elolvasni azt s a vele kapcsolatos döntésüket ugyanígy meghozni. Az írásban beadott név nélküli művekből először a rostáló bizottság kiválasztotta azokat, amelyeket bírálatra érdemesnek tartottak, majd pedig kijelölték az annak megírására alkalmasnak gondolt önképzőköri tago(ka)t is. A névtelenséget biztosította a szépírási forma, bár az is feltehető, hogy a döntnökök többnyire ennek ellenére is tisztában voltak a szerző személyével vagy legalábbis sejtették azt. Ez az informális, metakommunikáción alapuló tudásterjedés ugyanis minden zárt, személyes érdekviszonyokra és versengésre épült közösség sajátossága. Mindenesetre a szerző neve csak a bírálat elhangzása után került fel a „fejlébe” (általában ceruzairással), jóval a benyújtás/elfogadás ideje után. A beadás és a bírálat közötti időszak változó volt, de annak növekedése az önképzőkörön belüli presztízsharcok egyik eszköze lehetett. A fentiekén kívül a tagok különböző pályázatokon is részt vehettek, amelyeket gimnáziumon kívüli személyek, tanárok vagy osztálytársak tűztek ki. Az általános jellegű „pályakérdések” (egy óda, egy novella, egy történeti értekezés, egy fordítás stb.) kihirdetése után azokból választhattak az önképzőkör tagjai, s tölthették meg választásukat egyéni tartalommal. Ez egyben követelmény is volt, amelynek ki-ki saját tehetsége arányában, igyekezett is megfelelni.

Történeti-rekonstrukciós vázlat

Az eddigiekben részletesen ismertetett kézirat arra is módot ad, hogy bizonyos pontokon ki lehessen egészíteni azokat az ismereteket, amelyek Babits Mihály főgimnáziumi tanulmányaira vonatkoznak.

A későbbi költő irodalmi fogékonysága már gyermekévei alatt, korán megmutatkozott. Ezt első vers- és műfordítás-próbálgatásai²⁴ s az alkotótehetség más, korai megnyilvánulásai egyaránt jelezték.²⁵ Érintették e tényt gimnáziumi osztálytársainak későbbi emlékezései is.²⁶ Utolsó középiskolai éveiben egyaránt foglalkoztatta az előadói és az alkotóművészet. Az 1898–99-es tanév második felében, amikor még csak külön engedéllyel vehetett részt az önképzőkör munkájában, többnyire szavalattal szerepelt. 1899. január 22-én például Arany János *Az egri leány* című versét, február 5-én *A szegény vándorló legény* című verset, 19-én pedig a *Toldi* második énekét mondta el. Ezekre a produkciókra és versmondására később is általában negatív kritikákat kapott, amelyek az egyes művek felfogását, az előadásmódot, valamint a kommunikáció egyéb megnyilvánulásait, például a taglejtéseket egyaránt kifogás

tárgyává tették. „A darabot nagyon jól megtanulta, s előadásában nagyon sok önállóságot árult el; hangja azonban még nem elég erős, sokszor átcsapott a színészkedésbe – s ezen többször a körülmények összejátszása folytán igen derült hangulatot keltett.”²⁷ „Higgadtan szavalt és szépen színezett.” „Tárgyválasztása helytelen, mert Arany Toldija nem való szavalásra. Nagy hibája hogy egyes részeket nagyon vontatottan másokat meg érthetetlen gyorsasággal mondotta el. Taglejtései helytelenek. Szokják le a tisztelt szavaló ezen hibáiról, s akkor sikert fog elérni.”²⁸ Ma már nem lehet eldönteni, hogy ezekben a véleményekben mekkora szerepet kapott az idősebb diáktársak féltékenysége, illetve a kiskamasz előadásbeli tapasztalatlanságai és modorosságai. Később, egyetemi évei befejeztével, tanárként és költőként is, gyakran állt közönség elő. A gimnáziumi évek előadói stílusának külső megnyilvánulásait ekkorra már elhagyta, bár szövegmondása, verstolmácsolási felfogása az általános szokástól eltérő, régebbi hagyományhoz visszanyúló maradt. Mindezt a vele készített hangfelvételek²⁹ is megerősítik, amelyekben a versbeszéd és a verséretem átadásának igénye háttérbe szorította a színészi előadások, felolvasások akkor szokásos és hagyományos külsőségeit.³⁰

A következő, az 1899–1900-as tanévben, amikor rendes tag lehetett, műbírálként és írásban benyújtott, önálló pályázatok írójaként is szerepelt. Sokoldalúsága egyrészt feltűnt az önképzőkör tanárelnökének, Greksa Kázmérnak,³¹ másrészt polarizálta a tagokat: híveket és ellenfeleket egyaránt szerezve. 1899. október elsején Arany János *Pázmány lovag* című költeményét adta elő. „Bíráloi dícsérik tárgyválasztását, egyes részek kidolgozását, párbeszéddek élénk feltüntetését. Taglejtései esetlenek; szavalásában siet, mi a hangsúlyozás rovására megy.” Október 15-én már ő mondott véleményt³² másodmagával egy szavalatról, 22-én pedig *Viszály a tanácsházán* című novelláját adta próba alá. Ennek első bírálója Frank Richárd, a fő ellenlábás volt, aki „a jellemzést hibáztatja, amelyben oly gyakori az ellentét, mint a csevegésben is. Anachronismus, mondattani hiba is gyakori. E hibáktól eltekintve a gond és fáradtság megérdemli, hogy elfogadjuk.” 29-én Garay János *Obsitos* című versét adta elő, amely elhangzása után a tárgyválasztást s a hangsúlyozási hibákat bírálói ismét egyaránt kifogásolták. November 19-én egy szavalatról mondott kritikát, 26-án pedig Cicero Catilina elleni első beszédének kezdő részletével szerepelt. Választása alátámasztja latintudásának erősségét. Az oráció érzelmi, sőt indulati telítettsége, amelyet azonban a nyelvi alakzatok és a gondolatritmus fékeznek, kiválóan megfelelt az önkifejezési módját kereső személyiség teljes előadói fegyvertárának bemutatására. S egy idegen nyelvű szöveg egyébként is mindig nagyobb figyelemkoncentrációra készíti az előadót, mint egy anyanyelvi. Ez okok miatt teljesítménye az előbbieknél nagyobb sikert arathatott, amit az önképzőkör jegyzőkönyve így örökített meg: „Helyes hangsúlyozás jellemzi szavalatát, teljesen átértette e rész tartalmát és szándékát.” A következő év január 21-én tartott ülésen Vörösmarty

Mihály Szép *Ilonkáját* adta elő, azt a verset, amely édesanyjának is kedves költeménye volt.³³ Mivel már néhány alkalommal megrótták gyorsaság miatt, most ezen változtatott: „Szorgalma dicséretre méltó. Előadása vontatott. Jól sikerültek mondhatjuk a párbeszédek, a leány elhervadását leíró méla, fájdalmas részletek elszavalását.” Nem lehet véletlen, hogy a magányos, koráért, túlérzékeny kamasz a vers szomorú részeit érezte magáénak, s nem a vadászat (lepkefogás) leírását. Január 23-án másodmagával egy Goethe-fordítást minősített, s azt stílushibái és magyartalanságai miatt nem fogadta el. Február 11-én egy Petőfi-vers előadása után komikus művek megtanulását ajánlották neki, viszont a leköszönő Balta Béla helyére egyhangúlag őt választották meg a rostáló bizottság egyik tagjának. Február 25-én *Kettétört pálcica* című írását bíralták el. A törökkori novella „Alakjai igen jók. Szerkezete egységes, előadása gördülékeny.” Sajnos, ennek szövege nem ismert; lapang vagy megsemmisült. Március 18-án az önképzőkori díszgyűlésen a *Vázlatok egy nap [ti. március 15.] történetéből* című beszédet olvasta fel. Április elsejei szavalata után – Kiss József egyik versét adta elő –, mivel „Gesztusai rosszak, kiejtése helytelen, hangja sem megfelelő”; bírálói ismét komikus versek előadását javasolták neki. Április 22-én Surányi Miklós *Holland művészet végső okairól* című értekezését véleményezte Ollé Lajos, az önképzőkör ekkori alelnöke mellett. A bírálat, ahogyan ez a jegyzőkönyvből kikövetkeztethető, meglepően tárgyyszerű és pontos volt (amennyire persze ezt a dolgot hiányában el lehet dönteni), de nem tudható, hogy a megfogalmazásban melyiküknek mekkora szerep jutott. Az április 28-i rendkívüli ülésen elfogadták *Lajos-arany* című fordítását, egy nappal később pedig a *Bíró uram Karácsony estéje* című novelláját. Utóbbit „népies nyelvezete, arányos szerkezete és tárgyilagos előadása” miatt értékelték. Végül a május 6-i záróülésen a legtöbb jutalmat ő kapta,³⁴ s a szünidei bizottság elnökének is megválasztották.

Utolsó gimnáziumi tanévének kezdete új izgalmakat hozott, amelyek valószínűleg már a szünidőben feltámadtak, megfogalmazódtak. Az önképzőkör első, alakuló ülésén ugyanis szokás szerint, a gimnáziumot elhagyó, nyolcadikos alelnök (mint láttuk, Ollé Lajosnak hívták) helyett meg kellett választani a szintén egyévi tisztségviselésre az új alelnököt. Feltehető, hogy Babits Mihály előző évi részvétele következtében, hajlamai és képességei ismeretében ambicionálta ezt a helyet, mindenesetre a lehetőség a családban is beszédtemát jelentett,³⁵ s volt osztályfőnökének is beszámolt a várva várt eseményről.³⁶ Elképzelése találkozott a tanárelnök s a tagok egy részének véleményével, ezért aztán szeptember 23-án meg is választották. Első feladata az lett, hogy szerezzen kedvezményes belépőjegyet a pécsi színház előadásaira. Nem tudni, hogy neki, házigazdájának, Kelemen Mihálynak vagy a rokon Buday család egyik tagjának volt-e ismeretsége a színház vezetésének valamelyik tagjával; mindenesetre 30-án már arról tájékoztatta iskolatársait,

hogy kérésük értő fülekre talált. Az október 6-i (7-én tartott) díszgyűlés hatásos, kezdő beszédét már ő mondta el („Szép hasonlataival s buzdító előadásával egészen feltűzelt bennünket”, áll többek között a jegyzőkönyvben), s a következő, pontosan meg nem határozható dátumú (október 14., 21., 29. vagy november 4.) önképzőkori foglalkozáson Vörösmarty nyelvezetéről olvasott fel egy értekezést. November 11-én *A merengőhöz* című Vörösmarty-verset mondta el, de a negatív kritikát most sem kerülhette el. „A szavalat hatását rontotta, hogy a kidolgozás hiányos volt. Hangja megfelelt, bár előadása vontatott, gesztusai szögletesek voltak.” Összevetve azonban az előadásra választott műveket, s azok bírálatát, megkockáztatható a feltevés, hogy az a részben szerepjátszó vágy, amely Babits Mihály első versesköteteiben tetten érhető, s amely mélyén vallomástétel és elrejtőzés, oldódásvágy és menekülés, kimondás és visszavonás dichotómiái uralkodnak, ebben az időben mások szövegeinek sajátként való interpretálásában mutatkozott meg, s a vontatott kifejezésmód mintegy a saját mondanivaló, a zaklatottság és túlterheltség megnyilvánulása volt. 18-án *Püünkösdi rózsza* című elbeszélését az egyik bíráló elfogadta, a másik viszont nem, emiatt egy harmadiknak is kiadták, aki a december 9-i ülésen olvasta fel értékelő sorait. 25-én a szavalógyűlésen összecsapott egymással a két rivális: Babits Mihály és Frank Richárd. Mindketten Arany János *Tetemrehívás* című balladáját adták elő. A kritikusok a Frank-féle szavalatot értékelték többre, elsősorban „a költeményhez való alkalmas egyéniség” miatt, bár az alelnök utolsó produkcióját (Arany János: *A méh románca*) is elismerték: „Szavalata sikerült, különösen pedig az érzelmes részleteket szavalta jól.” 27-én a fentebb ismertetett kéziratgyűjtemény szerint Irgum Árpád verses elbeszélését és Vérffy Aladár versét fogadta el a rostáló bizottság. December 9-én, a november 18-án véleményezésre kiadott Babits-novellát harmadbírálója elfogadta, mivel szerkezet és jellemzés tekintetében egyaránt kielégítőnek találta. E novella szövege sem ismert. Ugyanekkor Babits egy, a kuruc költészetéről szóló értekezés másodbírálója is volt, amelyet iskolatársa véleményével szemben, igaz, hogy csak mint közepes művet, de elfogadott.

Az 1901. január 27-i gyűlés képet adhat arról, hogy milyen termékeny volt egy-egy foglalkozás, illetve ezeket az alkalmakat milyen komolyan vette a diákelnök, s milyen sokféle módon készült rájuk. A produkciós részében többek között felolvasást tartott *Mikes Kelemen leveleiről*. Az önképzőkör jegyzőkönyvében a következő bejegyzés olvasható erről: „Tárgya helyes, érdekes. Szerkezete nem egészen megfelelő. A bevezetést egy kissé messziről kezdi. A tárgyalásban kissé hosszán tárgyalja Mikes életét. A befejezés sem egészen megfelelő kissé hirtelen. Egyébként eléggé sikerültnek mondható a felolvasás.” Greksa Kázmér a következő megjegyzést tette: „ki kellett volna fejteni a levelek alapján a törökországi állapotokat, valamint azt is, hogy létezett-e valójában Mikes néneje, kihez leveleit intézte. Egyébként megelégedését fejez-

te ki". Babits Mihály ezenkívül másokkal együtt szavalt is, Arany János két balladáját, a *Rozgonyinét* és a *Szibinyáni Jankot*. A jegyzőkönyv mindkettőről ezt állapította meg: „Jól megtanulta a verset, de régi hibáiról nem tett még le.” A recepció részben a kéziratos füzet szerint a 18–26. (esetleg a 27. és 28.) számú dolgozatokat tűzte ki a rostáló bizottság, nyilván válogatva az ekkor is bőséges anyagból. Az elfogadottak közül a 21–22. és a 25. számúak ismeretlenek. Puppits Géza *Esti béke* című fordításának „fejlécén” Babits ceruzás megjegyzése olvasható: „Ezt a verset nem láttam. Becsempészték. Nem gilt. Babits.” A fordítás egyik bírálója egyébként az a Soos Nándor volt, aki november 18-án elutasította Babits egyik novelláját. Ez alkalommal nyújtotta be az alelnök a fentebb már részletesen bemutatott *Martialis*-fordításokat is; bírálóinak Kircz Józsefet és Vérffy Aladárt jelölték ki. Február 3-án Babits csupán egyik önképzőkori társa értekezését olvasta fel. A 10-i jegyzőkönyvben írásos előzmények nélküli szikár megjegyzés tudósít arról, hogy Greksa Kázmér tanárelnök szigorúan megróttta a hiányzókat, többek között a sokat szereplő alelnököt is. A 17-i jegyzőkönyv csak napokkal később készült el, s csak az aláírás mutatja Babits közreműködését. Március 3-án a jegyzőkönyvbe a következő sorok kerültek: „a kör az alelnöknek bizalmat szavazott, ki ugyanis le akart köszönni. Reméljük azonban, hogy ez nem volt komoly dolog; csak búzdítani akar bennünket kissé szorgalmasabb munkálkodásra. A mi különben kívánatos is volna, mert talán még egyik évben sem volt oly gyarló eredmény, mint milyen, az idén várható.” Egy héttel később, tizedikén mégis ez történt: „új alelnököt választott a kör. Ugyanis Babits Mihály alelnök nagykorú elfoglaltsága miatt tisztéről leköszönt. A kör sajnálatát fejezi ki munkás és minden tekintetben kifogástalan alelnöke távoztán, egyuttal új alelnöknek Frank Richard VIII. o. tanulókat választja meg kitörő éljenzéssel. [...] Az indítványok során a kör Babits Mihály volt alelnöknek a körben kifejtett buzgalma és tevékenysége megtisztelésére jegyzőkönyvileg köszönetet szavazott.” Mi lehet vajon a magyarázata az alelnöki hivataltól való megválás ily hirtelen módjának?

Amikor Babits Mihály 1920-ban Szabó Lőrincnek gyermekkori élményeiről beszélt, többek között a következőket is elmondta: „Én egy mintagyerek voltam, annak éreztem magamat. Hogy nekem a legkiválóbb és legnagyobb embernek kellennem, abban egy percig sem kételkedtem, nem is tudtam az eredetét ennek az érzésnek, hogy én egészen más ember vagyok, aki felülről nézek a többiekre.”³⁷ Ez a magabiztosság, valamint az erkölcsi eredetű cél- és feladatorientáltság gyermekkorában több összetevő hatására alakult ki benne, több körülményből táplálkozott: anyja és idősebb nőrokonai szeretetéből, az apa példakép-mivoltából, azaz a korai évek családi védettségeből; a gyermeki ész által érzékelhető anyagi jólétből (ami persze a szülők számára nem biztos, hogy az volt); a szellemi és művészi tevékenységek családon belüli elismeréséből és gyakorlásából; s abból, hogy korai éveiben sze-

rencsésen mentesült a tartós megrázkódtatásokat okozó csalódásoktól. Lelki életének és érzelmeinek pozitív, az alakuló személyiséget befolyásoló változásaiban megerősítette a családban tapasztalt, élő, nem külsődleges, szavakba nem foglalt, de gyakorolt, megélt spiritualitás és szabadelvűség kettős hatása, amelynek feloldása az erény által irányított személyiség kialakulásában lehetséges, ahogyan ezt élete alkonyán *Az elbocsátott vad* című versében oly pontosan fogalmazta meg. Gimnáziumi osztálytársainak későbbi emlékezései mind kiemelték messzemenően önzetlen segítségnyújtását a tanulásban, hiszen a latin, valamint a magyar nyelv és irodalom anyagában sokkal több ismerete és nagyobb gyakorlata volt náluk. Ezt tanárai s eminens osztálytársai (Balta Béla, Antoni Miklós, Frank Richárd) egyaránt elismerték. Különösen Bitter Illés, felsős osztályfőnöke, valamint Greksa Kázmér, magyartanára és az önképzőkör tanárelnöke figyelt fel rá s külön is foglalkoztak vele. A külvilág elismerése megerősítette őt saját tudásában, s vitatkozó kedvét nem fogta még vissza az emberi tudással szembeni kételkedés: ezt mutatja többek között az is, hogy hetedikes korában az önképzőkörben többször a végzős Surányi Miklóséval szemben álló véleményt képviselt. Viszont a számtanmértan s az ének nem tartozott erősségei közé. Nem vett részt korosztályának szórakozásaiban sem, sem a korzózásban, sem a flörtölésben. Az olvasáson kívül egyetlen szenvedélye a sakkozás volt. Jellemvonásai közül szinte mindegyik volt gyermekkori ismerőse kiemelte szelíd természetét, szűkszávúságát, jó modorát, zárkózottságát és tartózkodását. Volt, aki megemlítette, hogy hatodikos kora után komoly irodalmi tanulmányokat folytatott, fekete ruhában járt és igen keveset mosolygott. Fontos, igen jellemző tulajdonságként az előbbieket mellett a testi dolgokkal kapcsolatos ügyetlenségét örökítették meg – ez az anya, Kelemen Auróra fiát a széltől is óvó magatartásának, valamint permanens betegségtudata példájának hatására alakult ki.

Babits későbbi önképei és visszaemlékezései megerősítik az osztálytársak benyomásait és emlékeit. Egyik fennmaradt önéletrajzában kiemelte a latin nyelvhez való vonzódását, s szót ejtett arról, hogy harmadikos gimnazista korában érdeklődése a tananyagok helyett az olvasmányok felé terelődött.³⁸ Ebből az ősi, örökkévalónak érzett biztonságból vetette ki őt éppen a biológiai lét egyik, a személyiséget legkomolyabban próbára tevő fordulóján, serdülőkkora elején apja halála, pécsi magánya és sivárrá váló anyagi helyzete. Ötödik gimnazista korában történt mindez, egyedül maradván ekkor nyílt rá szeme a magyar irodalomra. Ezt a váratlanul és brutálisan rászakadt egyedüllet éppen elég volt elviselnie, feldolgozása azonban már hosszabb periódust vett igénybe. Művészi ambíciói és megnyilvánulásai sem találták meg még a nekik rendelt tért. Ebben az időben erősen normakövető volt, pontosabban emlékezése idején normakövetőnek látta korábbi énjét: „Nagyon szép fiú voltam és tiszta, és rendesen öltözködtem, nem úgy, mint most. Nagyon sokat adtam a toalettre. Nagyon pedáns voltam e tekintetben.” Az

emlékezések múltmegszépítő vonását is figyelembe véve, hihető, hogy volt gimnazista évei alatt (esetleg többször is) ilyen korszaka, amelyben, más időszakokhoz hasonlóan, letörések és újrakezdések követték egymást. „Nagyon magányos gyerek voltam. Pajtásaim nem voltak, vagy ha voltak, tekintélyt igyekeztem tartani. Mindig meg voltam győződve, hogy mindenki más buta, csak én nem. De tényleg, ha visszagondolok, rettenetes buták voltak. Én nem voltam olvasott különösebben, de egész érzelmi életem borzasztóan felette állt a többiekének.”³⁹

A gimnáziumi önképzőkörnek egyaránt volt ellenzéke a szülők és a tanárok között is. A szülők sokallták az elfoglaltságot (mint látni lehetett, a gyűlések vasárnap voltak, s ebben az időben még szombaton is volt tanítás), amely a túlterhelt diákokat a fontosabb kötelességtől vonta el, a tanárok egy része pedig hírnevét is féltette. Az önképzőkörök azonban csak leképezték a körülöttük lévő világ érvényesülési formáit és lehetőségeit, miközben a nyilvános szereplésre való felkészítés és felkészülés igen fontos eszközként működtek. Sásdi Sándor és nyomán Belia György Babits lemondásának okát önképzőköri rivalizálásban látta.⁴⁰ A másik érintett, Frank Richárd emlékezése közvetetten megerősíti ezt. Ő gyermekkorában igen szegény körülmények között nőtt fel, apja gimnáziumi tanulmányainak megkezdése előtt halt meg, anyja pedig csak kiegészítő tanítónői állást kapott Pécsen. Visszaemlékezésében szót ejtett arról, hogy tízéves (azaz elsős gimnazista) korában a Babits szülők meghívták egy alkalommal hozzájuk uzsonnára. A többet nélkülöző fiú elámult osztálytársa lakásának berendezésén, a szobáik számán, az udvaron lévő tornaszereken, melyeket azonnal ki is próbált. A vendéglátó azonban „Szelíd, de kissé közömbös arckifejezéssel nézte tornamutatványaimat, amelyek nem látszottak őt érdekelni.” A kávé után viszont Babits elővett egy könyvet és szavalni kezdett belőle. A történet hangnemén évtizedek elmúltával is átüt a gyermeki rivalizálás ártatlan, vetélkedő, ám ugyanakkor önbizalom-megerősítésre törekvő vágya, amely a megismerkedésük idején nehezebb helyzetű gyermekben mégis felejtethetetlen sebet ütött. A szintén jó tanuló Frank Richárd természetesen elismerte osztálytársa rátermettségét, s az önképzőkör alelnökévé történt egyhangú megválasztását avval indokolta, hogy „az előző években⁴¹ is nagy szorgalommal megírt dolgozataival, mélyen átértzett szavallataival és kíméletes, de éles elméjű bírálataival kitűnt”. Az emlékezés további részében az áll, hogy Babits Mihály előjelek nélkül mondott le az alelnökségről, ami Greksa Kázmért is láthatólag kellemetlenül érintette. Rá is akarta beszélni a maradásra, de Babits a következő alkalommal mégis megerősítette szándékát. Utóda éppen Frank Richárd lett, akit, elbeszélése szerint, ez váratlanul ért, s az érettségi előtti egy hónapra csak kötelességtudásból vállalta el. S bár ő a lemondás általuk vélt okára nem tért ki, gyanúra adhat okot a következő mondat: „Babits Miska ezen incidens után

nem mutatott sértődöttséget. Magatartása továbbra is változatlanul csendes, nyugodt, szerény maradt.”

Volt tehát egy incidens, amely után Babits Mihály nem sértődött meg, bár a szövegből úgy sejlik, erre lett volna oka. Ha viszont igen, akkor e kellemetlen eseménynek külső, tőle független tényező által indukálnak kellett lennie, mert senki sem sértődik meg azért, amit ő maga idézett elő; amiatt legfeljebb büntudata van. Babits, az önképzőköri viszonyokat figyelembe véve, két esetben érezhette frusztrálva magát. Először azért, mert a tagok nem jártak az ülésekre, amit ő fontosnak, önmaga számára pedig lelkiismereti feladatnak tekintett. Ezt feltételezte Belia György is, a távolmaradást Babitscsal szembeni bojkottként értékelve. De az is sértettségre adhatott volna okot, hogy akik jártak, azok nem nyújtottak olyan teljesítményt, amilyent az alelnök elvárt volna, s ami miatt önmagát hibáztat(hat)ta. Az erőfeszítések hiábavalósága, ami egyébként a felnőtt és ép személyiséget is felőrölheti; az ő iskolán kívüli, megoldatlan és feldolgozatlan élményei mellett annál nagyobb terhet jelentett, mint amit még el tudott viselni, s inkább ez vihette őt a mindenki által váratlan lemondás fásultságába. Tanárai és osztálytársai előtt azonban ezek az okok elzárva maradtak, nem akadt hát számukra más, mint a részmagyarázat. Amit Frank Richárd incidensként értékelt, s ami előidézésében, az alelnöki tisztség megszerzéséért indított harc másik szereplőjeként, egyben pillanatnyi vesztesékeként valószínűleg neki is jutott némi szerep; Babits Mihály döntésében csupán egy hosszabb folyamat végpontja volt. Ennek, a külvilág számára érthetetlen és nem várt döntésnek kiváltó okai között ráadásul érdemes számba venni még a következő tényezőt is. *Halálfi* című regényében ezek az önéletrajzi eredetű sorok olvashatók:

Imrus most egészen magára maradt; az iskolában nem sokat törődtek vele, mióta apja halála nem volt többé szívetmegindító újság. Ki törődik egy árva diákkal, aki gyermekszépségét, kedvességét napról-napra veszti, hangja változik, mozdulatai ügyetlenek, kerüli az embereket, pajtáskodni sem tud, s még tanulmányait is mindig újra elhanyagolja, mert képes hősi erőfeszítésre, de nem kenyerre a kitartás?⁴²

Míndezek alapján az elhatározás az érzelmi életben bekövetkezett változás végső konklúziójaként is értékelhető. Mivel Babits Mihály erősen reflexív személyiség volt már diákkorában is, belátta, hogy az önképzőkör tökéletlen működése mellett, ő maga sem úgy „funkcionál”, ahogyan azt alelnökként elvárná.⁴³ A serdülőkor e kettős konfliktusát pedig csak úgy tudta feloldani, hogy az összes körülményekre való tekintet nélkül, lemondott.

A március 17-i jegyzőkönyv szerint az ekkor megrendezett 15-i díszgyűlésen már Frank Richárd tartotta a megnyitó beszédet, s a volt alelnök nem szerepelt. 24-én viszont Petőfi Sándor *A Tisza* című versét mondta el, s ekkor kapott versmondására először dicséretet, amely szerint megmutatta, miként

kell egy leíró költeményt sikeresen előadni. A következő ülés április 14-én volt, ahol többek között az ő szavalatára is sor került volna, produkciója azonban elmaradt. Viszont Vérfy Aladár *Az én vágyam* című versének harmadbírálójává jelölték ki, mivel azt korábban az egyik értékelés megfelelőnek találta, a másik viszont nem. Ezt a verset a rostáló bizottság még november 27-én fogadta el, a döntés tehát igencsak elhúzódott. Ugyanezen az ülésen akceptálták még másik három önképzőkori tag verseit, ezek közül az egyikre született meg Babits Mihály önálló bírálata.⁴⁴ Április 20-án a rendkívüli gyűlésen Babits Mihály év elején elfogadott *Martialis-fordításait* kritizálták meg, de a két bírálat szövege ismeretlen. Az önképzőkör utolsó hivatalos foglalkozása május 12-én, vasárnap volt, ekkor tartották a dísz- és egyben zárógyűlést is. Ezen, az egész tanévi működést figyelembe véve, Babits Mihály, mint legjobb bíráló, egy arany jutalmat kapott. Gimnáziumi jelenlétének utolsó mozzanatára az önképzőkör következő tanévi, szeptember 22-i alakuló gyűlésén került sor, ahol Frank Richárd, Balta Bélával és Györkő Sándorral együtt tiszteletbeli taggá választották. Ő maga persze már nem volt jelen, hiszen ebben az időben megváltoztatott célú (jogi helyett bölcsész) tanulmányainak megkezdésére készült.

„Kinek éber gondja kín, dalban újul léte”

Az önképzőkör, amely kudarcokban, intrikákban és sikerekben egyaránt részesítette, amelynek tagjai kíméletlenül kritizálták ugyan egymást, de a rátermettséget és a teljesítményt elismerték; kicsiben előlegezte azokat a hatásokokat, amelyekkel később, az irodalmi élet résztvevői által oly sokszor szembesült, s előtanulmányul és tapasztalatul szolgált a Négyesy-szeminárium foglalkozásaira; nem véletlen, hogy oly hamar s oly magától értetődően foglalta el ott az őt megillető helyet. A múlt századforduló oktatási rendszerében ugyanis a közép- és a felsőfokú képzés erősen egymásra épült, célkitűzéseiket nem egymás ellenében és főleg nem egymást hibáztatva kívánták megvalósítani, s maguk a tanárok is tisztelték a tudást, és az egyéniséget; támogatták, bátorították, nyesegették a vadhajtásokat, hagyták érvényesülni a személyes érdeklődést: a fennálló összes lehetőséget igénybe véve orientálták a tehetséget, nem félték tőle, nem irigykedtek rá, s nem saját maguk idézettségi indexét kívánták a tanítványok által növelni. Különbözni az átlagtól persze ekkor sem volt könnyű – de éppen az erre vonatkozó elszántság lehetett a belső fejlődéssel együtt a külső előbbre jutás záloga. A kiegyezés utáni évtizedek szellemi életének ugyanis egyik legrokonszenvesebb vonása az autonóm személyiségek tudomásulvétele volt, akiket, magától értetődő módon még a velük polemizáló vélemények is megerősítettek.

Babits Mihály csecsemőként beleszületett a különbözőségbe, s már kisgyermekként elfogadta azt. Igaz, még nem az értelem, csupán az érzelem s

az ösztönök szintjén. Ám évei növekedésével szeme lassan nyílni kezdett a világra. S észrevette, hogy a különbözőzés, amely felemel, azonnal el is választ. Nem lehet tudni, mikor érintette meg először az *ómega s az alfa* szorítása, de két utolsó gimnáziumi évének tapasztalatai, a belső és a külső magány együttes megízlelése csak elmélyítették benne ezt az élményt. Igaz, hogy a szerzetes tanárok által nyújtott tudás, a szellemi elődök megtalálása, s a kultúra egzisztenciává lényegülése felvértezték e szűnhetetlen állapot elviselésére. Élete további részében ezért már csupán a szerepeivel, századának elkerülhetetlen kellékeivel viaskodott, amelyek legnagyobb részét nem akarta ugyan, csak éppen döntésérett személyiség volt, aki a felelősség elől sem hátrált meg. Azonban egyszer még, 1917-ben kibukott belőle az addigra már elfeledett kamaszhang, s fedetlenül, a régi ént idézve, hallatta magát. Lehetne másképp is. De a zárójel nagy úr.

Nézd, lelkem, a menny hogyan ragyog:
A csillagok
aranyos morzsája hinti.
(Hát sohase tudhatok
szabadon ragyogni, mint ti?
Futkosni, mint a kis nyuszikák?
Örülni, mint a virág?
Sírni, mint ősszel a fák?)

1 Péterfalván, az egykori Szeben megye területén 1857-től kezdve működött egy papírgyár. Lásd BOGDÁN István, *A magyarországi papíripar története. (1530–1900)*, Bp., Akadémiai, 1963, 357.

2 Ez a tanulmány csak a fordításokkal foglalkozik. A bírálatról lásd BUDA Attila, *Babits Mihály első irodalmi bírálatá avagy az önképzőkörök haszna*, Iris, 2000, 2–3, 124–126.

3 Az epigrammákat a szakirodalom a Martialis-szöveghagyomány alapján a könyv és a könyvön belüli sorszám együttes jelölésével azonosítja. Ennek megfelelően a Babits Mihály által lefordított versek a fenti sorrendben: 1,117; 8,76; 5,8. Az egyes sorokra való hivatkozáshoz természetesen fel kell tüntetni még azok sor-számát is.

4 Lásd erről ÉDER Zoltán megállapításait *A gólyakalifa* kritikai kiadásának (Bp., Korona Kiadó, 1997) apparátusában, 493–519.

5 Lásd Csengery János bevezetését az általa fordított Martialis-„összeshez”: MAR-

TIALIS, *Marcus Valerius epigrammáinak tizen-négy könyve a Látványosságok Könyvével*, Bp., MTA, 1942, 24. Az idézőjel oka az, hogy ebből a kiadásból mintegy 260 epigramma hiányzik, „amelyek nélkül hölgyközönségünk és ifjúságunk tisztább és zavartalanabb élvezettel forgathatja a nélkül is eléggé szabadszajú poétánkat.” 33. Ezeket külön füzetben jelentette meg a fordító és a kiadó.

6 Occurris quotiens, Luperce, nobis: / „Vis mittam puerum” subinde dicis, / „Cui tradas epigrammaton libellum, / Lectum quem tibi protinus remittam?” / Non est quod puerum, Luperce, vexes. / Longum est, si velit ad Pirum venire, / Et scalis habito tribus, sed altis. / Quod quaeris propius petas licebit. / Argi nempe soles subire letum: / Contra Caesaris est forum taberna / Scriptis postibus hinc et inde totis, / Omnis ut cito perlegas poetas. / Illinc me pete, nec roges Atrectum, / – Hoc nomen dominus gerit tabernae – / De primo dabit alterove nido /

Rasum pumice purpurave cultum / Denaris tibi quinque Martialem. / „Tanti non es” ais? Sapis, Lupece.

7 „Dic verum mihi, Marce, die amabo; / Nil est, quod magis audiam libenter.” / Sic et cum recitas tuos libellos, / Et causam quotiens agis clientis, / Oras, Gallice, me rogasque semper. / Durum est me tibi, quod petis, negare. / Vero verius ergo quid sit, audi: / Verum, Gallice, non libenter audis.

8 Edictum domini deique nostri, / Quo subsellia certiora fiunt / Et puros eques ordines recepit, / Dum laudat modo Phasis in theatro, / Phasis purpureis ruber lacernis, / Et iactat tumido superbus ore: / „Tandem commodius licet sedere, / Nunc est reddita dignitas equestris, / Turba non premimur nec inquinamur:” / Haec et talia dum refert supinus, / Illas purpureas et arrogantis / Iussit surgere Leitus lacernas.

9 Lásd részletesebben: BARDON Alfréd, *A Caesar-forum Rómában*, Bp., Akadémiai, 1990.

10 A Babits Mihály által használt szöveggyűjtemény könyvészeti leírása: *Anthologia latina*. Latin költészeti olvasókönyv. I. Lyrai szemelvények. (Bevezette, magyarázta és metrikai függelékkel ellátta: PIRCHALA Imre.) Bp., 1880, Eggenberger. XVIII + 153. Második kiadása 1890-ben, harmadik 1896-ban, negyedik pedig 1899-ben jelent meg, utóbbi már az Athenaeum kiadásában. A terjedelem és a cím némi eltérést mutat az egyes kiadásokban, de a szövegek változatlanok, s meg egyeznek a W. Gilbert–I. Friedlaender (1886) és W. Heraeus–I. Borovskij (1982) -féle autentikus kiadások szövegével. Ezek, szemben a magyar nyelvű „összessel”, egyetlen kötetben tartalmazzák Martialis valamennyi epigrammáját. Lásd még az 5. számú jegyzetet is.

11 Ez az epigramma a 10. könyv 81. számú verse.

12 *Érlelő diákévek*, sajtó alá rend. KABDEBŐ Lóránt, Bp., PIM–NPI, 1979, 341–342. Szabó Lőrinc később, 1951-ben egy világirodalmi gyűjtemény számára fordított Martialis epigrammáiból, s ha az *Erató*-ban szerepelő az ő munkája lett volna, akkor azt egészen biztos megemlíttette volna ekkori leveleiben. De csak a fordítás tényéről számolt

be. Lásd *Harminchat év. Párhuzamosok*. Szabó Lőrinc és felesége levelezése, 1945–1957, sajtó alá rend. KABDEBŐ Lóránt, Bp., Magvető, [1993], 203–205.

13 Bp., [1939], Athenaeum.

14 Például *A golyakalifában*, a *Halálfiában* és az *Elza pilótában*.

15 Csengery János is kihagyta 1942-ben kiadott „teljes” Martialisából ezt, valamint a többi sikamlós epigrammát s csak külön kötetben tette közzé őket. Lásd még az 5. és a 10. számú jegyzeteket is.

16 GERŐ László, *Látogatás a nagybeteg költőnél* = BABITS Mihály, „Itt a halk és komoly beszéd ideje.” Interjúk, nyilatkozatok vallomások, sajtó alá rend. TÉGLÁS János, Cellőmölk, Pauz–Westermann, 1997, 141.

17 [Bp., 1936], Nyugat, 89., 110.

18 ADAMIK Tamás, *A realista irányzat: Martialis és Iuvenalis* = Uő, *Római irodalom az ezüstkorbán*, [Bp., 1994], Seneca Kiadó, 193–206.

19 BABITS Mihály, *Az európai irodalom olvasókönyve*. Török és vázlat. A függelékben Halász Gábor levelei. (Közlő: GÁL István.) Bp., Magvető, [1978], 134–136.

20 Például 1935. január 11-én Babits Török Sophie-val látogatta meg Balogh Károlyékát. A Balogh házaspár február 19-én adta vissza a vizitet. Március 5-én délután szintén Babitséknál jártak. Lásd OSZK KT Fond III/2.367.

21 SCHÖPFLIN Aladár, *Balogh Károly Madách könyve*, Nyugat, 1935, I/418–419.

22 DEVECSERI Gábor, *Martialis*, Balogh Károly könyve, Nyugat, 1938, II/73–74.

23 Balogh Károly fordításai modern kiadványokban is helyt kaptak, így például a Szepessy Tibor által szerkesztett *Római költők antológiája* (Bp., Európa, 1964) című kötetben is olvashatók.

24 1891-ben például már egy köszöntő versét aktualizálta családi alkalomra, s 1897-ben a *Progrès* című francia lapból fordított. Lásd ÉDER Zoltán, *Babits Misike első szárnypróbálgatásáról*, Iris, 1998, 3–4, 120. és: *Babits Mihály levelezése, 1890–1906*, sajtó alá rend. ZSOLDOS Sándor, Bp., Historia Litteraria Alapítvány–Korona Kiadó, 1998, 27.

25 BABITS Mihály, [Önéletrajz a gyermek- és ifjúkor éveiből] (Szabó Lőrinc lejegyzésében) = Uő, „Itt a halk és komoly beszéd ideje.” Interjúk, nyilatkozatok, vallomások, szerk. TÉGLÁS János, Bp., Pauz-Westermann, 1997, 70.

26 Babits és Pécs. Vallomások, dokumentumok, emlékek, vál. TÜSKÉS Tibor, Pécs, Baranya Megyei Könyvtár, 1997, 23–52.

27 A Főgimnázium, később Nagy Lajos Gimnázium önképzőkörének jegyzőkönyvei az 1867–1948 közötti iratanyag részeként jelenleg Pécsen, a Baranya megyei Levéltárban található. Ezt az érdekes művelődés- és oktatástörténeti dokumentumot hasznos lenne teljes egészében jegyzetelt kiadásban bevezetővel közzétenni. Itt szeretnék köszönetet mondani RÓNA Juditnak is, hogy lehetővé tette a szerkesztésében már kiadás előtt álló Babits-kronológia anyagának felhasználását.

28 Babits később Sásdi Sándornak erről az alkalomról a következőket mondta: „Elragadt a hév, álltam a dobogón nagy büszkén, és amikor a tivornyát leíró első részt elszavaltam, a padsorokból felém kuncogó nevetés ütötte meg a fületem. De én csak szavaltam tovább, amíg a kacagás hangos nevetéssé nem zajosodott. Le voltam sújtva, hogy ilyen komikus hatást keltemem...” Lásd SÁSDI Sándor, *Pécsi emlékeiről és irodalomról beszél a hosszú betegségéből felépült Babits Mihály* = BABITS Mihály, „Itt a halk és komoly beszéd ideje.” Interjúk, nyilatkozatok, vallomások, szerk. TÉGLÁS János, Bp., Pauz-Westermann, 1997, 341.

29 A Magyar Rádió az 1930-as évek második felében több hangfelvételt készített Babits Mihállyal, amelyekben saját verseit és prózai szövegeit olvasta fel, illetve egy előadás-sorozat egymás utáni alkalmainak bevezetőjét mondta el. E felvételek egy része megmaradt, s ezeket 1984-ben a Hungaroton önálló lemezen is megjelentette. A lemez címe: *Babits hangja*, azonosító betűjele és sorszáma: LPX 19221.

30 „...dunántúli ritmusban ejti a »beszürödő« szót, rövid ü-vel. Zárt e hangot is használ, ami szintén szűkebb pátriájára utal, no meg arra, hogy a régi művelt köznyelv használta ezt a hangot. A két felvétel arra is példát nyújt, hogy a gyászbeszéd lényegesen mélyebb hangon szólal meg, mint az előadás. Az

előadásban kissé tanáros deklamálást hallunk, a művelt embereket jellemző kristálytisza kiejtéssel és tagolással. A részlet zeneileg is szépen komponált: az alaphangról felszárnyaló, majd oda visszatérő dallamvilágával.” MONTÁGH Imre, *Ami a szavak mögül hallható*. Lásd *Irodalmi hangarchívum*. Válogatás a Petőfi Irodalmi Múzeum hanganyagából, összeáll. HORVÁTH Zsuzsa, [Bp.], Országos Oktatástechnikai Központ, 1985, 53–54.

31 Róla legutóbb, részletesen: GAJDA Péter, *Greksa Kázmér*, Iris, 1999, 3–4, 136–138.

32 Babits önképzőköri bírálatai közül kevés maradt meg az utókornak. Három, társával közös munkáját, Tüskés Tibor jóvoltából Belia György már közölte. Lásd BELIA György, *Babits Mihály tanulóévei*. Bp., Szépirodalmi, [1983], 120., 122.

33 Eötvös Károly Lajos–Babits Mihályné Kelemen Aurórának, Bp., 1911 [1912], február 10. = *A Babits család levelezése*, szerk. BUDA Attila, Bp., Universitas Kiadó, 1996, 329.

34 A Főgimnázium értesítői alapján: BELIA György, *Babits Mihály tanulóévei*, Bp., Szépirodalmi, [1983], 118–119.

35 Lásd Buday Dezső két Babits Mihálynak Kolozsvárról írt levelét (1900. szeptember 27. és október 3.). Közölve: *Babits Mihály levelezése, 1890–1906*, sajtó alá rend. ZSOLDOS Sándor, Bp., Historia Litteraria Alapítvány–Korona Kiadó, 1998, 35–36.

36 Csokonay Zsigmond válasza (Zirc, 1900. november 23.) Babits elkallódott soraira utal, lásd *Babits Mihály levelezése, 1890–1906*, sajtó alá rend. ZSOLDOS Sándor, Bp., Historia Litteraria Alapítvány–Korona Kiadó, 1998, 37–38.

37 BABITS Mihály, [Önéletrajz a gyermek- és ifjúkor éveiből] (Szabó Lőrinc lejegyzésében) = Uő, „Itt a halk és komoly beszéd ideje.” Interjúk, nyilatkozatok, vallomások, szerk. TÉGLÁS János, Bp., Pauz-Westermann, 1997, 73.

38 BABITS Mihály, *A szakvizsgái folyamódáshoz kívánt önéletrajz impuruma* = Uő, „Itt a halk és komoly beszéd ideje.” Interjúk..., 5–10.

39 BABITS Mihály, [Önéletrajz a gyermek- és ifjúkor éveiből] (Szabó Lőrinc lejegyzésében) = Uő, „Itt a halk és komoly beszéd ideje.” Interjúk..., 71–72.

40 BELIA György, *Babits Mihály tanulólévei*, Bp., Szépirodalmi, [1983], 121.

41 Mivel a gimnázium diákjai hivatalosan csak a két utolsó évben lehettek az önképzőkör tagjai, ezt a kifejezést úgy kell érteni, hogy korábban, a latin és magyar órák keretein belül.

42 BABITS Mihály, *Halálfiái* (1-2. köt.) [Bp., 1938], Athenaeum, I/334.

43 Anyai nagybátyjának, Kelemen Imrének 1900. április 4-én írt verses levelében a kö-

vetkező sorok olvashatók: „Belebotorúlván sok iszonyú versbe, / Elfárad az elme, kitérik a nyelve. / Verset egész hón át szavalni, bírálni / S legiszonyatossabb magamnak csinálni!” Lásd *Babits Mihály levelezése, 1890–1906*, sajtó alá rend. ZSOLDOS Sándor, Bp., Historia Litteraria Alapítvány–Korona Kiadó, 1998, 32.

44 Lásd a 2. számú jegyzetet.

József Attila az *Óda* és az *Eszmélet* között (Részlet)

Egy lélektanilag nehezen valószínűsíthető feltevés szerint, amely Berda József emlékezésére hivatkozik, József Attila 1933 júniusában, az IGE lillafüredi kongresszusán, ugyanazon éjjel írta volna meg a [*Magad emésztő...*] kezdetű, Babitsot megkövetni kívánó töredéket, mint az *Óda* című költeményt.¹ Ha ezt a véleményt nem osztom is, magam is elfogadhatónak vélem a [*Magad emésztő...*] 1933 késő tavaszára, kora nyarára datálását.² Mivel, mint ismert, a vers néhány sora azonos az *Eszmélet* IV néhány sorával, a keltezésnek 1933–1934 teléről való ilyen előrehozása azt jelenti, hogy az *Eszmélet* közvetlen előzménye abból a lelki-szellemi állapotból sarjadt, amely 1933 derekán jellemezte a költőt. Az *Eszmélet* ciklust József Attila több mint fél éven keresztül írta. Ezúttal nem a költemény 1934 késő nyári, őszi eleji megjelentetéséig eltelt időszak egészéről kívánunk beszámolni, hanem annak a néhány hónapnak az áttekintésére vállalkozunk, amely az *Óda* megírása és az *Eszmélet* 1933 októberi–novemberi fogantatása között telt el.

Barkochba

„Visz a vonat, megyek utánad, / talán ma még meg is találalak” – vallanak a verssorok az *Óda Mellékdalának* születési körülményeiről. Vegyük föl az elbeszélés szálát ebben a pillanatban, amikor a költőt viszi a vonat, s Miskolcra Budapest felé arról álmodozik, hogy életét összekötheti azzal az asszonnyal, aki őt az *Óda* megírására ihlette. Hogy ez az utazás melyik napon történt, nem tudjuk. Bizonyos, hogy az írókkal együtt kedden, 13-án nem utazott el,³ hanem egyedül szállt vonatra, egy későbbi időpontban. Pesten egy korai reggeli órában valóban fölkereste Marton Mártát, miután postán elküldte neki a verset. Tehát csakugyan kísérletet tett az álmodozás megvalósítására: utánament és meg is találta a vers ihletőjét.⁴ Haza, a Székely Bertalan utcába, mindenesetre csak szombaton, június 17-én érkezett meg. Ezen a napon adta föl Babits Mihálynak a *Nyugatba* szánt és ott majd meg is jelent *Ódát*.⁵ Az sem zárható ki, hogy élettársához csak akkor tért vissza, miután a vers műzsájától kosarat kapott. Erre enged következtetni az a jelenet, amelyet Szántó Judit idéz föl:

Szombaton hazajött Attila. Lillafüredről kaptam ugyan egy lapot, de mikor beállított, nyugtalanul, futtában megölelt, majd öltözködni kezdett. A levett kabátja zsebéből egy kéziratpapiros fehérlett. Kiemeltem és olvasni kezdtem. Ő felém fordult és azt mondta: „Hiába olvasod, nem hozzád írtam.” Ez volt a Szerelmi Óda. „Gyönyörű – mondtam megsemmisülve. – Értelek Attila. Ez azt jelenti, hogy nem engem szeretsz. Nem baj, elmész, látod, milyen jó, hogy nem köt össze bennünket semmi más.” „Tévedsz – szólt Attila –, nem megyek el. Itt maradok, és végig kell szenvedned azt, amit én szenvedek.” „Gondolod Attila?” „Így lesz” – szólt, vette a kabátját és elindult.⁶

Németh Andor második József Attila-könyvében a lényegét tekintve ugyanígy írja le a történeteket. Forrása nyilvánvalóan Szántó Judit szóbeli elbeszélése volt. A leírás néhány ponton drámaibb, szókimondóbb, de az is lehetséges, hogy a hatás kedvéért járt el így a szerző:

[Judit] ...néhány nap múlva találkozik valakivel, akinek Lillafüreden kellene lennie. Tőle tudja meg, hogy az ünnepség gyászba fulladt: Pakots Józsefet, az IGE elnökét szív-szélhűdés érte, a kongresszus feloszlott. „– Attila nem jött haza?” – csodálkozik a barát. „– Nem” – mondja Judit. A barát hallgat, fürkészve néz Judit arcába, s nem tudja, mit mondjon. „Vannak néhányan, akik ott maradtak” – folytatja habozva. Judit látja az arcán, hogy tud valamit, de nem faggatja tovább. Másnap megjön Attila. Judit rögtön észreveszi a változást. Sugárzik az életkedvtől, fellépése hetyke, kihívó. Füttyürészve rakosgat, rendezkedik. Aztán leveti, szék támlájára akasztja kabátját, ingujjban páváskodik a szoba közepén. Fehér papírlap kandikál ki a kabát belső zsebéből. Judit észreveszi. – Mi az? – kérdi. – Vers – mondja büszkén Attila. – Elolvashatom? – Nem neked szól – de elolvasható – veti Attila oda. Judit kezébe veszi a papírlapot, olvas, s egyre halványodik. – Attila, ez gyönyörű... – suttogja végül. Attila szúró pillantást vet rá. – Nem neked szól – ismétli keményen. – A világ legszebb nőjéhez írtam. – S kis szünet után: – Én már nem szeretlek téged. Én más szeretek. Judit nem válaszol. Csak nézi, nézi dermedten. Jól hallotta, vagy cseng a füle? – Akkor... akkor miért jöttél vissza? Menj el! – csattan fel. – Menj el! Szedd a holmidat, és menj ahhoz, akit szeretsz. Attilának pillája se rezzen. Állja Judit tekintetét. Most ő szólal meg, kiszámított kegyetlenséggel. – Nem a! Én veled maradok, és neked tűrnöd kell, hogy más szeretek. Most elmegyek hozzá, de visszajövök. – S indul, de visszafordul az ajtóból: – A legszebb nő, aki valaha az utamba akadt. És a vers, amit írtam, a legnagyobb szerelmes vers, amit valaha is írtak.⁷

A jelenetet a következményei miatt volt érdemes ilyen részletesen felidézni. A történetek letaglózták Szántó Juditot. A féltékenység mellé még soroljuk föl konfliktusát elvált férje családjával, s főleg a közvetlen egzisztenciális fenyegetettséget: „Otthon a háziúr levele várt, mert már öt hónapja nem fizettünk házbért. A levélben arra kért, hogy ha egy hónap leforgása alatt elköltözünk, hajlandó a bútorokat kiadni.”

Ami ezután következett, ismeretes: a költő élettársa öngyilkosságot kísérelt meg.

Magamra maradva nem most először gondoltam arra, hogy nem vagyok elég erős, se Attilához, se ahhoz, hogy így folytatni tudjam az életet. Negyven gramm kinint készítettem, már kicsomagoltam, pohárba öntöttem és nyugodtan, csak lányomat sajnáltam, az anyám már meghalt, megittam. Visszajött, mert érezte, hogy itt valami történt. Utána az ajtó ablakán egy kétségbeesett arcot láttam, Attiláét. Az ajtó zárva, a kulcs belül, én már rosszul lettem. Bevverte az ablakot, benyúlt, kinyitotta az ajtót, én már csak arra emlékszem, amikor a mentőorvos a gyomromon térdelt. A mentőkocsiba Attila is beszállt, fogta a kezem. „Hozzád írtam, már csak a végén, emlékszel a dalocskára?” Nem válaszoltam, nem is hittem, nem is hihettem.⁸

Németh Andor *József Attila és kora* című könyvében olvasható verziója lényegében ugyanígy adja vissza a történeteket:

Attila elkíséri Juditot. Az úton kétségbeesve magyarázkodik, mentegei magát. Judit verejtékező homlokkal, kábultan hallgat. A mentőkocsi befordul a kórház kapuján, Juditot elviszik, Attila magára marad.⁹

Az *Ódáról* készült elemzésemben, kapcsolódva az értelmezési hagyomány korábbi kezdeményezéseivel, a költeményt párhuzamba állítottam *A varázsheggyel*, Hans Castorpot, a regény főhősét, aki a síkföldről a davosi szanatóriumba vonatozott, a Lillafüredre utazó József Attilával.¹⁰ A hasonlatot folytatva azt mondhatjuk, hogy amint Hans Castorp a hegyről az első világháború poklába, a francia frontra került, s ott eltűnt szemünk elől, József Attila visszazuhant a magánélet poklába. Egy lakásba, amelyből ki kellett költöznünk, egy közéletbe, amelyben megszakadtak korábbi kapcsolataink, egy élettársi viszonyba, amely érzelmileg, intellektuálisan alá volt aknázva, s közvetve előidézője és tanúja volt egy öngyilkossági kísérletnek. Életének ezt a drámai pillanatát az irodalom többszörösen kimerevítette és megörökítette. Nézzük, hogyan látják József Attilát a kortársak 1933 júniusának második felében?

Ez a kép groteszkre van kiélezve, s érződik benne valamiféle kicsinylő, lekezelő, kívülről ítélkező jelleg. Az ítélkezés a fölött az ember fölött történik, aki érzékeli, hogy élettársával való kapcsolata kisiklott. Ez a kisiklás Szántó Juditnak akár az életébe is kerülhet. Mégis mintha lerázná magáról a felelősség súlyát, mintha nem tanúsítana elegendő részvétet szerencsétlenül járt társa iránt. Németh Andor 1944-ben megjelent *József Attila* című könyvében ez a portré két elemből tevődik össze. Az első elem azt az embert mutatja, aki tudatában van saját és élettársa helyzete komolyságának, de aki mégis képes a valóság helyett az öngyilkossági kísérletet előidéző vers poétikai kérdéseibe belefeledkezni: „megjelent a Jókai téren. Komoran, sötéten, mint az éjszaka.” A kórházból jövet tehát első útja alighanem barátjához, Németh Andorhoz vezetett.

– Mi történt? – kérdeztem tőle. – Judit megmérgezte magát. – Szörnyű... Miért? – Megtalálta a verset, amit Lillafüreden írtam az utolsó éjszaka. Az ünneplőm belső zsebében volt. Mikor levetkőztem, a szék támlájára terítettem és benne felejtettem az írásaimat. Reggel, mielőtt kikéfélt, megnézte, nem hagytam-e valamit a zsebeimben. Így került a kezébe.¹¹

Két megjegyzés kínálkozik ide. Az egyik az, hogy Németh Andor emlékezése egy fontos ponton precízebb, mint a Szántó Judité. Az élettárs szavaiból arra lehetne következtetni, hogy a szóváltás közte és a költő között még szombaton, nyomban a hazaérkezés után történt. Az öngyilkossági kísérlet azonban másnap, vasárnap következett be.¹² Szántó Judit emlékiratában tehát az emlékező spontán dramatizálásának jelenségével állunk szemben. A másik az, hogy Németh emlékezése ugyanakkor elliptikus, hiszen nem tartalmaz kérdést arra nézvést, hogy egy Lillafüreden írott vers miért forgathatta ki magából a fiatalasszonyt? Hiszen Németh nem ismerhette az *Ódát*. József Attilának szólnia kellett a vers tárgyáról, esetleg utalnia kellett ihletőjére. Az emlékezés így folytatódik:

– S most mi van vele? – Kórházba vitték. Onnan jövök. – Mit mondanak? – Még nem tudják. Talán fölépül, talán belehal. Hallgattunk. Majd újra Attila, de más hangon: – Nem is kérned milyen a vers? – Milyen? – ismételtem gépiesen. – Olvassuk el együtt – indítványozta. Több szó nem esett Juditról. Minket már csak a vers foglalkoztatott, a nagy vers, a női testnek és élettani működéseinek ittas elragadtatású himnusza. Ahogy e jelenetre visszagondolok, Balzac jut az eszembe, akinek egy ismerőse elpanaszolta, hogy felesége súlyos beteg, ő már mindennel megpróbálkozott, de semmi kilátás sincs a felgyógyulására, kétségbe van esve... Balzac hallgatta egy darabig, majd közbeszólt: – Ez bizony szomorú. De hát beszéljünk komoly dolgokról. Mit szól hozzá, hogy Goriot utolsó érték tárgyait is feláldozza, hogy kifizethesse grófnő leányának adósságait?¹³

A jelenet ténybeli hitelességén ott érezzük az első csorbát, ahol Németh azt állítja, hogy a költő úgy hagyta ott a válságos állapotban lévő beteget, hogy nem tudta, életben marad-e. Ezt az állítást nem áll módunkban megcáfolni, mégis valószínűleg az írói kiszínezés gesztusával állunk szemben. A hatás megkívánja, hogy József Attila olyankor viselkedjék így, amikor társa még élet és halál között lebeg. A második csorba a ténytudású gesztus akkor esik, amikor a szerző Balzac életéből hoz egy analóg szituációt, azaz irodalmiasítja, az irodalmi anekdota kontextusába állítja József Attila esetét.

A portré második eleme még kerekesebb, íróilag még kidolgozottabb, még kevesebb esetleges, megkomponálatlan részletet találunk benne. Arról a híres jelenetről van szó, amelyben József Attila mintegy játékot csinál a tragédiából, kibarkochbáztatja barátaival, mi történt Szántó Judittal:

Még a verset elemeztük, méltattuk, mikor a feleségem hazaérkezett. – Szervusz, Attila – üdvözölte a vendéget. – Itt maradsz ebédre, ugye? – s már ment a konyhába, megmon-

dani, hogy három személyre terítsenek. Julis, a házvezetőnő, tiltakozott. – Tessék csak hazaküldeni az Attila urat. Biztos nem mondta meg, hogy elmarad, és a Judit nagysága megharagszik rá, ha nem megy haza. Feleségem visszajött. – Vár Judit ebédre? – kérdezte. – Nem – mondta Attila komoran. – Miért nem? – Mert nincs otthon. – Elment hazulról? – Nem ment el hazulról. – Azt mondtad, nincs otthon. – Nincs otthon. – És nem ment el hazulról? – Nem ment el hazulról. A beszélgetés elakadt. – Nem értem – idegeskedett a feleségem. – Azt mondod, hogy nincs otthon, de nem ment el hazulról. Az nem lehet. – De lehet – erősködött Attila. – Hogyan lehet? Attila nem válaszolt. A feleségem arca egyszerre csak felragyogott. – Már tudom! – mondta vidáman. – Elvitték. – Na látod! – diadalmaszkodott Attila. – Kórházba vitték, mert megmérgezte magát. – Majd felém fordult. – Szóval jónak találod azt a hasonlatot? Sietek megnyugtató mindazokat, akik felhőborítónak találják e felelőtlen és gyerekes játszadozást, hogy mire Attila hazajutott, Judit is otthon volt. Kibékültek. A verset Judit is szépnek találta. Akiről szólt, mintha csak azért tűnt volna fel Attila életében, hogy kiváltsa belőle a beethoveni zengzeteket, nem tűnt fel újra.¹⁴

A kérdezz–felelek játék leírása időben ugyan későbbi, mint Kosztolányi Esti Kornél-novellája, amelyben feldolgozza az esetet, s mint a József Jolán *József Attila élete* című könyvében olvasható változat. Mégis ezt tekinthetjük eredetinek, mert a morbid játék Németh Andoréknál zajlott le. Mindenki más tőle és feleségétől hallhatta csupán a történetet. Azaz a barkochbázás anekdotája először szájhagyomány útján, közönségesebben szólva: pletyka formájában terjedt irodalmi körökben, s a „pletykafészek” Németh Andor volt. Második könyvében, a *József Attila és korában* Szántó Judit öngyilkossági kísérletét csak a kórházba kerülésig meséli el, a kérdezősködés leírása elmarad.

Ha az anekdotává kerekített történet mögé próbálunk tekinteni, s azt igyekszünk megragadni, ami valójában történt, akkor a faggatózás tényére bukkanunk. Mindenki ismeri azt a helyzetet, amikor társaságunkban valaki láthatóan bajban van, megoldatlan problémákkal küszködik. Úgy akarunk segíteni rajta, hogy arra ösztökéljük: mondja el, mi bántja? Könnyítsen magán! Fogalmazza meg baját, hátha tudunk neki segíteni, tanácsot adni? Kérdéseket teszünk föl neki, megpróbálunk rátapintani az érzékeny pontra. Németh Andor elbeszélésének kezdetén megjelenik József Attila, „komoran, sötéten, mint az éjszaka”. Rá van írva az arcára, tekintetére, hogy valami baj történt vele. Aztán pedig, amikor Németh Andor felesége az ebéd feltalálásával foglalatostkodik, magától felmerül a kérdés: vasárnap délben miért nem megy haza Szántó Judithoz? Mi sem természetesebb, mint hogy az asszony faggatni kezdi, mi történt közte és Judit között. Az is természetes, hogy József Attila húzódozik a válaszadástól.

Ebben a változatban a *barkochba* szó nem fordul elő. Mégis, a narráció részben a kérdezz–felelek játék szabályaihoz igazodik. A játékszabály az, hogy a kérdésre csak igennel és nemmel szabad felelni, s a kérdező találmányosságán múlik, hogy jól megválasztott kérdései révén milyen gyorsan jut el a megoldáshoz. A megoldásra csak egyszer szabad rákérdezni. Aki elvétí a rákérde-

zést, elvesztette a játékot. Ha József Attila kitérő választ akart volna adni, hogy ne faggassák tovább, akkor a „Vár Judit ebédre?” kérdésre számos olyan feleletet választhatott volna, amelyek eloszlatják a kérdező gyanúját. A „Miért nem?” kérdés sem felel meg a barkochba szigorúan vett szabályainak, hanem a hétköznapi oknyomozás síkján helyezhető el. A rá adott felelet-től kezdve: „Mert nincs otthon” viszont néhány kérdés–felelet-váltás kétségkívül a barkochba felé mutat. Németh Andor elbeszélésében tehát tetten érhető, hogyan indul el a faggatózás ténye az irodalmiasulás útján, s hogyan torkollik a barkochbázás anekdotájába. Egyébiránt az sem zárható ki, hogy egy összeszokott társaságban, ahol a játékos kérdezősködés a partnereknek szinte vérébe ivódott, spontán módon is belép a játék rutinja az élet komoly ügyeinek intézésébe. Azaz ténylegesen is végbemehetett az ábrázolt folyamat.

Mégis azt kell mondanunk, hogy minden ábrázolás, amely játékként állítja be a jelenetet, meg kell hogy tisztítsa a formailag a játékhoz nem illő elemektől a kérdezősködést. A „miért” kérdése tehát szükségképpen elmarad a további feldolgozásokból. József Jolán *József Attila élete* című könyvében már a Németh Andortól hallomásból ismert történetet és Kosztolányi erről írt novelláját kontaminálva egyértelműen barkochbázásnak minősíti a faggatózást, amelynek alanya öccse volt:

Amikor Juditot elvitték a mentők, komor, sötét hangulatában senkivel sem akart találkozni. Felment Németh Andorékhoz. Ott alig köszönt, végignyújtózott a pamlagon és szótlanul bámulta a mennyezetet. Németh Andor és felesége faggatták. Érezték, hogy valami rendkívüli történt vele. Attila nem szólt semmit, összeráncolta homlokát és tovább bámult komor tekintettel a mennyezetre, mintha onnan várná, hogy egy hang egyszer csak megszólal a feje felett: nyugodj meg, nincs semmi baj. A dolgok elsimulnak. Németh Andor, aki talán legjobban ismerte Attilát, lefeküdt melléje a díványra. – Ki fogom barkochbázni, hogy mi történt veled – mondta. – Jó – felelte Attila összeszorított fogai közül. Németh felesége, Juci, némán hallgatta a nyugtalanító játékot. Attila tompán felelt a feltett kérdésekre: igen, nem. Megdöbbenve hallgattak el, mikor elhangzott az utolsó igen. Később elmondották Kosztolányinak ezt a jelenetet. És Kosztolányi megírta „Barkochba” című novellájában.¹⁵

József Jolán szerint a kérdező nem Németh Andorné, hanem maga Németh Andor.

De van még egy változat, amellyel Kosztolányi novellája előtt meg kell ismerkednünk. Szerzője Arthur Koestler, és kérdezője ugyanő. Tanulságos megfigyelni a változatlan alaptörténet elmesélésének eredményeként Koestler által József Attiláról adott jellemrajzot:

Egy más alkalommal Attilát Németh szobájában észrevehetően nyomott lelkiállapotban, a heverőn fekvő találtam. Kérdeztem, van-e valami baj, amire igennel felelt. Megkérdeztem, mi a baj. Attila erre hirtelen felült és vigyorogva így szólt: „Lássuk, kitalálod-e Bar-Kochbázással?” A „Bar-Kochba” az „állat, növény, vagy ásvány” egyik változata, Budapesten akkoriban nagyon divatos kérdés-felelet játék volt. A párbeszéd, amely ezt

követte, nagyjából így hangzott: Én: Valami, ami ma történt? A.: Igen. Én: Pénzügy? A.: Nem. Én: Nőügy? A.: Igen. Én: Irén? A.: Nem. Én: Judit? A.: Igen. Én: Végzetes? A.: Nem. Én: Öngyilkos akart lenni? A.: Igen... Így tudtam meg, hogy Judit, akivel Attila együtt élt, megmérgezte magát és válságos állapotban került egy kózkórház kórtermébe. Attilát nem engedték be a kórterembe, így hát otthon várta, hogy megtelefonálják neki a híreket. Nagyon szerette Juditot és szörnyű kínokat állt ki miatta, a Bar-Kochbázástól azonban ez sem tartotta vissza. Juditot végül is megmentették. A leírt jelenet egyrészt jellemzi Attila kedélyállapotát, másrészt kifejezi az egész város légkörét belengő sötét akasztófahumort.¹⁶

Koestler József Attila és Németh Andor közös barátja volt, a történetet nyilvánvalóan Németh Andortól hallotta. Az ő keze alatt a hétköznapi életnek ez a szomorú eseménye átalakul egy extrém személyiségű fiatalember jellegzetes cselekedetévé.

Mint József Jolán megjegyezte, Kosztolányi is Némethéktől értesült, elég pontosan, arról, mi is történt valójában. *Naplójában* ezt a bejegyzést olvashatjuk: „*József Attila felesége megmérgezi magát. Elmegy a barátjához (Németh Andorhoz), és a Jucival vallatják barkochbával, mi történt a feleségével. (XX. század.)*”¹⁷ Az átalakítások tehát, amelyeket az alaptörténeten végzett, tudatosak és szándékosak, esztétikai célzatúak voltak. Első változata *Ezerkilencszázharminchárom* címmel 1933. szeptember 10-én, a *Pesti Hírlap Vasárnapjában* jelent meg. Az idézett naplóbejegyzés egy Babitsra vonatkozó naplójegyzetet követ, amely csak 1933. június 16. után íródhatott. A pletyka tehát hamar eljuthatott az íróhoz, aki nem késlekedett belőle novellát faragni. Végleges címe: *Barkochba*. Az *Esti Kornél*-ciklusba illeszkedik. A *Tengerszem* című kötetben jelent meg 1936-ban stílusosan javított változatban.¹⁸ Ez a kontextus már sokat elárul hangvételéről, arról a problematikáról, amely mindazon darabokat jellemzi, amelyek Esti Kornéllal kapcsolatosak.

A *Barkochba* születése nem egyedi eset. Számos emlékezés szól arról, hogyan kereste témáit Kosztolányi. József Attila és Szántó Judit nemcsak életüknek ezzel a szomorú epizódjával járultak hozzá az író témakereséséhez. Egy alkalommal, vendégségben a Kosztolányi házaspárnál a szegénység lázadásáról folytattak eszmecserét, s élettársa álláspontjának támogatására Szántó Judit egy történetet mesélt el, amely vele és egy gyerekkel esett meg.

Attilával észrevettük, hogy amíg a történetet mesélem, Ilona Kosztolányi lábát, Kosztolányi Ilona lábát folyton bökdösi. Mi Attilával egymásra mosolyogtunk. „Na, Dezider bátyám, mire következett ebből a meséből?” Hogy mire, azt nem tudom, de másnap délben Attila futva jött haza a *Pesti Hírlap* számával, ahol a vasárnapi krónikában megjelent Kosztolányitól ez a kis történet.¹⁹

A *Pesti Hírlap* 1935. november 24-ei számában megjelent *Telep* című novelláról van szó.

A *Barkochba* ahhoz a típushoz tartozik, amelyben Esti csak tanú és narrátor, s nem a történések cselekvő vagy szenvedő részese: „Elég az hozzá, múltkor estefelé, hét órakor én is közöttük üldögélek a *Sziriusz* hosszú márványasztalánál, s pocsolok ebben a lanyha semmiben.” A cselekmény tehát áthe-lyeződik egy magánlakásból egy kávéházba. Így elveszíti azt az intimitást, a legszűkebb baráti, bizalmasi körbe zárulást, amely az eddigi változatokban a faggatózás élet valamelyest elvette. A kérdezősködés itt a nyilvánosság előtt folyik, többek aktív részvételével. „Bejön Jancsi. Köszönés nélkül letelepszik az asztalhoz, felkönyököl. Egy szót sem szól, hallgat.” A történet hőse tehát Jancsi. Jancsi János, 29 éves költő. A hősválasztással az író az emlékezés, pletykálódás közegéből kiemeli a történetet a fikció, azaz az általánosság szintjére. Nem mintha a kortársak és az utókor elől el akarná rejteni, ki a modell. Ha bárkinek nehézséget okozna az azonosítás, Kosztolányi előzékenyen segítségére siet: „Jancsi tapsikálja fölfelé fésült, göndör haját. Pödöríti kis bajuszkáját. Hetyke fickó ez, karakán legény. Vékony dongájú, de roppant férfias. Nem hasonlít költőhöz. Ez is arra vall, hogy igazi költő.” Az ilyen műre szokás azt mondani: kulcsnovella. Az elnevezés annyiban csak részlegesen érvényes, hogy nem egy élő személy leleplezése a célja. A modellre történő utalásnak csak emlékeztető, hitelesítő szerepe van. Esti Kornél, mint a novella első címe mutatja, az 1933-as fiatal értelmiség lelkiállapotáról kíván itt lát-leletet nyújtani.

A novella magát, a cselekményes mozzanatot a barkochba képezi. Kosztolányi a játékot szituációba helyezi. A voltaképpeni kérdezősködést a kávéházi asztaltársaság megszokott frivol egymást kukkolása előzi meg. Az újonnan belépőt a jelenlévők ugrató kérdésekkel fogadják. A játékra történő felhívás mintegy mellékesen, majdnem action gratuite-ként következik be. A „– Miért nem beszélsz, te majom?” kérdésre Jancsi János „Odaveti: – Találjátok ki.” Az unatkozó, tétlen fiatalok rejtvényfejtő fantáziája nyomban, szinte gépiesen beindul: „– Ez a dolog ma történt?” Jancsi igennel és nemmel válaszol. „Így, félvállról felelget. Kisebb gondja is nagyobb, mint hogy kitalálják.” Kosztolányi láthatóan ügyel arra, hogy az anekdotikus lekerékítettséget és poénvadá-sszatot elkerülje.

A kávéházi vagy általában társasági játékoknak megvannak a maguk professzionistái, virtuózai, akik mindent gyorsabban, olykor kifejezetten bravúrosan oldanak meg. Az író a dialógus közepén lépteti föl a maga virtuózát, Dr. Scholzot, az állástalan latintanárt. Modellje éppen lehetne Németh Andor is, aki fölfogható állástalan franciatanárnak, az ő küllemét is elhanyagoltnak írják le a kortársak, de egy ilyen minuciózus kulcskeresés fontoskodás lenne. Németh mindenestre nem volt nevezetes különleges találatekonyságáról a társasági játékokban. Scholz szórakozottan

...hallgatja, hogy ostromolják Jancsit. Fáradt tekintetét ráemeli. Azt hiszi, hogy ezek most barkochbáznak. De téved. Még nem barkochbáznak, legalábbis ők még nem tudják. Az ösztönösen kíváncsi kérdések és az ösztönösen kurta feleletek lassan, észrevétlenül billennek át a valóságból a játékba, mint amikor a repülőgép felemelkedik a földről, és fölötte lebeg, de egyelőre csak pár arasszal. Scholz mosolyog a műkedvelő kontár játékon. Ő ebben igazán mester. Már tudja is, mi a föladat: kipuhatolni, mi történt Jancsival, és mi az oka szomorúságának. Csupa szánalomból átveszi a játszmát. Kérdéseit tudományos módszerrel szögezi Jancsi mellének, aki közönyösen válaszolgat.²⁰

A téma, amelyet a novella feldolgoz, egyáltalán nem új Kosztolányi műhelyében. Emlékezzünk a *Néró, a véres költő* ama fejezetére, amely a *Római Cite-rások Egylete* címet viseli, amelynek modellje állítólag az Otthon Kör volt. Itt a nagy színész, Paris és a császár párbeszéde billeg a játék és a valóság kétes határán:

Paris azonban dúlt volt, ijedt. Egyenesen odament Neróhoz és fülébe súgta: – Összeesküvés. Nero elérte a tréfát; – Rettenetes – súgta vissza és mint jó színész, elfehéredett. Aztán arcába nézett Parisnak, elnevette magát. Rávert a vállára: – Remekül játszottad – kacagta –, fekdüj le és igyál. Ők ketten, a nagy színész és a császár bizalmas barátságban éltek s gyakran megengedtek maguknak ilyen tréfát. Szinte versengtek egymással, ki tudja megtéveszteni a másikat úgy, hogy a játékot valóságnak higgye... Nero maga töltött Parisnak, de az nem nyúlt a pohárhoz. – Nem – susogta halkán –, most nem tréfa. – Olyan pompásan csinálod – mondta a császár –, mint még soha. Paris fáradt volt. Nero fölállt, még mindig kémlelve arcát. – Nem játszom – mondta Paris, és most szája körül valami elárulta, hogy igaz.²¹

A párhuzam nem felületi. A játék és a valóság, a művészet és a realitás összetévesztése és összekeverése a dekadencia tünete, az erkölcsi feslettség ismertetőjegye. Veszélyes következményekkel jár, ha a fikció és a tényleges-ség világa között eltűnik vagy minimálissá válik a különbség. Már Paris esetében is történt erre példa. A színész egyik tréfájáért megorrolt Nero száműzte Parist, s amikor az éppen elhagyta a fővárost, kiderült, hogy Nero is tréfált. Hogy tréfának vagy komolynak veszünk egyényt vagy egy esélyt, ilyenkor pusztá szeszélyünkön múlik. Az ilyen, erkölcsileg kétes játékoknak, action gratuite-eknek eredete a kényszerű tétlenség, az unalom, a szilárd életterv, a személyes perspektíva hiánya és az értékrend valamilyen mértékű megzavarodása. A virtuozitás parazita formákat ölt, a tehetség, a képességek rossz célokra pazarlódnak el. József Attila élete tehát igazi Kosztolányi-témát termelt ki 1933 derekán. A költő tisztában volt a maga és a hozzá hasonló értelmiségi fiatalok helyzetének ilyen problematikusságával, amint ezt egyebek között a *Munkánélküli írók táppénze* című írása is mutatja.²²

Az író szinte tüntetőleg félbehagyja a barkochba elmesélését. „Nem folytatom barátaim” – tekint el a rákérdezésben rejlő poén kiaknázásától. A narrátor előbbre valónak tartja az eset reá gyakorolt hatásának taglalását: „én már

sok mindent mellre szívtam, de ilyent még soha... Isten úgyse, a hideg verejték gyöngyözött homlokomon." Mai ízlésünk szerint talán jobb lenne, ha a kommentár itt abbamaradna. Kosztolányi azonban olyannyira fontosnak érzi a kávéházi játék erkölcsi problematikusságának hangsúlyozását, hogy még a didaktikusságtól sem riad vissza. Azzal a lehetséges megengedő véleménynyel szemben, amelyik szerint „az egész csak ugratás, éretlen tréfa, maszlag”, tehát nem kell neki komolyabb jelentőséget tulajdonítani, Esti Kornél a fiatal generáció apatikusságára, blazírtságára, morális közönyére hívja föl a figyelmet:

Ismerem azokat a fiúkat, akik 1933-ban élnek. Ezek nem színészkednek, mint mi, nem hazudnak soha, se maguknak, se másoknak. Mi regényesek voltunk. Ők tárgyilagosaak. Jancsi a barkohba legszigorúbb szabályai szerint tárgyilagosan közölte a tényállást, ők pedig ezt éppily tárgyilagosan fogadták. Egyikőjüknek se jutott eszébe, hogy egy pillanatig is kételkedjék benne. Nem is nagyon csodálkoztak rajta. Ezek semmin se tudnak nagyon csodálkozni.

Ha eddig kételkedtünk volna benne, akkor ezekből a szavakból nyilvánvaló, hogy Kosztolányi az értelmiség új nemzedékeinek helyzetéről kíván itt látteleket nyújtani. A novellának nem-történetelbeszélő részeiben általa nyújtott összkép a Szíriusz kávéházbéli társasági életről ennek a szövegszerűen is megjelenő alap gondolatnak részletezése. Esti három mondatot szentel Jancsi János magatartásának is, amelyből közvetetten és feltételesen következtethetünk Kosztolányi József Attiláról alkotott véleményére is:

Hogy miért ment bele Jancsi ebbe a kétes ízlésű játékba, tudja Isten. Talán fáradtságból, talán idegességből. Ártani senkinek se ártott vele... Valahogy agyon kellett ütni az időt, amíg ismét nem láthatja. Én nem ítélem el őt.²³

A barkochbázás legendája még egy jóval későbbi változattal kiegészíthető. Azzal, amelyet Déry Tibor *Ítélet nincs* című emlékiratában fogalmazott meg. Déry ismeri Németh Andor, József Jolán és Kosztolányi variánsait, s nem látzik tudni az Arthur Koestleréről. A maga történetét, Németh Andor szóbeli tájékoztatására hivatkozva negyedikként adja elő. Érdekes, hogy a dívány itt is szerepet játszik, akárcsak Koestlernél, és a kérdező Németh Andor. Déry rekonstrukciójának nem az eset elmesélése ad érdekességet – az eddig elmondottakhoz képest lényegi eltérés nem mutatkozik benne –, hanem a hozzáfűzött kommentár. Az író ugyanis rátapint a barkochba egyik általános, a költő sorsán messze túlmutató tanulságára: arra, hogy a történetek mögött milyen nehéz megragadni azt a hiteles, bizonyítható tény, amelyből táplálkoznak:

Hányféle ruhába öltöznek az események! S mi marad, ha megkíséreljük levetkőztetni őket? Ha csontig – kínos vetkőztetés – maradnak a tények, amelyek dallamtalanul igazgatják a világot. Szerencsére az esemény annyi réteget híz magára, hogy még a legfurfangosabb oknyomozó történészujjak is alig-alig tudják kitapintani, hol végződik a ruha, s hol kezdődik a tény. Sajnos, az esemény a vetkőztetés során épp azt veszti el, ami értetetővé s értelmezhetővé teszi: emberi varázsát.²⁴

Amit Déry itt időskori relativizmusától és szkepszisétől indítatva megfogalmaz, az érintkezik korunk módszertani szkepszisével a szövegek mögötti referenciák felderíthetősége és az értelmezésben való felhasználhatósága tekintetében, ez utóbbi doktrinér merevsége nélkül. Mindenesetre nem jut el a szerző halálának végkövetkeztetéséig, ellenkezőleg, halott barátja, s ezáltal általánosabban az alkotó művész étellel szembeni magatartásának mélyebb megértéséig kíván hatolni azáltal, hogy a barkochbázás történetét hitelesnek fogadja el. Megállapítja a legenda valós magjának igen szerény voltát:

A történet jelentéktelen, ha mégis négy író elszórakoztat, túlmutat a benne lappangó történelmet alakító tényen, arra, ami a csont fölött van. S ami értelmezhető lévén, nyomban elkezd proteuszi változásainak játékát.²⁵

Ebből a próteuszi színeváltozás-sorozatból Déry a játék és a költészet rokonságán alapuló variánst fogadja el, amely szerint a költő, ahogy verseiben a szómágiával kíván úrrá lenni a valóságon, úgy élete keserves tényének formába rendezése, esztétizálása révén hasonlóképpen nyomorúságán kíván felülkerekedni:

Ha igaz, hogy a játék ösztöne egyik forrása a művészetnek, ...akkor ezt a kísérteties barkochbát is ugyanaz a motívum sugalmazta Attilának, mint a verseit: a megmunkálás, a formateremtés szenvedélye és kényszere. A valóság kegyetlenkedésén, mint költészetben is, azzal igyekszik erőt venni, hogy a játék emberi törvényei közé szorítja, s így föl-emelvén, közömbösíti. A nagy művészet megsemmisíti (megváltoztatja) a valóságot, bár belőle indul ki. Nemcsak a szavak autonóm varázslatára gondolok, mely legalacsonyabb ösztöneinket összeköti azzal, ami a legmagasabb bennünk, hanem tartalmi hatásukra is: a varázsszó kimondásával már el is úzom démonjaimat. Ami kimondatik, az megváltozik.²⁶

Látni fogjuk, hogy a költészet és a játék összefüggését Kosztolányi is alapul veszi Jancsi János és társai magatartásának megmagyarázásában. Alighanem azonban közelebb jár az igazsághoz, mint Déry, amikor a játéknak a negatív, a hatékony, célratörő cselekvést helyettesítő oldalát domborítja ki.

Az Óda utóreggése

Láttuk a Lillafüredről hazaérkező magabiztos, élettársát kiszámított kegyetlenséggel leckéztető József Attilát. Láttuk a kétségbeesett, magyarázkodó, vigasztalni próbáló fiatalembert, amint a mentőben szorongatja az öngyilkos-

jelölt kezét. Láttuk a felelőtlen poétát, aki, miközben Judit élet-halál között lebeg, barátjával az *Óda* hasonlatait ízlelgeti. Láttuk azt a cinikus figurát, aki képes barkochba-játékot csinálni szerencsétlenül járt szerelméből. Ezzel még nem merültek ki forrásaink, amelyekből megkísérelhetjük összeállítani József Attila mozaikképét 1933 júniusában. A *Magyar Hétfében* megjelent egy riport *József Attila menyasszonya megmérgezte magát a nyomor miatt* címmel, amely az öngyilkossági kísérlet estéjén ábrázolja a költőt, aki időközben hazatért Németh Andoréktól, s akinek élettársa, szemben Németh egy korábban idézett szövegével, nem tért vissza este a kórházból.

A riporter az öngyilkosságot az élettársak nyomorával magyarázza. Alighanem maga József Attila is (feltehetőleg Szántó Judit utólagos beleegyezésével) ezt jelölhette meg okként:

Az utóbbi időben a legnagyobb nyomorba jutottak és három pengő 50 filléres villanytartozás miatt a villanyt is kikapcsolták a lakásból, melyet most petróleumlámpával világítanak... A lakók állítása szerint Szántó Gyuláné és József Attila az utóbbi időben olyan nagy nyomorban voltak, hogy úgy az asszony, mint a költő többször hangoztattak öngyilkossági terveket.

A nyomor és az öngyilkossági tervek taglalása után vetül a fény magára a költőre: „Beszéltünk a teljesen lesújtott József Attilával.” A költő elpanaszolja helyzetük reménytelenségét:

Szántóné férjétől semmi tartásdíjat nem kap és így csak az én írói munkámból kellett megélnünk. Mivel pedig az utóbbi időben sem novellát, sem verset a kiadók nem vesznek, egyáltalán nem tudtam keresethez jutni, labkérem már harmadik hónapja nincs kifizetve. Arra azonban, hogy Szántóné ithagyjon engem egyedül, nem gondoltam. József Attila sírva borul a konyhaasztalra. A költő teljesen egyedülmaradt...²⁷

A riport nem idézett részleteiben van néhány teljesen hamis állítás, de a költőt és Szántó Juditot az idézett részek is arra készítették, hogy a róluk alkotott kép helyesbítésére kérjék meg József Attila egyik újságíró barátját. A *Hír* újságírója július 4-én, *József Attila nem hajlandó meghalni!* című riportjában tett eleget a költő kérésének. A riport kulcsjelentőségű a József Attila-filológia számára, mert ez az első tagadhatatlan dokumentuma a költő és az illegális kommunista párt közötti szakításnak... a költő részéről is:

Helyzete bizonyára nem rózsás. Ő maga is rontott rajta, mikor olyan politikai mozgalomba keveredett, amelyet a nemzeti újjászületés férfiai ilyen kiváló költőnél sem nézhetnek jó szemmel. Ettől azonban már régen távol van.

Mozgalmi tevékenységével a költő természetesen nemrégén hagyott föl, a szakítás bejelentése azonban most megtörtént. „És most, – hangzik föl a

költői kérdés – amikor a Nyugat már ismét közli a verseit, tehát biztosra vehetjük, hogy jövőre megkapja a Baumgarten évdíjat, most foglalkoztatják öngyilkossági gondolatok?” Az újságíró joggal hivatkozik a *Nyugat* áprilisi számára, amelyben több év szünet után megjelent a *Reménytelenül* című vers első darabja, a *Lassan, tűnődve*. József Attila talán eldicsekedett barátjának azzal, hogy az *Óda* a *Nyugatban* hamarosan napvilágot lát. A riport egyik célja láthatóan az, hogy lelket verjen a csüggedt költőbe, s nemcsak tényközlésként, hanem biztatásként is olvasnunk kell. Mégis meg kell jegyezni, hogy az illegális párttól való elszakadás rövid távon emberi kapcsolatainak szegényedését, életterének beszűkülését okozta. A Baumgarten-díjban való reménykedés, a *Nyugat* elismerése pedig megalapozatlan vágyként lepleződött le. A költő helyzete tehát csakugyan nem volt rózsás. Talán sohasem volt még olyan reménytelen, mint ekkor.

Ezután következik a látogatás leírása. A nyomorról szóló korábbi tudósítást egy utalással helybenhagyja a riporter. A villanyt valóban kikapcsolták, a két lakó petróleumlámpával világít. A költő lelkiállapota azonban korántsem olyan apatikus, mint amilyennek az előző riport leírta:

– Olvastam, hogy öngyilkos akar lenni – fordulok József Attilához... Igaz ez? – Dehogy igaz! Ez képtelen borzasztó kitalálás. – De a cikk szerint a lakók azt mondták... – Ugyan kérem! A lakókkal, még a közvetlen szomszédokkal sem szoktam semmiről sem beszélni... Szó sincs arról, hogy „sírva borultam oda az asztalra”, mert „egyedül maradtam.”²⁸

Tanulságos a két riportban nyújtott állapotleírással szembesíteni Kosztolányi szöcsövének, Esti Kornélnak a beszámolóját:

Jancsit hazakísértem a Hungária körútra. Ott lakik egy hónapos szobában. Leült a szűk díványra, ahol máskor együtt szoktak aludni. Megállapította, hogy ma egyedül fog aludni. Fájdalma tárgyilagossá volt. Fölkelt, a díványra dobott egy tarka vánkost meg egy vékony paplant. Aztán hátratett kezekkel le-föl sétált, anélkül hogy egy szót szóló volna. Meg-megállt az ablak előtt. Kitekintett a Körútra. Úgy tetszett, hogy valamit vár. Említettem nektek, hogy ez a fiú mindig vár valamit. Most éjszaka volt, felleget, sötét éjszaka. Nyilván arra várt, hogy megvirradjon.²⁹

A költőről készült kollektív jellemrajzot még egy-két vonással kiegészíthetjük. Az egyik vonást Remenyik Zsigmondnak a *Li-Fu-szun gazda és cselédei* című, a *Korunkban* 1933 októberétől hét folytatásban megjelent, majd *Költő és a valóság* címmel önálló kötetben is napvilágot látott könyvéből kölcsönözhetjük. Több konkrét célzás teszi egyértelművé, hogy a szerző a regény csetlő-botló, esendő költőfigurájának, Luisnak modelljéül József Attilát választotta. Remenyik karikatúrája törlesztés volt azért a csúnya pletykáért, amelynek terjesztésében Szántó Judit akarva-akaratlanul részt vett, de

amelyben a költő vértlen volt, s amely miatt szívében Judit iránt táplált haraggal utazott el Lillafüredre.³⁰ Itt a regénynek csak egyetlen mozzanatát említtem, amely Szántó Juditra és a költő hozzá való viszonyára vonatkozik. Luis gazdájának felajánlja feleségét a következő szavakkal:

Nem mintha sokat adnék feleségem személyében neked, rongy nő ő is, haja festett, szeme gonosz, és szája akkora, akár egy békáé. Nem jó asszony, és engem semmibe sem vesz. Yu-ci a neve, nem illő derék kínai asszonyhoz, rongy nők nevét viseli, és módfelett meghatódik, ha házadba bocsátod.

A regényből két fejezetcím is utal az Ódára és Szántó Judit öngyilkossági kísérletére: *Szerelmes verset írok, de nem a feleségemhez, illetve Mérget iszik a feleségem, de nem pusztul bele.*³¹ Ha az eddigiekben beszélhettünk a költőről alkotott jellemrajzok groteszk elemeiről, itt egészen más hangfekvésben, karikatürisztikusan elrajzolt alakról, az alpári emberszólás esetéről szólhatunk.

Égészen más hangvételű az a jellemzés, amelyet Ignotus Pál készít az Óda szerzőjéről:

Emlékszem, amikor egyszer éppen egy „hanyagló” időszakában az Óda című költeménye került kezembe; akkor jelent meg a *Nyugatban*. Amint ránéztem, meg voltam győződve, hogy csak elhibázott írás lehet. Hosszú volt, és metafizikai terminusok vibráltak benne – biztosan ugyanolyan zavaros világnézeti vallomás, mint némely cikke, gondoltam; csak, hogy még kínosabb legyen, versben elbeszélve.

Ma talán úgy tekinthetnénk ezt a részletet, mint Ignotus Pál elvárási horizontjának megfogalmazását. Ezt követi a horizonttágulásnak, a horizontok összeolvadásának leírása:

Aztán elolvastam. Tündéri volt. Forró sodrú és kápráztató, és nemcsak látomásnak remek, nemcsak szerelmi vallomásnak lenyűgöző, hanem emberi megnyilatkozásnak is együttérzést parancsolóan szép. Virgonc puli-e az én Attilám, vagy csahos dakli – nem mindegy? Élőlény, hajszolt és megalázott és szeretetre vágyó élőlény, kivert kuvasz, ha már az ebészeti párhuzamnál maradunk, tehát emberebb az embernél. Az Óda utolsó soraihoz érve, az oldódó hangulatú sorokhoz, ahol elzsibbasztja tagjait az éberálom, hogy „talán kihül e lángoló arc...” de ráismertem szerencsétlen barátomra! Elborult nézésére, meleget és közelséget szomjazó szikkadtságára! Szerettem volna abban a pillanatban átkarolni keskeny vállát, megropogtatni sovány lapockáit. Elhatároztam, hogy megírom neki, mennyire tetszett a verse. Napról napra halogattam az írást. Aztán beleszaladtam az utcán, nyelvem hegyén volt a gratuláció, de ő azonnal rázendített valami fárasztó elméletre, a maga legagresszívabb modorában. „Szervusz, rohannom kell” – feleltem. A vers szóba sem került.³²

Különös vallomás ez, hosszabb elemzést igényelne. Ignotus Pál itt a verset író ember szeretetre sóvárgó lényét a vers olvasása alapján telibe találja, anél-

kül, hogy a vallomástevő a vers születésének és közvetlen hatásának történetét számításba vette volna. Annál döbbenetesebb, hogy a személyes találkozás a versolvasás nyújtotta mély intuíciót közömbösíti, s nem kerül sor a gratulációra, a keskeny váll átkarolására és a lapocka megpogtatására. A remekmű egyelőre visszhang nélkül marad Ignotus Pál részéről.³³ A magány páncélján, amely a költőt körülzárja, egyelőre nem nyílik rés.

Az öngyilkossági kísérlet korántsem végződött olyan happy enddel, amilyennel az emlékezők kikerekítették a tragikusan indult történetet. Július 8-án, azaz négy nappal a megnyugtató szándékú riport után kelt Szántó Judit levele, amely az élettársak közötti feszültség továbbtartására enged következtetni: „Elsején kitesznek a lakásból, mert már hónapok óta nem tudunk házbért fizetni. Az én egyéni tragédiám is bekövetkezett, – József Attila is elhagy.”³⁴ A konfliktus a két ember között nagyon tartós! A Lillafüredre történt elutazás előtt, legkésőbb június 10-én kezdődött, s július 8-án még tartott. Az öngyilkossági kísérletet követő békekötés sem volt képes teljesen feloldani. A válás mégsem következett be, a társak együtt maradtak. A lakásból azonban ki kellett költözniük. A nyarat Berény Róbert festő Városmajor utca 36. szám alatti lakásában töltötték, amíg Berény külföldön tartózkodott. Innen költöztek aztán a Korong utcai manzárdlakásba, ahol az *Eszmélet* egy része született.

Az *Óda* utóregzései azonban ezzel nem zárultak le. Közéjük kell számítani Szántó Judit több féltékenységi jelenetét, köztük két pofozkodást. Az egyik pofont József Attila kapta, a másikat Szántó Judit. Az elsőt az a körülmény tette kínossá, hogy a nyilvánosság előtt csattant el. József Jolán és Kulcsár István szerint Szántó Judit az *Óda* miatti féltékenységének engedett így szabad folyást.

Részt vett az *Ige* lillafüredi írókongresszusán – írja József Jolán testvéréről. – Itt ismerkedett meg azzal az ismeretlen asszonnal, akihez egyik legszebb szerelmes versét írta, az Ódát. Juditban újra felébredt a féltékenység. Megint nem volt okos, nem tudta, hogy „költő szerelme szalmaláng...” Annyira elragadtatta magát, hogy Attilát nyilvánosan, emberek előtt megszégyenítette, pofonvágtta.³⁵

Ugyanezt a jelenetet Kulcsár István így idézi föl:

Attila a mi lakásunkban kapott egy pofont Judittól a gyönyörű Ódájáért... Az biztos, hogy a Pannonia utcai lakásomban ezért a versért elcsattant egy pofon. Bár nekem már akkor is az volt a véleményem, hogy az a lillafüredi asszony nem volt szerelem, csupán csak alkalom arra Attilának, hogy verset írjon.³⁶

Érdeemes természetesen meghallgatni a másik felet, Szántó Juditot is, azzal a kiegészítéssel, hogy ő nem kifejezetten az *Óda* múzsájával hozza kapcsolatba a botrányos esetet:

...együttesen elmentünk valami kávéházba. Az úton Kulcsár István valami nőt említett Attilával kapcsolatban. És hogy engem bosszantsanak, mindannyian bekapcsolódtak. Én... nem vettem viccesen a megjegyzéseket, hanem Attilához lépem és megkérdem: „Ez így van, Attila?” „Így” – szólta Attila és nevetett. Erre felemeltem a karomat és mindannyiuk előtt megpofoztam Attilát. Nem a pofon nagysága, mert az nem volt nagy, hanem a társaság előtt lezajlott incidens kínos pillanatot hozott rám és Attilára is. „Látjátok, ezért nem tudok szerelmes verseket írni.” [...] Mondanom sem kell, hogy másnap a szélrózsa minden irányában erről a pofonról beszéltek, Jolán különösen.³⁷

Az emlékezések nem datálják megbízható pontossággal az esetet. Alighanem ez is 1933 nyarán vagy őszén, időben a lillafüredi tartózkodáshoz és az öngyilkossági kísérlethez közel történhetett, abban az időben, amikor az élet-társak közötti feszültségek láthatóan fokozódtak, s 1934 elején, József Attila több hónapos Hódmezővásárhelyre történt leköltözésével lényegében szakítással végződtek.

A másik eset, amikor József Attila pofozta föl Fejtő Ferenc előtt Szántó Juditot, később történt, amikor József Attilaék már a Korong utcában, Fejtő és felesége pedig a közeli Limanova téren laktak. Szántó Judit Fejtő látogatását az *Érzelmes utazás*, a kritikus által írt jugoszláviai útinapló publikálása utánra teszi, „amely Székely Kovács Olgának, Dormándi feleségének illusztrációival jelent meg az 1935-ös könyvnapra”.³⁸

„Tényleg, Attila, mért nem írsz te szerelmes verseket?” – adja Szántó Judit Fejtő szájába a provokatív mondatot – „Kihez?” – kérdezte Attila. „Tényleg, kihez?” – szólta Fejtő... „Judithoz nem tudok szerelmes verseket írni. Nézz rá, dolgozik. De várj csak – szólta felcsillanó szemekkel. – A Balogh Vilma estjén megismertem egy nőt. Tetszett nekem. Tényleg, ahhoz írok... Igen, várj csak, mindjárt megírom a verset.” Papírt, ceruzát vett elő. „Kész az első sor: Tompok, kalapok, dobozok.” De tovább nem jutott. Fejtő impertinens módon egymásra rakott lábakkal, összekulcsolt kezekkel malmozott és hol rám, hol Attilára nézett. Lassan felálltam. „Tudod-e Attila, hogy ez a vers nem fog elkészülni?” „Ez a vers el fog készülni!” „De nem itt!” „Akkor majd a Japánban!” – szólta. „Ott lehet, de hozzám vissza nem jössz!”... Fejtő: „Ezért nem lesz belőled sohasem nagy költő, mert Judit a legszebb verseket beléd fojtja. Mert igenis a szerelmi vers az, amely fekszik neked. Gondolj csak a »Szerelmi ódára.«” [...] „De ezt a verset mégis megírom.” „Akkor én elmegyek.” És venni akartam a kabátomat, hogy elindulok. Attila felugrott a sezlonról és egy pofont kaptam Fejtő előtt.³⁹

Az utórezgések amplitúdója csökkent, nem indította újabb végzetes tett elkövetésére az élettársakat, de még évek múltán is átlépte azt a határt, amelyen túl már a számla rendezésében a nyilvánosság jelenléte sem akadályozta őket.

Az eredeti szerelmi élmény emléke természetesen nemcsak negatív, hanem pozitív irányú kilengést is produkált. Annak a fiatalasszonynak az alakja, aki „szóra bírta egyaránt / a szív legmélyebb üregeiben / cseleit szövő fondor

magányt / s a mindenséget”, a költő későbbi költeményeiben is visszarémlik. Az *Eszmélet* egyik vázlatja, talán még 1933 őszén, órá utal vissza, lemondóan, önironikusan: „Ne less tündéri nőre” – tiltja el magát az elbizakodott ábrándoktól a lírai én. A szép kísértet igazi nagy visszatérése, hogy egyszer s mindenkorra búcsút intsen, azonban az *Az a szép, régi asszony* című versben történik, 1936 októberében. A vers életbeli modelljét azonosító, különböző álláspontok közül⁴⁰ én a Fehér Erzsébetét tartom a legmeggyőzőbbnek.⁴¹ Nem elsősorban az életbeli modell azonosítása az érdekes, hanem sokkal inkább a két vers feleselésének számbavétele a fontos. Szabolcsi Miklós életrajzi utalásokra alapozó feltevésével szemben, amely szerint a „régisasszony” a Mama lenne, már Tamás Attila is helyénvaló motivikus, nyelvi, stílusi érvekkel szállt szembe, s ő maga állítja föl az egyik legközelebbi szövegpárhuzamot az Ódával: „Szeretlek, mint anyját a gyermek” – „Csak úgy szeretném látni, mint holt anyját a gyermek”. Tamás Attila aztán, bár nem merev kizárólagossággal, Gyenes Gitta mellett horgonyoz le.⁴² Fehér Erzsébet stíluskritikai érvei ellenben az Ódával való kapcsolatot valószínűsítik. A „régisasszony” emléke tehát, „akiben elzárkózott a tünde, lágy kedvesség”, valószínűleg túlélte a Szántó Judit-kapcsolatot is.

1 Berda József emlékezése József Attiláról. A magnetofonfelvételt Füsi József készítette. Lelőhelye: A Petőfi Irodalmi Múzeum hangtára; M. PÁSZTOR József, „Kezdetben volt Pakots”, Bp., A Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, 1984, 48–49.; SZÓKE György, *Élmény és alkotás. Egy József Attila-vers születése*, It, 1996, 1–2. sz., 181.

2 STOLL Béla, *József Attila Összes Versei 2, 1928–1937* (Bp., Akadémiai, 1984) jegyzetében még elfogadja Basch Lóránt keltezési javaslatát, amely szerint a vers a két költő 1934 eleji Széna téri találkozása után keletkezhetett (546.), az újabb kiadásokban (vö. *József Attila Összes Versei*, Bp., Osiris, 1997, 374–376.) azonban már az 1933 júniusi datálás alapján sorolja be a verset. SZABOLCSI Miklós *Kész a leltár* című monográfiájában (Bp., Akadémiai, 1998) ugyancsak elfogadja ezt a keltezést (308.).

3 TVERDOTA György, *József Attila, 1933. június*, It, 1998, 3. sz., 446–447.

4 BOKOR László, *József Attila „svéd asszonya”, Élet és Irodalom*, 1973. aug. 11., 32. sz., 2.

5 *József Attila válogatott levelezése*, sajtó alá rend. FEHÉR Erzsébet, Bp., Akadémiai, 1976, 294.

6 SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, Bp., Argumentum, 1997, 101–102.

7 NÉMETH Andor, *József Attila és kora = Uő, József Attiláról*, Bp., Gondolat, 1989, 247–248.

8 SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, Bp., Argumentum, 1997, 102.

9 NÉMETH Andor, *József Attila és kora = Uő, József Attiláról*, 248.

10 TVERDOTA György, *József Attila szerelmi ódája*, It, 1999, 1. sz., 102–133. (közelebről 113–115.).

11 NÉMETH Andor, *József Attila = Uő, József Attiláról*, 88.

12 „Vasárnap délután négy órakor mentőautó állott meg a Székely Bertalan-utca 26. számú ház előtt...” – kezdődik például a *Magyar Hélfő* című lap hétfői tudósítása az öngyilkossági kísérletről. *Kortársak József Attiláról*, szerk. BOKOR László, sajtó alá rend. TVERDOTA György, Bp., Akadémiai, 1987, 305.

13 NÉMETH Andor, *József Attila = Uő, József Attiláról*, 88.

14 Uo., 89.

- 15 JÓZSEF Jolán, *József Attila élete*, Bp., Argumentum, 1999, 211.
- 16 Arthur KOESTLER, *Látóhatár*, 1954, 4. sz., 198–202.
- 17 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Napló 1933–1934*, sajtó alá rend. és a jegyz. írta KELEVÉZ Ágnes és KOVÁCS Ida, Bp., Múzsák, 1985, 68.
- 18 Az idézeteket a KOSZTOLÁNYI Dezső *Válogatott novellák és karcolatok* (Bp., Szépirodalmi, 1985) kiadás alapján közöljük.
- 19 SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, Bp., Argumentum, 1997, 157.
- 20 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Barkochba = Uő, Válogatott novellák és karcolatok*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 545., 546.
- 21 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nero, a véres költő*, Bp., Szépirodalmi, 1964, 202–203.
- 22 JÓZSEF Attila, *Munkanélküli írók táppénze = Uő, József Attila Összes Művei III.*, sajtó alá rend. SZABOLCSI Miklós, Bp., Akadémiai, 1958, 153–154.
- 23 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Barkochba = Uő, Válogatott novellák és karcolatok*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 549.
- 24 DÉRY Tibor, *Ítélet nincs*, Bp., Szépirodalmi, 1971, 404.
- 25 Uo., 406.
- 26 Uo., 406–407.
- 27 *Kortársak József Attiláról*, szerk. BOKOR László, sajtó alá rend. TVERDOTA György, Bp., Akadémiai, 1987, 305.
- 28 Uo., 314–315.
- 29 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Barkochba = Uő, Válogatott novellák és karcolatok*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 550.
- 30 TVERDOTA György, *József Attila*, 1933. június, It, 1998, 3. sz., 443–444.
- 31 REMENYIK Zsigmond, *Költő és a valóság*, Bp., Pantheon, 1935, Az idézeteket a regény 1965-ös kiadásából (Bp., Magvető) közöljük. 137., 35., 63.
- 32 IGNOTUS Pál, *Csipkerózsza*, Bp., Múzsák, 1989, 156–157.
- 33 Ignotus Pál első József Attiláról írott cikke, az 1936-ban megjelent *Óda és Eszmélet* nem véletlenül választja témául és címül a költő szerelmi ódáját. *Kortársak József Attiláról*, 397–400.
- 34 SZÁNTÓ Judit Hatvany Lajosnéhoz írt levelét idézi SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, Bp., Akadémiai, 1998, 253.
- 35 JÓZSEF Jolán, *József Attila élete*, Bp., 1999, 214.
- 36 MURÁNYI Gábor, *En így emlékszem. József Attiláról dr. Kulcsár Istvánnal*, Magyar Nemzet, 1984. szept. 29., 12.
- 37 SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, 134–135.
- 38 FEJTŐ Ferenc, *Budapesttől Párizsig*, Bp., Magvető, 1990, 140.
- 39 SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, 126–127.
- 40 SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, Bp., Akadémiai, 1998, 674–679. és SZABOLCSI Miklós: *Egy kései József Attila-vers megfejtése = Uő, Változó világ – szocialista irodalom*, Bp., Magvető, 1973, 78–99.
- 41 FEHÉR Erzsébet, *Múzsza fénypalástban*, Iris, 1992. szept., 26–31.
- 42 TAMÁS Attila, *Kérdőjelek egy versmegfejtés margójára = SZABOLCSI Miklós, Változó világ – szocialista irodalom*, Bp., Magvető, 1973, 87–92.

A *Továbbélők*től a *Budáig*
Ottlik regényszemléletének változásai

Sokszor idézzük az interjút, amelyben Ottlik Géza arról beszél, hogy *prosát*, modern európai prózát Kosztolányi Dezsőtől tanult meg írni. Az ő műveiben figyelte meg, hogy nem elég valamit egyszer, lendületből megírni. Mindent újra elő kell venni, „s akkor szépen újra meg kell írni az egészet”.¹ A prózaírás e két fázisát azonban bajos dolog lenne kivetíteni a nemrég előkerült 1947–48-as *Továbbélők* és az *Iskola a határon* kapcsolatára. Csak egyetérthetünk a szöveget gondozó Kelecsényi Lászlóval, aki olyan teljes értékű művet lát a félszázada lappangó kéziratban, amely „csírájában tartalmazza a későbbi nagy regény jellegzetes vonásait”.² Ottlik idézett mondatai úgy is érthetők és folytathatók, hogy minden másodsor, nem lendületből született művet is újra kell/lehet írni. S itt példaként nemcsak a három, háromféleképpen megírt regény (*Továbbélők – Iskola a határon*, 1959 – *Buda*, 1993) említhető, hanem *A Drugeth-legenda*, *A rakparton*, az *Apagyi* című novella. Bébé a *Hajnali háztetők*ben is szerepel, s abban a regényben is megjelenik Szebek Miklós, aki a *Továbbélők*ben és az *Iskolában* szintén a regényírás műhelygondjairól beszél. Még a *Próza* című kötet is tudatos motivikus munka eredménye. Hiszen a könyvet a regényekből ismert Czakó Pali izgalmas története keretezi.³ Az ő-Iskola figurái ily módon sok más műben élnek tovább, a cím akár így is értelmezhető. Utalhat persze a katonaiskola túlélésére is, arra a gyötrelmes folyamatra, melyben a valamiből, az iskola előtti gyermekorból a semmi, a semmilyen állapotába jutott hősök újra úgy érzik, hogy valami van mögöttük. Amikor megedződve és felülről nézik, ami történt és történik velük. Amikor a humor „mérhetetlen komolysága és félisteni bátorsága” (Karinthy paródiakötete is erősíti őket ebben – lásd *Iskola*) sugározza a titkot, „hogy az élet mégis nagyszabású dolog”. A *Továbbélők*ben Damjáni „mint a hús meg a bor ízét, megismeri a szenvedést, s ha képes is volna tovább élni nélküle, kedve már nincs hozzá”.

A *Továbbélők* megjelenése után joggal tehető föl a kérdés, hogy ez a nyolcvankilenc gépelt oldalas, tizenhárom fejezetre és két nagy részre osztható mű miként kapcsolódik az *Iskolához* és *Medve* kéziratához. Az eddigi – jórészt filológiai – vizsgálódások is megállapították, hogy a *Továbbélők* egyértelműen az *Iskola* legkorábbi szövegelőzménye, de *Medve* kéziratával semmiképpen

sem azonosítható. Legföljebb az auktoriális elbeszélésben lehet hasonlóság, a történet viszont Bébé szövegével állítható párhuzamba. Summa summárum: „a *Továbbélőknek az Iskola a határon* egésze feleltethető meg”, miként Korda Eszter írja az Ottlik-legenda némely sarkalatos pontját tárgyaló tanulmányában.⁴ A további kutatás két vonalon is haladhat tovább. Az egyik eljárás az analógiák és különbségek föltérképezésével az átírás mibenlétére világíthat rá. E módszert követve – hálás feladat! – kideríthető, hogy Ottlik az *Iskola* írása közben mit vett át és mit hagyott el az első változatnak tekinthető *Továbbélők*ből. Sőt, a vizsgálódás körébe a *Buda* is bevonható. Hiszen a meghitt, otthonos, barátságos, sokat ígérő, értelmezett világ a *Továbbélők*ben tűnik el először, s a *Buda* éppen a hosszú időre idegenné vált tájba, helybe való visszatalálás regénye. De maradjunk egyelőre a *Továbbélők*knél. Bébé „józan gyávasága” már itt megjelenik, s könnyű észrevenni, hogy Szebek Miklós nonkonformizmusa pedig Medve személyiségének az előképe. Ebből a szemszögből Medve/Szebek ellentéte nem is annyira Bébé/Damjáni, hanem a gyorsan alkalmazkodó Czakó. Fontos mozzanatok, szöveghelyek egyezéseire figyelhetünk föl. Damjáni a határ menti iskolába való utazás előtt eszmél arra, hogy „egyszerre képtelenségnek kezdte érezni az egészet”. Az identitásvesztést, az addigi élet érvénytelenségét az *Iskola* is fordulatként mutatja be: „Még értettem az életet. Akkor reggel még tudtam a világ rendjét és értettem az egész életet; csak estefelé kezdtem először nem érteni.” Mindkét regény hangulati, atmoszferikus csúcspontján ott van a hó, a havazás mint gazdag, sokjelentésű metafora. A szereplők kilátástalan életébe boldogságot, kegyelmi állapotot hozó természeti jelenséget a két regény csaknem ugyanazokkal a szavakkal mutatja be.

Délelőtt indult meg a havazás egészen váratlanul. Sűrű, himbálódzó, imbolygó nagy pelyhekben hullt-hullt szakadatlan, s ahogy teltek az órák, inkább erősödni kezdett, mint alábbhagyni. Szélcsönd volt. A tanterem ablakait szinte elvarázsolta ez a kavargó fehér színjáték; mintha egy óceánjárón utaznánk valahová, Damjáni nem tudta levenni a szemét az egyhangú és csodálatos látványról. Részeg lett, olyan hirtelenül érte a hóesés. Nemcsak hogy nem számított ilyesmire, de még eszébe sem jutott ez a lehetőség.

Ugyanez Bébé tolmácsolásában:

Délelőtt indult meg a havazás, egészen váratlanul, szélcsendben. Sűrű, nagy pelyhek kezdtek szálldosni az ablak előtt, kerengtek, imbolyogtak, ráérősen himbálództak lefelé, néha még fölfelé is. Aztán komolyan rákezdett, hullt a hó szakadatlan, s ahogy teltek az órák, inkább erősödni látszott, mint alábbhagyni. Mértanóra jött, utána földrajz. A tanterem ablakait szinte elvarázsolta ez a kavargó, fehér színjáték; mintha egy óceánjárón utaznánk valahová, nem tudtam levenni a szemem az egyhangú és csodálatos látványról. Részeg lett az ember, olyan hirtelenül érkezett a hóesés. Erre a lehetőségre nem is gondoltam.

Mindkét regényben szó szerint azonos az esemény jelentőségét hangsúlyozó mondat: „Véget ért a sár korszaka.”

Motívumok, helyzetek, alakok, lényeges és lényegtelen mozzanatok (de hát mi a lényegtelen, hiszen az irodalomban épp az a szép, hogy nem csak lényege van) lenyűgöző kavargásából – nem a teljesség igényével – néhány példát emelünk ki csupán: Damjáni/Bébé kalandja a kislánnyal (a német nevelőnő összeszidja), ragaszkodása a cseléd lányhoz, Veronikához, előbb Damjáni, majd Halász Petár radírlopása, a balatoni fürdőhely emléke, a cipőlelészés, a pokrócozás, a küzdelem a sárral, a parancsnok a szép szőke asszonnyal (itt Szebek, ott Medve édesanyjával), Szebek/Medve szökése, majd visszatérése, látogatás Czakó szüleinél, Tóth Tibor árulkodása és Merényiek bukása. Mindkét regényben központi jelentőségű az Ötvenéveses, a *Továbbélők*ben azonban a lázadás részletei jóval vázlatosabbak. Gyakran a Damjáni/Bébé és a Szebek/Medve megfeleltethetőség is fölborul. A *Továbbélők*ben Damjáni érti meg, hogy végzetesen magára maradt, atomizálódott, az *Iskolában* Medve ismeri föl, hogy senki sem fog segíteni neki. Lényegében már a *Továbbélők*ben elkészül a diákok bonyolult interszónális rendszere, s szerepel a démonikus Schulze tiszthelyettes is, aki ennek a lelketlen, az ép személyiségű gyerekeket uniformizáló gépezetnek a szimbóluma. De legfőképpen egyezik a regények tere, a torzító, szabadságkorlátozó iskola mint modellhelyzet.

Talán az eddigiek is cáfolják Szegedy-Maszák Mihálynak azt a kijelentését, mely szerint „a szöveg vajmi kevés hasonlóságot mutat azzal a regénnyel, amelyet a huszadik század közepének egyik legjobb magyar nyelvű könyveként tartunk számon”.⁵ Igaz, a bábu-létbe való belesodródás és a kitörés folyamata az *Iskolában* mesteribb, mint a *Továbbélők*ben, sőt, az *Iskola* még Musil regényénél (*Törless iskolaévei*, 1906) is rétegzettebb. Ám Musilt Ottlik végül is mindkét regényében meghaladja abban a tekintetben, hogy a zárlatban nem Basini és Törless, hanem Merényi (Musil Reitingenjének megfelelője) és társai távoznak.⁶

A *Továbbélők*nek az Ottlik-életműben való elhelyezése másféle, nem kizárólag szövegváltozatokra koncentráló módja is lehetséges. Ez az átírás tapasztalatait figyelembe vevő, de regénypoétikai tanulságokra figyelő megközelítés adhat választ például arra, hogy Musil, valamint a *Továbbélők*et és az *Iskolát* író Ottlik regényszemlélete mely pontokon kapcsolódik és melyeken nem. Korda Eszter fejlődésregénynek nevezi a *Továbbélők*et,⁷ s megállapítása annyiban kétségtelenül igaz, hogy a középponti figura nézőpontjából elmondott történetben (a hang a 3. személyű elbeszélőé, a látószög azonban Damjánié) egy ifjú önmagára és a világra eszmél, s ez az eszmélkedés többnyire egyenesvonalúan bontakozik ki. A *Továbbélők* linearitása kétségtelenül a Bildungsroman hagyományára és Musil regényére, s nem az *Iskola* mozaikos, „felületszerű, texturális jellegére” (Györffy Miklós szavai) emlékeztet.

Az idő múlása és földidézése itt nem gond, elbeszélő és emlékező idő nem keveredik. Ezzel szemben az *Iskolában* Bébé gyakran tesz ilyen kijelentéseket: „nem tudom kiválasztani, hogy melyik a döntően szükséges részlet, és melyik az elhagyható”. „Ma sem emlékszem rá, és nem tudom, hogy igaz-e, így történt-e. Ahogyan elmondtam, az csupán az emlék emléke.” Az *Iskolában* ilyen módon maga az idő is témává válik, s „a természetes időérzék” csődje döntően meghatározza a regény poétikai arculatát. A valósághoz való viszony is eltér. Ottlik az *Iskola* világát keményen odaláncolja a „valóshoz”, másfelől el is oldja onnan. Oldás és kötés dialektikája a *Továbbélők*ben még meglehetősen óvatosan bontakozik ki. Ám igazságtalanok volnánk, ha az ősváltozat poétikáját egyértelműen a XIX. századi hagyományhoz utalnánk. A fordulatos cselekmény, a környezetrajz, a mindennapi befogadói élmény (vélt) jelentősége kétségtelenül kissé elfödi a mű poétikai újdonságait. A hősökkel itt még áttekinthetően, cselekményszerűen is telik az idő. A *Továbbélők* történet-szerű befogadójának több esélye van. S ezt az eligazodni kívánó számára biztonságosabb világot erősíti a narrátor, aki itt is a kimondhatóság és kimondatlanság határán egyensúlyoz, de nem kételkedik abban, hogy van valóság, s ez a realista alkotói módszer szabályai szerint elmondható. (A valóság megragadhatatlansága néha Damjánit is megkísérli, s akkor „kiadós szemfényvesztést” gyanít abban, amit valóságnak gondol.) Az *Iskola* Bébéje „a rendezetlen dolgok még ismeretlen, valódibb rendjébe” ütközik, nem tud szelektálni, képtelen eldönteni, hogy mi a szükséges és mi az elhagyható. A *Továbbélők*ből még hiányzik a szövegek közötti dialógus, az a kettős nézőpont, ami lehetővé teszi Bébé saját emlékeinek földidézését és Medve kéziratának is teret ad. Ebben a szerkezetben, melynek háttérében Kosztolányi *Esti Kornélja* is fölsejlik, még sok más látószög érvényesül. Messzemenően egyetérthetünk Szegedy-Maszák Mihálynak azzal a megjegyzésével, amely az *Iskola* biblikus tartalmakat is hordozó példázatának megértési folyamatára vonatkozik: „Ottlik regényében az időszerkezet és az elbeszélő helyzet összetettsége megtöbbszörözi ezt a folyamatot, a kimondott és az elhallgatott közötti viszony tisztázását. Az író szemlátomást attól szeretné megóvni olvasóját, hogy túlzottan hamar jusson el az allegorikus megfejtésig, mert nagyon is elképzelhető, hogy a sietős magyarázó torzítva egyszerűsít.”⁸ A *Továbbélők* a retardáció különféle módzataiban nyilvánvalóan nem ilyen gazdag, mind az idő, mind a narráció korlátozza az értelmezések pluralitását. Igaz, a nagy egész itt is mikroegységekből bontakozik ki, de hiányzik az a sejtelmes, hálószerű kompozíció, amely a regényt (Ottlik regénydefiníciója szerint) igazán „intenzív életté” alakítja. Ezzel persze nem azt állítjuk, hogy a *Továbbélők* világa nem „intenzív élet”, de az *Iskola* sűrű szövésével nem veszi föl a versenyt.

A két regény komparációja, értelmező olvasása igazolja, hogy a *Továbbélők* – miközben az újítás óvatosabb eszközeivel jellemezhető – az *Iskola* ön-

reflexiós jellegét is előlegezi. Ottlik sokszor leírta, elmondta, hogy a regényről valójában csak a regény tud beszélni, hiszen a modern regény önmagát önmagában tükrözi. Már a *Továbbélők* önreflexiós rétegében körvonalozódik az a nyelvkritika, nyelv iránti kétely, ami az *Iskolában*, a *Budában*, a *Hajónapló* című kisregényben⁹ teljeseedik ki. „Nem tudja megírni úgysem, hogy mi a baja, nem is biztos, hogy megértenék. Szerette halogatni a dolgait, majd megírja legközelebb, úgy döntött.” – Ha ilyen és ehhez hasonló mondatokat olvasunk, lehetetlen nem gondolnunk Ottlik később tudatosodó és megfogalmazódó regényszemléletének ama sarkalatos pontjára, amelyet Balassa Péter így jellemez: „...minden mű keletkezőben lévő kutatás, értelmezés a valóságról, amelynek kifejezésére a közvetlen eszközünk: a nyelv csak rendkívül korlátozottan alkalmas. [...] Ottlik egész művészetének – észjárásának középpontjában ez az *ép, eredeti* valóság áll, amelyhez csak közelíteni lehet, rekonstruálni viszont lehetetlen, már csak azért is, mivel már mindenekelőtt *megvan*.”¹⁰ Hogy mi van, sohasem tudjuk igazán, legföljebb azt, hogy ez a valami milyen. Nem csoda, hogy az ilyen szemlélet olykor a hallgatást tekinti autentikus megnyilatkozásnak. Damjáni felfogásában a jó „a láthatatlan, foghatatlan valami”, „megvolt a maga kétségtelen tartalma, ha nem is lehetett néven nevezni, mi az voltaképpen”. Szebek Miklós elbeszélte monológjában az egyik embert a másikkal összekötő „rejtelmesebb megértésről” ábrándozik, mivel a szavak és cselekedetek a kifejezés „silány eszközei” csupán. A látszatot nem lehet „túlbeszélni”, „akármit mond vagy tesz, majdnem az ellenkezőjét fejezi ki vele mindannak a bonyolult dolognak, amit az ő igazságának érez”.

A *Továbbélők*nek az is jelentősége Ottlik életművében, hogy itt alakul ki az a látszólagos élőbeszédszerűség, amely mindennapiságában is léttani irányultságú. A regénynek ezt a filozofikus, bölcséleti jellegét sokan talán észre sem veszik. Ám a hagyományos eseményepikához szokott olvasó is sejti, rosszul jár, ha beéri a történetmondással. Gesztusok, említésre sem méltó apróságok telítődnek jelentéssel. Valahogy úgy, ahogy Ottlik jellemzi Kosztolányi írásművészetét:

A valóság egyetlen pillanata, impulzusa, mozzanata sokkal sűrűbb, hevesebb, káprázatosabb, semhogy bármivel is mérhető volna. Kosztolányi a létezésnek ebből a sértetlen, absztrakciókra nem bontott alaprétegéből ragad meg és ad át valamit, abból a nevenincs teljességből, amit tényleg átéltünk. Valamit, ami felfedezés és mégis ősi-ismerős. Ráismerünk, mint tulajdonunkra. S ahogy mondják: segít élni. Nem úgy, hogy gyakorlati vagy elméleti jó tanácsokat ad, vagy erkölcsi útbaigazítást; még kevésbé úgy, hogy eltereli a figyelmünket a valóságról, mint a jó detektívregény, vagy éppenséggel álomvilágba ringat, mint a rossz irodalom. Kosztolányi a durván leegyszerűsített látszatvalóságból segít visszatalálni a saját életünkbe, a mindennapjaink eredeti teljességébe, ahol a mérhető adatoknak, megfogalmazható tényeknek, vagyis mindannak, amiről azt hisszük, hogy e világban történik, velünk vagy körülöttünk, igen csekély a fontossága.¹¹

A *Továbbélők* kritikai-irodalomtörténeti értékelésekor nem árt óvatosnak lennünk. Mert az *Iskola* az ósváltozat értékeit könnyen elhomályosíthatja. Mert az *Iskola* árnyékában talán még az is megszépül, ami halványabb írói megoldás. Az átírást az esztétikai értékkel szembeni elégedetlenség is magyarázhatja. Ám az újraírásnak az egész életművet átható eufóriáját is látnunk kell. Sok mindent nem tudunk. Azt sem, hogy a *Továbbélők* azonos-e azzal a kézirattal, amit Ottlik – Schöpflin Aladár elégedetlenségét látva – visszavett a Franklin kiadótól.¹² Akárhogy van is, a *Továbbélők* abba a folyamatba enged bepillantást, amelynek az elején a nevelődési regény tradíciójába beszivárognak azok a léttani, nyelv- és személyiségfelfogásbeli változások, amelyek – az esztéta modernség szemléletét, formakérdéseit átértékelve – forradalmasítják a regényt. Az *Iskolában* már a kései Kosztolányin, Márain nevelkedett másodmodernség pompázik – a modernség újabb szakaszai felé utat vágó – teljes fegyverzetben. Ám a regénypoétika kialakulását is dokumentáló *Továbbélőkben* ugyanúgy ott van az „alapérzése a létnek, a létezésnek a sűrűsége, dinamikája, hevessege, eksztázisa, a puszta világ szépsége és nagyszabású volta”.¹³ Az is igaz, hogy a mégoly kiváló kortársak mindebből alig sejtettek valamit. Czibor János a „tárgyilagos megbízhatóságot”, a „nagyrealizmus felé” közelítést emelte ki, Schöpflin Aladár pedig rejtett társadalomkritikát látott a regényben, melyben „benne van az egész Horthy-rendszer uralmi módszere kicsinyben”.¹⁴

A *Továbbélők* talán még nem, az *Iskola* azonban minden kétség nélkül bizonyította, hogy Ottlik regénypoétikája a magyar irodalmi hagyományból leginkább Kosztolányi felől közelíthető meg, noha teljes mértékben nem vezethető le onnan, s más forrásból is táplálkozik.¹⁵ A regény egzisztenciális jellege, bölcséleti érdekelttsége azonban egyértelműen Kosztolányi nyomán formálódik. A megtévesztő realista külsőségek mögött ugyanúgy a léttani igény fedezhető föl. Mégis, a kanonizált, a magyar regény történetében kivételes jelentőségű *Iskola* legszínvonalasabb elemzése is a XIX. századi regény örökségét hangsúlyozzák. Szegedy-Maszák Mihály szerint a mű „kétségkívül rokonságban van a Bildungsroman hagyományával”. „Ha igaz – fejtegeti Szegedy-Maszák –, hogy a Bildungsroman a hős önnevelését, az Erziehungsroman viszont a külső hatás elsődleges szerepét állítja előtérbe, Ottlik műve a két ideáltípus közötti játéktérben helyezhető el”. Ottlik monográfusa még azt is hozzáteszi, hogy az *Iskola* példázatként, parabolaként is olvasható. Ám a példázatok többnyire egyetlen következtetést szemléltetnek, az *Iskola* üzenetét viszont „legföljebb többszörös következtetésre lehet visszavezetni”.¹⁶ – Mondhatjuk, a modern XX. századi parabola regény sajátosságaival összhangban. Hiszen a moralizáló egyértelműség helyett a modern parabola (is) a metaforikus többértelműséget alapozza meg. Balassa Péter viszont – részben Tandori Dezső gondolatmenetét követve – arra figyelmeztet, hogy Ottlik semmiképpen sem akar életreceptet adni, „itt nem a derekasság

életelveinek hirdetéséről van szó” (Tandori).¹⁷ Inkább a nem élni való élet, lét elviseléséről, bizonyos túlélési technikák kialakulásáról. Ám az *Iskola* a nevelődési regény poétikájának sem felel meg. A kétszintű történésor, az illogikus rendben szerveződő cselekményfázisok bonyolult kötései, az elbeszélésnek a kronológiával szakító időviszonyai egy „elágazó-hasonlító epizódstruktúrát” eredményeznek, melyben – joggal emeli ki Kulcsár Szabó Ernő – „erősebben érvényesül az összerakás szinkron jellege; a több, változó jelentéstartalmú esemény nem szakaszszerűen tagolja az epikus folyamatot, hanem összképre emlékeztető, tehát egyidejű minőséggé szerveződik”.¹⁸

A *Továbbélőknek* és az *Iskolának* a regényszemlélet alakulását is tükröző passzusai mellett a *Hajnali háztetőket*, ezt a Somerset Maugham könnyedségét utánzó regényt is számításba kell vennünk. Bébé ugyan lépten-nyomon hangoztatja, hogy nem regényt ír, írás közben mégis a modern regényírás műhelygondjaival kell szembesülnie. Átfedésekre, egymásra torlódó, összekuszálódott dolgokra bukkan, s tanulságként azt állapítja meg, hogy ezeket semmi értelme elfödni, lekerekíteni. Bébé panaszkodik: „belegabalyodok a mesémbe”, „összekuszálom az időrendet”, „nem oda lyukadok ki, ahova szeretnék”. Szebek Miklós válasza: „Nem baj az... Csak zagyvöld össze jól. Így csinálják a modern regényírók is.” Ezek az idézetek azt igazolják, hogy még a *Hajnali háztetők*ben is többről van szó, mint Maugham könnyed eleganciájának utánzásáról. Más kérdés, hogy az ilyen „jól kifundált történetben” is van „valami önmagán túllépő hatóanyag”. Árulkodó, hogy a Maugham-esszében Ottlik Woolfra hivatkozik, s itt ad definíciófélét a modern regényről is:

A regény, s azt hiszem, minden művészet az életről (valóságról? létezésünkről? világról?) való víziókat (intuíciónkat, látomásunkat, élményünket) a maga intenzív és sértetlen teljességében akarja megragadni, nem pedig összetevőire bontva, szempontok szerint értelmezve.¹⁹

Ottlikot Ottlikkal persze veszedelmes dolog magyarázni, mivel az írói önkomentárok gyakran félrevezetőek lehetnek. Ám a *Próza* című kötet írásai mutatják, hogy hosszú idő után újra gondolkodni kezd valaki írói műhelygondjairól. Hemingway *Akiért a harang szól* című regénye kapcsán például azon elmélkedik, hogy kétféle jellemzési mód, írói alkat, módszer, irodalom létezik: egyfelől az elemző, önkifejező, intellektuális, személyes, spirituális, szerves, tudatos és közvetett, másfelől az alkotó, teremtő, materiális, személytelen, reális, szerves, ösztönös, közvetlen. Az utóbbi változat – mondja Ottlik – századunk regényében nem ritkán az alacsony „kiőrlési fokkal” jellemezhető: „sok a *nyersanyag* és keveset mond”.²⁰

A *regényről* címmel 1965-ben, Bécsben tartott előadás Ottlik regényfelfogásának legtömörebb összefoglalása. Mintegy visszamenőleg összegzi a re-

gényírói tapasztalatokat, de a későbbi művek (*Buda, Hajónapló*) felé is utat nyit. Ottlik alaptétele, hogy a regény nem a világ „aktuálisan létező, hanem létrejövő” valósága. Talán nem is kell bizonygatnunk, hogy a korabeli, erősen ideologikus irodalomértelmezéshez képest milyen nagy jelentőségűek Ottlik nyelvi megformáltságot hangsúlyozó mondatai:

A regénynek azonban *nincsen az előadása hogyanjától, mikéntjétől elválasztható*, a különböző kifejezési módokkal szemben invariáns közölnivalója, éppúgy, ahogy mivolta, mibenléte sem határozható meg saját definiáló berendezésén kívüli, független eszközökkel.

A regényíró sem tudja megnevezni a valóságot, legföljebb átmenetileg, munkahipotézisként modellokat teremt. Ottlik szerint az írónak a valóság négy szintjét kell figyelembe vennie: 1. „az van, amit valóságnak nevezünk” (R_1) 2. ami „én vagyok” (R_0) – az *Iskola* kettős nézőpontja akár az R_0 duplázódásaként is fölfogható 3. „valami van” (R_2) 4. „valami keletkezik” (R_r).²¹ Ez a „valami keletkezik” jóval megelőzi a teremtett és lehetséges világgal kapcsolatos elméleteket. Ottlikot is a regény és valóság közötti feszültség érdekli, s elképzelésében a regény nem független az empirikusan is észlelhető külső valóságtól, de attól sem, ami kívül esik az empiria körén. A mindenkori regényírásnak ezt a dilemmáját érzékelteti a *Hajónapló*ban Kirketerp kapitány fejtegetése:

A világ – (egyébként lehetetlen!) – megértésével a természetben akartunk úrrá lenni, tevékenységgel, szerszámokkal, találmányokkal, felfedezésekkel, végül akár pusztítás, gyilkolás árán is. De az értelem önmagában nem képes a valóság dolgait megragadni. [...] olyan nyelvet tudtunk létrehozni, amely még a mindennapjaink hű leírására, például az uralkodó (morális) hangulatának szavakba foglalására is teljesen használhatatlan.²²

A regényről eszmefuttatását idézve:

A regény nyelven-inneni tartalmakat igyekszik létrehívni. Hogyan lehetséges ezt megoldania, ha nincs egyebe, mint a nyelv? Úgy, hogy egyrészt a nyelv maga is egy nyelven-inneni valóságrétegből keletkezett, kivont és arra utaló jelrendszer – másrészt maga is nyelven-túli realitás...

E paradoxon felismerése Ottlikot nem a nyelv lerombolásához vezeti, hanem a nyelvi kifejezhetőség határainak maximális megközelítéséhez, valami „általános alapérzés” sugallatának kialakításához. A *Buda* egyik fejezete – *A regényről* modellalkotását továbbgondolva – bevezeti a „létezés” és „tartalma” mint „felbontás nélküli egész” fogalmát, melyet írott kis görög Epszilonnak (ϵ) nevez.

Neked az epszilonnak elnevezett (Valami – Van) megközelítése kellene, úgy, hogy pontos is legyen és biztosan meglévő is egyszerre. Sajnálattal állapítottad meg a két kívánságod (részleges) összeférhetetlenségeit. Az epszilonra áll: ϵ :

Minél jobban megvan, annál pontatlanabb.

Minél jobban pontosítod, annál kevésbé van meg biztosan.

A legnagyobb pontossággal teljesen eltűnhet a megléte.

(Érthető lesz, de nincs ilyen.)

A legnagyobb biztosan-meglévésével eltűnhet, hogy egyáltalán micsoda (az a Valami, ami ennyire Van).

Ottlik – matematikusi múltjára is emlékezve – még képletekkel is érzékelteti az egyenlőtlenséget, mely az ϵ és maximális megközelítése (e) között van.

A *Buda* meglehetősen vegyes fogadtatása, a „művészi csőd” és az ájult lelkesedés végletei szinte lehetetlenné tették a mű tárgyilagos értékelését.²³ Legfőképp a regénypoétika állandó és új elemeinek vizsgálata maradt el. E kétarcúságot talán Margócsy István érzékelt leginkább, de túlságosan a *Buda* leértékelésére, önállótlanására hegyezte ki mondandóját. „...önmagában nem áll meg a lábán, az előző nagy regény nélkül nem működik, nem érthető (s nemcsak az apró, adatszerű cselekményelemekre vonatkozó utalások szintjén): minden elemében az *Iskolához* és csak az *Iskolához* kapcsolódik... a *Buda* nem más, mint zseniális, illusztratív, variatív lábjegyzetgyűjtemény az *Iskolához*.” Az *Iskola* „precíz szerkesztettségét” „csak töredék-sorra” bontja föl. Szerinte az *Iskola* „klasszikus fejlődésregény-imitáció”, benne kialakul valami, a *Budában* viszont készen van. Ráadásul a *Buda* írójának szeme előtt a „didaktikus regény”, a regény erkölcsrajzként való felfogása lebegett.²⁴ Megannyi vitatható megállapítás. Láttuk, már a *Továbbélők* sem követi egyértelműen ezt a nagy európai regénytradíciót, s a *Budában* sincs készen semmi, itt is kialakul valami. A *Buda* a visszaszerzett identitás, otthonosság konszolidáltabb világát mutatja, „nagyítja ki”, az emlékidézésbe átjávva a búcsú, az életből kivezető út melankóliáját. Ami a *Budában* hibának tűnik, az a másféle regénypoétika jele is lehet: a klasszikus modernitás a posztmodern útkeresés felé mozdul.

Ottlik posztmodernisége azonban megint csak kétarcú jelenség. Az igaz, hogy a variációs szerkesztésmód a posztmodern prózának is jellemzője. Ám a végtelen számú változat mellett mindvégig jelen van a nagy konstrukció igénye. Hornyik Miklós vette észre, hogy Ottlik különböző műveiben a mozzanatok, színhelyek, motívumok átfogó kompozíció részeivé válnak, az író pedig a modern regény lirizálódásával hozta összefüggésbe a jelenséget:

...a modern regényíró... behatol a lírikusok tartományába. Egy nagy költő életműve végül összefüggő egész... azt mondja el, mi az, amit fontosnak tartott életében, létezésében. Ezt szeretném én is mint regényíró ilyen épséggel és teljességgel és egészen elmondani; tehát szeretnék valami összefüggést a műveim között, nem szeretném, hogy egymástól független, külön konstrukciók legyenek.²⁵

A nagy kompozíció iránti igény mellett azonban a fragmentum, a töredezettség, a puzzle-jelleg is kétségkívül formateremtő erő. Úgy tűnik, nincsenek önmagukban érdekes részek, minden csak a másikkal összefüggésben nyer értelmet. A halmazszerűség mellett a *Budára* is jellemző az epizódok (nagyítások) fölcserélhetősége. Egyébként is homály fedi, hogy a szöveget gondozó Lengyel Péter a zilált kézirat alapján milyen mértékű önkényességgel alakította ki a regény jelenlegi formáját. A mű aleatorikussága mellett a végtelennek tűnő betétek sokasága is fontos poétikai elem. Medve Lexiről (Hilbert Kornélról) szóló kéziratába például beépíti Márta (Bébé felesége) „naplófüzetét”, miközben mindvégig ott bujkál Bébé látószöge és többlettudása.

Márkus Béla érzékeny megfigyelése, hogy a regény kulcsszava az *ingovány*, melynek többféle metaforikus jelentése van. Vonatkozhat a nyelvre („elnyel a nyelv ingoványa”), valamint az „ingoványra épült, feltevéses világra”, az Ingyen Mozira, melynek – Kosztolányi vendég-lét metaforájára is emlékeztetve – nézői vagyunk. Ám az ingovány a bomló, osztódó, kérdéssé váló személyiségnek is jelképe: „Lidérc-pofával hajlongott és vigyorgott feléje az a gondolat, hogy élete legalján ingovány van.” A sárban bicikliző Medve jelenetében pedig az ingovány a sziszüphoszi közdelem és a meghalás terepe.²⁶ Krízist, belső vitát is kiemelő önmegszólító formában olvashatjuk: „Esik szét. Színes foszlányok, tarka cafrangok. Megy szét, az egész szövedék. A műved? Az életed?” Meghatározó élmény, hogy a múlttól, a valóságról sem tudjuk igazán, hogy micsoda. Konkrét tények bizonyítják, mi hogy volt. „De hogy voltak-e igazán, ez nem lett egészen biztos. Meglazult. Megindult szétesni.” A múlt neveket kap: „Lakcím, időpont, helység, női név, pénz, számok, kórisme. Ezek tartották az egészet, szavak. Esnek szét. Ez természetes. Ha nem tartod két kézzel tarka, több színű szálból való gubancodat, a szavak már nem tartják helyted.” A *Buda* valóság- és nyelvszemléletének kettősségét jól érzékelteti az a szövegrész, amelyben Bébé a mindenség végtelen gazdagságáról beszél:

...ezzel mind valamit kell csinálni, megragadni, harapni, elmondani, megfesteni: magadévá tenni. Csakhogy mindegyikhez olyan sok minden egyéb tartozik; kihagyhatatlanul és fájdalmasan csordultig tele vággyal – honvággyal –, hogy ésszel, érzéssel nem bírod megtartani, szétfeszít, szétrobbansz vele. [...]... nem lehet széthuzigálni szálakra az összefüggő, egyetlen szövetét a létezésnek... [...] Persze nem adtam fel. Persze Medve se. Folytattam a szálakra szedegetését annak, ami megbonthatatlan összefüggő egész.

Íme, a *Buda* módszere: szétszedni, szálakra, emlékfoszlányokra, pillanatfelvételekre, nagyított képekre bontani, ami egész. A dolog természeténél fogva az ilyen kép nem lehet áttekinthető, s nem tűri a kauzális, célelvű cselekményt sem.

Ám nem árt óvatosnak lennünk: a linearitás és az ok-okozatiság nem itt tűnik el, s a nyelvbe vetett bizalom sem itt inog meg először (lásd a magyar

regényben Kosztolányi, Márai). A centrumát vesztett ének is hatalmas korábbi irodalma van a XX. században. Az is igaz, hogy a befejezetlen, befejezhetetlen regény jó néhány vonása mintegy előkészíti a magyar posztmodern regényt. Ha arra gondolunk, hogy az irodalomban minden formakérdés a szemléletből, világnézetből vezethető le, akkor a *Budát* inkább a késő modern és posztmodern között kell látnunk. De a mindig mindent relativizáló *Budá*-ba ugyanúgy beleláthatjuk a metafizikát, mint az *Iskolába*. Márpedig a posztmodern éppen az efféle értelmezhetőséget viseli el a legnehezebben. A *Budát* író Ottlik allúviumot keres, „a teljes levegőégre” kíváncsi, „a létezés új dimenzióját” keresi, ahol „örökre szabad lesz”. A város „levegős labirintusként” jelenik meg (ez a regénytérnek az *Iskola* zárt világával szemben mindenképpen újdonsága), melyet a hősök úgy nyernek vissza, mint „a létezés tiszta levegőjét”. A *Buda* biblikus és keresztény motívumai révén a teológiai olvashatóság kérdését ugyancsak fölveti.²⁷ Balassa Péter pedig Ottlik regénypoétikájának (labirintus-érzés) háttérében azt a protestáns hagyományt látja, amely (lásd Arany) az agnosztikus lét megismerhetetlenségét élteti tovább.²⁸ A *Buda* posztmodernsége ellen szól Odorics Ferenc tanulságos összevetése is, melyben az *Iskolát* állítja intertextuális viszonyba Garaczi László *Mintha élnél* című szövegével. Főként azokkal a distinkcióival érthetünk egyet, amelyek Ottlik művében a „transzcendens irányítottságot” és a történetmondás problematizálását, Garaczi regényében pedig a transzcendencia elhárítását és a gátlástalanul áradó mesét hangsúlyozzák. Az „erős identitásképző funkcióval” rendelkező *Iskola* mint fejlődésregény és a „személyiségörülő” Garaczi mű szembeállítására már kétségesebb. Ha Garaczinál a beszélő azt mondja, „lenyúzom az ént”, akkor Ottlik gyermekhőseiről joggal mondhatjuk: lenyúzzák (le akarják nyúzni) róluk a személyiséget. Az E/1 és a T/3 közötti különbség persze nem tüntethető el. Ám azt végképp nem gondoljuk, hogy „mindkét szöveg önéletrajzi regényként” olvasható. Vagy önéletrajz valami, vagy regény.²⁹

Sokan úgy tartják, Ottlik mindig ugyanazt írja, „egykönyvű” író. Az „egykönyvűség” koncepcióját nem kívánom lerombolni, a konstans elemeket is hiba volna tagadni. Ottlik regényfelfogása azonban semmiképpen sem invariáns. Legalább négy változat körvonalazódik. A realizmus-közeli *Továbbélők* azt a folyamatot mutatja, melyben a múlt századi regénytradíció kiegészül a modern regénypoétika vívmányaival. A *Hajnali háztetők* (minden Maughamra vagy éppen Zilahy Lajosra utaló vonása ellenére) már a modern regény paródiájaként is fölfogható. Az *Iskola a határon* a modernitás végpontján, a *Buda* a késő modern és a posztmodern között helyezhető el. Ugyanazt a témát írva Ottlik – ha ideje engedi – minden bizonnyal még egy ötödik változatot is megformált volna.

- 1 Hosszú beszélgetés Hornyik Miklóssal = OTTLIK Géza, *Próza*, Bp., 1980, 269.
- 2 OTTLIK Géza, *Továbbélők*, Pécs, 1999. A szöveget gondozta és az utószót írta KELECSÉNYI László.
- 3 Az alábbi szövegkiadásokat használtam: *Iskola a határon*, Bp., 1975. Buda, Bp., 1993. A novellák a *Minden megvan* című kötetben olvashatók. Bp., 1991. (Damjáni, a *Továbbélők* hőse *A rakparton* című novellában is szerepel.) *A Hajnali háztetők* 1957-ben jelent meg először.
- 4 KORDA Eszter, *Egy kézirat rejtélye és legendája*. Ottlik Géza: *Továbbélők* című kisregényéről, Kortárs, 1999, 8. sz., 83–91.
- 5 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Ottlik Géza, Pozsony, 1994, 181.
- 6 A Musil–Ottlik-párhuzamnak SZEGEDY-MASZÁK Mihály külön fejezetet szentel: *i. m.*, 103–105. Lásd még GYÖRFFY Miklós, *Ottlik és Musil*, Újhold Évkönyv, 1990/2, 213–226.; TÓZSÉR Árpád, *Iskola Hranicén*. *Ottlik–Musil párhuzamok = A nem létező tárgy tanulmányozása*, Pozsony, 1999, 19–26.
- 7 KORDA Eszter, *i. m.*, 88.
- 8 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *i. m.*, 89.
- 9 OTTLIK Géza, *Hajónapló* = *Uő, A Valencia-rejtély*, Bp., 1989.
- 10 BALASSA Péter, „Valami keletkezik” – „Semmit sem csinálni”. *Naplórészlet Ottlikről a nyolcvanas években = A bolgár kalauz*, Bp., 1996, 62.
- 11 OTTLIK Géza, *Kosztolányi* = *Uő, Próza*, Bp., 1980, 282.
- 12 OTTLIK Géza, *A Nyugatról* = *Uő, Próza*, 268.
- 13 Hosszú beszélgetés Hornyik Miklóssal = *Uő, Próza*, 268.
- 14 CZIBOR János, *Jelentés Ottlik Géza Továbbélők című regényéről = Ottlik Emlékkönyv*, szerk. KELECSÉNYI László, Bp., 1996, 55–58.; SCHÖPFLIN Aladár, *Továbbélők*. *Ottlik Géza regénye = Ottlik Emlékkönyv*, 53–54.
- 15 Balassa Péter figyelmeztet arra, hogy Ottlik poétikai újdonságaiban matematikusi és bölcselői észjárásának következményeit is látnunk kell. BALASSA Péter, „Valami keletkezik” – „Semmit sem csinálni”. *Naplórészlet Ottlikről a nyolcvanas években = Uő, A bolgár kalauz*, Bp., 1996, 58–66.
- 16 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *i. m.*, 92., 93., 135.
- 17 BALASSA Péter, *Ottlik és a hó*. *Egy motívum története Ottlik Géza művészetében* = *Uő, Észjárások és formák*, Bp., 1985, 33–34.
- 18 KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A regényi fikció három modellje*. (Németh László: *Iszony*, Déry Tibor: *GA úr X-ben*, Ottlik Géza: *Iskola a határon*) = *Uő, Műalkotás – szöveg – hatás*, Bp., 1987, 229.
- 19 OTTLIK Géza, *Maugham* = *Uő, Próza*, 244.
- 20 OTTLIK Géza, *Eposz vagy kalandregény? Hemingwayről* = *Uő, Próza*, 150.
- 21 OTTLIK Géza, *A regényről* = *Uő, Próza*, 184–200.
- 22 OTTLIK Géza, *Hajónapló* = *Uő, A Valencia-rejtély*, 36.
- 23 BÁN Zoltán András „művészi csődnek”, „írói kudarcnak” nevezte a rég várt regényt: *Nincs meg semmi*, Holmi, 1993, 12. sz., 1732–1733. ANGYALOSI Gergely írta: „Nem hiszem, hogy regénynek kellene nevezni a *Budát*, már csak azért sem, mert ha annak neveznénk, akkor kénytelenek vagyunk kimondani: nagyon rossz regény.” *Esze van az embernek*, *Határ*, 1994, 2. sz., 120–124. SZEGEDY-MASZÁK Mihály „afféle kiegészülést”, „függetlenséget” látott benne: *A folytatás kényszere*, Holmi, 1993, 12. sz., 1728. Kismonográfiája is az „egykönyvűség” koncepciójára épül: az életmű koncentrikus, Ottlik egész életében ugyanazt írja.
- 24 MARGÓCSY István, *Ottlik Géza: Buda = „Nagyon komoly játékok”*. Bp., 1996, 137–141.
- 25 Hosszú beszélgetés Hornyik Miklóssal, *i. m.*, 266.
- 26 MÁRKUS Béla, *Reggel az ingoványon*. *Ottlik Géza: Buda*, Hitei, 1993, 11. sz., 99–100.
- 27 MÁRTONFFY Marcell, *Párhuzamosok találkozásai*. *Az „Iskola a határon” biblikus értékeléséhez = Uő, Folyamatos kezdet*, Pécs, 1999, 279–296.
- 28 BALASSA Péter, *Levegős labirintus*. *Ottlik Géza: Buda = Uő, A bolgár kalauz*, Bp., 1996, 55.
- 29 ODORICS Ferenc, *Regény a HATÁR-on és a MINTHA-regény*, Tiszatáj, 1997, 10. sz., 48–53.

Egy kitűnő elbeszélés a kora reformkorból (Csató Pál: *A fantaszta*)

1. Csató Pál viszonylag szerencsés volt az 1965-ös akadémiai irodalomtörténet harmadik kötetének elbeszélőket bemutató (Wéber Antal által vázolt) rajzában. Míg Kölcsey kitűnően szerkesztett, lélektani és miliórajz tekintetében a kor hazai kispikájához képest helyét a vezető nyugati irodalmakban is jól megálló lélek-, környezet- és korfestéssel megalkotott *Vadászslakja* mindössze néhány sornyi méltatást nyer (az egyébként jól felkészült) szerző öt tárgyaló fejezetében, Csató méltatása, ha némileg elnagyolt is, mind elbeszélései tárgyát, mind előadásmódját illetően elismerést kap, bár részletes jellemzése elmarad. Hogy nem részletezőbb ez a bemutatás, abban talán része lehet szerencsétlen hangnemű (bár nem mindenben téves) vitájának Vörösmartyék-kal. Ez a korához képest jól megszerkesztett, biztos lélektanú, jól proporcionált, valódi elbeszélő nyelven megírt munkája nem epikafejlődési, hanem inkább politikátörténeti mérlegelést s méltánylást nyert. Ez ugyan aligha a literátor szerzőnek az intenciója, mint inkább a kötet megjelenésének koráé.

2. Rögtön a kezdet, a fölütés sikerült. A kor oly sok szerzőjénél szokásos, magyarázkodó olvasóhoz szólás hiányzik. Az író in medias res rögtön a főszereplő és környezete viszonyának bemutatásával kezdi, mégpedig cselekményes módon, az élőbeszédhez jól, közeparányosan viszonyítva. „Kálmán, egy fegyveresi tisztartó fia volt, s minden tekintetben derék, munkás egy ifjú, csakhogy [...] ezen megmagyarosodott névvel fejezzük ki: fantaszta.” (Ez is az elbeszélés címe.) „Iskolát végzett Kassán, vagy Váradon, s szüntelen egy reáliskoláról, egy Georgikonról, egy politechnikumról álmodozott.” Környezete, apja ki akarja verni fejéből ezt a „fantazmagóriát”, mert ugyan mire való volna itt az Alföld szélén ez. Apja így inti: „tudod úgy is, hogy már rossznevedet költik, mint fant...” S ez csak egyik „fantazmagóriája” a fiatalembernek. Sokkal nagyobb és nevetésesebb a falu földesurának, a megye alispánjának, Fegyveressynek lánya iránti szerelmi láza.

Éppen az apa intelme után látogatását teszi a kastélyban egy viszonylag magas rangú, előkelő nevű osztrák tiszt, egy báró, akit a lány férjének szán. A „fantaszta” költői szárnyalású vallomást ír s ad át a lánynak a tiszt jelenlétében. Nagyon nevetnek a vallomáson, amit hall a fiú. Odarohan; szerencsére a tiszt nem ért magyarul, s így egyszerűen kiutasítják; ám a lány közben

már az egész környéken ráragadt „fantaszta” névvel sérti. Lehetne a báróval esküvő, ámde kiderül, hogy az alispán fillér nélkül van, s ezt a kérő előtt is eltitkolta. A lánykérésből így nem lesz semmi ezúttal.

3. Az alispán egyik bérlőjéhez, a zsidó Herzlhez indul, hogy pénzt kapjon tőle.

Az elbeszélés bravúros része következik most. Felülről, foghegyről, „hallja Herzl” jegyében indul. Miután azonban az arra hivatkozik, hogy nincs pénze, s különben is Fegyveressy már nagyon is sokkal tartozik neki, sértő módon faképnél hagyja őt az alispán. Otthon azonban kiderül: nincs más, ki kölcsönözhetne, s így visszatér hozzá; most bizalmát bizonygatja, s végül immár „barátom Herzl”-nek közös hasznot ajánl. Herzl azonban tisztában van a helyzettel, s hajthatatlan marad. Dúlva-fúlva távozik az alispán.

Tud erről az egészlől a „fantaszta”, s közbelép gazdasági olvasottságával. Herzlt meggyőzi, vegye bérbe negyvenéves szabad értékesítésre az alispán erdejét, s adjon neki kölcsönt. Ez tetszik Herzlnek, s az alku megtörténik; pénz áll a házhoz. (A leánykéréshez, persze, már későn, kérő már nincs.)

4. Az alispán megtudja, hogy a fantaszta győzte meg Herzlt, s hálaként biztosítja, kérjen tőle, amit akar. Persze nem a leányt kéri; az most még bánatos, sértődött; és nagy, képtelen bátorság is lenne ilyen kérés. A fantaszta a *bécsi technikumba* jutás segítségét kéri. Az alispán mindent megígér, s a fiatalember el is jut Bécsbe, s el is végzi a technikumot, kitűnően. Am ez utóbbit nem Fegyveressy keyyéből.

Az alispán azonban hamar végére jár a bérleti pénznek. A család kénytelen a pesti apóshoz költözni. Ám a pénz itt is elúszik az exalispán kezén. Jogászuk azt tanácsolja, költözzenek egyik szép tanyájukra. Ez meg is történik, s itt szerényen, de békességben élnek.

5. Egy napon, néhány év múltán, egy jól öltözött fiatalember keresi Fegyveressyékét a szép, csöndes tanyán. Ráismernek: a fantaszta. Az megcsodálja az érett szépséggé fejlett lányt. Örömmel fogadják, s ha egykor ifjan kinevette a lány, most a kifinomult, jól öltözött fiatalembert tetszéssel, benső vonzalommal fogadja. Az anya büszkesége is jórészt a múlté. A fiatalember nem tud sokáig várni: kezét kéri s kapja a lánynak. Az alispánnak, akár változott, akár nem, itt nincs alkalma, lehetősége fecsérő hajlamainak eleget tenni; mellékszereplővé lett. A leánykérés szinte alig szükséges formai tekintetben, azért. De azért az is megtörténik, s az ifjú pár boldogan lép egymással házasságra.

6. Az elbeszélés nyelve szinte egészen ment azoktól a nyelvújítási szavaktól, fordulatoktól, amelyek nem gyökeresedtek meg végleg, s oly zavaróak a kor egyes szerzőinek írásaiban. Alapjában a vidéki értelmiség beszédnyelve ez, csak igen ritkán vegyülve be nem gyökeresedett neologizmusokkal. S ha élőnyelven beszél az ifjú férj maga, annak hol kissé affektáltabb, hol kissé kancellista változataival, a többiekét vidékiesen egyszerű, de magvas népi,

bár nem tájnyelven beszélteti Csató: kit-kit olyanon, mi a szóban forgó tárgyat illeti.

S ha nyelve sokrétűségével kitűnően egyénekhez alkalmazott, ugyanezt az alkalmazást elvégzi a helyzetekben is. Az egész korszak egyik nyelvi bravúra az alispán és Herzl hármasszövege. Az első: foghegyről való megszólítás és parancsszerű fölszólítás a kölcsönre. A második, az addigi vissza nem fizetett kölcsönök felsorolására következő, már megjuhászodó, de még mindig fölülről, erősen távolságtartó hangnem. A harmadik: az ügyetlen fraternizálásába váltó „Herzl barátom” ismételtetése. S vele a batár használatának följajnlása, s Herzl emberségének, tisztességének dicsérő emlegetése. S viszont, ha Herzl első válasza: kissé óvatosan magát ugyan alávető, bár némi áttettséggel már az eddigi, a törlesztetlen pénzekre utalással öntudatot mutató; a második immár – úgymond számvetésen alapuló – tárgyias felsorolása a pénzeknek, s a harmadik, az erdő negyvenéves használati megvétele *már egyenlő felek* eszmecseréje, amelyben már az alispáné az udvariaskodás, az egyenrangúskodás, s Herzlé ennek a jóltevő öntudatával való elfogadása.

S ezt a nyelvi, helyzetjellemző játékot végig megtartja az elbeszélés. Az alispánné felülről viszi a szót, kicsit még a végső szakaszban is, a Bécsből érkező fantaszta fogadásánál; a lány azonban – java eladókorban kérés nélkül – annál melegebben, szinte boldogan: jó férjet remélve. Az alispánt ekkor már a szerző, mint immár jelentéktelent, szinte kiejti az elbeszélés menetéből.

7. Egyszóval Csató nemcsak ismeri a nyelv rétegeit, de használni is tudja azokat, egyéneket s helyzeteket jellemezve velük. Meglehet, az otthagytott szemináriumban is tanulta ezt. Ott a *különböző helyzetekkel, emberekkel szólás retorikája* fontos gyakorlati tárgy volt. De ily sikeres alkalmazása saját írói erény. Mint ahogy a fölépítés s a bonyolítás is igen jó arányérzékéről tanúskodik. Bizony, igazabb nyelvi népiesség van itt a falusiaknál jelen, mint például Móricz Rózsa Sándoros roppant idejétmúlt dialektusában. Kitűnő az elbeszélés fölültése, az előadás is jó ritmikájú és proporciójú: minden résznél annyit időz, amennyi az egészhez szükséges. Nincsenek nála fölösleges ismétlések, s a fővonaltól funkciótlanul távolodó kitérések. Egyedül az alispáni család pesti életének rajza elnagyolt.

A happy endes befejezés itt eleve benne van az elbeszélés céljában, mint a kor epikája jelentős részének céljában és funkciójában is: polgárosodás, *a nép tehetséges fiainak* kiművelése, tudásuk igénybevétele, hatáshoz juttatása.

(Kár, hogy kölcsönösen félreismerték egymást Vörösmartyék, Bajzáék nemzedékével. Ez a nyelv- és népiismeret, ez az elbeszélésmód fölötté áll nemcsak Fáyékénak, de Jósikáékénak is.)

8. Ha végül az elbeszélésnek *a műfaj* hazai történetéhez való viszonyát jellemezzük: az a szentimentalizmustól, sőt, a romantikának bensőségesen érzelmes s hangsúlyozottan együtt érző fajtájától is különbözik. Nem mentes ugyan az utóbbtól teljesen, de a többi szereplőnek a főhős iránt mutatott iro-

nikus, sőt, látszatra joggal kicsinylő hangnemével, és kényelmetlen, szinte szatirikusnak tűnő helyzetekbe juttatásával ellensúlyozza ezt a rokonságot. Jó írói leleménnyel (s némileg azért a romantika jelenlétére is jellemzően), az írói célnak megfelelően az utolsó, a feloldó jelenetben azt, ami eddig csak szatírárt látszott érdemelni, ellenkezőjére fordította át: elismerő, a többiek fölé emelő egyéniség, érzés- és gondolkodásmód felmutatásával. Ugyanez, bár másként, s nem ily határozott affinitással jellemzi írói eszközkészletét a Herzllel való kapcsolat megjelenítésében is. A pénzzel okosan bánni tudó polgári vonást fölébe emeli az alispán egyszerre pöffeszkedő és siralmas, családját tönkretévő magatartásának.

A XVII. századi retorika és irodalomelmélet kutatásának
műhelyében – gondolatok Bartók István könyvéről
(Bartók István: *„Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”*
Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között)

1.

A régi magyar irodalom kutatása még a szakmai köztudatban sem igazán az irodalomelméleti tudás és ismeretek gazdag érvényesülési terepe; az autentikus szövegekért folytatott filológiai küzdelem sokszor szakmai erőfeszítéseink döntő részét követelte-követeli magának. A kutatás hazai élvonala persze sohasem feledkezett meg a művészetelméleti-irodalomelméleti rendszerek folyamatos követéséről és szempontjaik érvényesítéséről, bár az is igaz, hogy számos körülmény eredőjeként hosszú évtizedekig fájdalmas lemaradás mutatkozott ezen a területen. A nyugat-európai kutatási tapasztalatok alig, vagy nehezen, kevesek számára voltak hozzáférhetőek, így a belőlük sugárzó szemléleti konzekvenciák is rejtve maradtak, vagy csak töredékesen érvényesültek; kutató- és tanárgenerációk látásmódjából hiányoztak sokáig. Ez a fogyatkozás egyaránt érvényesült romantika előtti irodalmunk latin és magyar nyelvű vonulatának vizsgálatában. A kutatásnak további akadálya volt, hogy ezen elméleti irodalom alapvetően latin nyelvű, ennek nagyarányú háttérbe szorulása még aggasztóbban szűkítette lehetséges olvasóinak körét, ugyanakkor messzemenő szövegszervező-kanonizációs szerepével számolhatunk a magyar nyelvű irodalmi műveltségben is; anyanyelvű megfelelői azonban csak lassan és elszórtan jelennek meg a XVII. századtól.

Bartók István monográfiája közel húsz év kutatási eredményeinek összegzése. Egyedülálló szívós kitartással és tudatossággal kezdte és végezte retorikatörténeti kutatásait, ebben leginkább Bán Imre és Tarnai Andor szemléletére, kutatási módszereire és eredményeire támaszkodott. Vállalkozásába még akkor kezdett bele, amikor irodalmunk legkorábbi korszakainak elméleti rendszereit módszeresen alig vizsgálta a kutatás, pedig Bán Imre már 1971-ben megjelentette a XVI–XVIII. században Magyarországon ható retorikai-poétikai művekről írott fontos kismonográfiáját, Koltay-Kastner Jenő és Bán Imre 1970-ben közreadta *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete* című kiváló kötetét. Tarnai Andor már negyedszázada felhívta a figyelmet a régi magyar irodalomban a toposzkutatás – nemzetközi kutatás által is nyomatékosított – jelentőségére, majd a XVII. században Vossius és Becker retorikáinak súlyá-

ra, „*A magyar nyelvet írni kezdik*”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon című nevezetes monográfiája pedig irodalmi műveltségünk legrégebbi korszakának irodalomelméleti rendszereit derítette fel szisztematikus átfogó módszerrel; ebben föltárta a trivium és abban a retorika relevanciáját.

Az 1970-es évek végén kibontakozó kritikátörténeti kutatás valójában a magyarországi irodalomelméleti gondolkodás folyamatának föltárására vállalkozott, bár ennek tudományos horizontján még alig jelent meg a nyugat-európai kutatási tapasztalat, a *Rendszerek* című kötet (1981) tekintélyes mennyiségű elméleti forrás szövegét is közreadta – különböző művek latin nyelvű praeliminariáit (előszavak, utószavak, ajánlások) tették magyarul olvashatóvá – kísérő értekezéssel értelmezve. Az MTA Irodalomtudományi Intézete végezte e kutatási irány összefogását és feladatainak korszakonkénti koordinálását; már ekkor látszott, hogy a vállalkozást nagyban könnyítené kutatócsoport(ok) létrehozása. A legcélszerűbb az lett volna, ha sikerül érvényesíteni a kutatásban a korszakok folyamatosságát és Tarnai Andor munkáját a XVI. század latin nyelvű irodalmi műveltségére épülő átfogó monográfia követhette volna, hiszen e korszak irodalomelméleti rendszereit a latin nyelvű praeceptum-irodalom hozta létre elsősorban, ennek hordozói pedig a korszak retorikai-poétikai voltak. (Ennek egy szeletét vizsgálta Téglásy Imre értékes műve, *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon*, amely azonban nem vállalkozott a korszak teljes spektrumának bemutatására.) E perióduson belül alapvetően és legnagyobb számban a Nyugat-Európában megjelent retorikai műveket forgatták itthon, amelyeket a külföldön peregrinálók hoztak magukkal haza, vagy korabeli intézmények, magánszemélyek vásároltak-szereztek be könyvtáraik számára. Ez alig változott a XVII. században, ekkor is meghatározók a külföldről tömegesen behozott elméleti művek, emellett azonban megszorodnak a hazai szerzők és kiadványok, amelyek részben a másutt kiadott munkák átdolgozásai, itthoni adaptációi.

E kutatási feladat igen összetett, hiszen csak a komparatív szemlélet legnagyobb mértékű érvényesítésével végezhető eredményesen: az ekkor Magyarországon ható elméleti rendszerek a reneszánsz és a reformáció latin nyelvű nemzetközi retorikatörténeti folyamataiba ágyazódtak. A reformáció térnyerésével a protestantizmushoz kötődő irányzatok kerültek itthon is túlsúlyba. Ezek valamilyen mértékben érvényesítették a retorikai rendszerekben kifejeződő *antropológiai modell és szövegelméleti rendszer kapcsolatát, egyensúlyát*, és a folyamatban nyomon követhetjük ezek elmozdulásának sajátosságait. Ezen antropológiai modell meghatározója a XVI–XVII. század fordulójáig nagyjából *a reformáció volt, osztódó konfesszionális-kulturális áramlataival*. (Klaus Dockhorn szerint: „Nem túlzás azt mondani, [...] hogy a német protestantizmus a retorikát mint világnézetet és antropológiát választotta. *Die Rhetorik eine Weltanschauung in vollsten Sinne des Wortes ist, eine Weltanschauung mit eigener Erkenntnisstheorie, eigener moral und vor allem Anthropologie*. A retorika a

szó legteljesebb értelmében egy világnézet, egy világnézet sajátos ismeretelmélettel, sajátos morál és mindenekelőtt sajátos antropológia.”) A kutatásra vállalkozók helyzetét fokozottan nehezítette, hogy a nemzetközi tudományos környezet rendkívül (már-már alig áttekinthetően) terjedelmes és színvonalas eredményeket ért el, amelyeket csak egyre nehezebben követhettek-követhetnek az elszántan mégis a nyomába eredő hazai kutatók. *Bartók István is valójában kutatócsoport(ok) munkáját vállalta magára, amelyet Nyugat-Európában tanszékek, vagy kutató intézetek végeznek évtizedek óta népes szakembergárdával: magyar tudós számára irigyelni való föltételek között.* Olyan forrástípus föl kutatását végezte, amely rendkívül bonyolult könyvtörténeti, könyvtári, bibliográfiai vizsgálatokat követel meg; ennek során gyakran kényszerült önkorlátozásra is, hiszen a kéziratos anyag bevonása áttekinthetetlené tette volna saját forrásbázisát. (Még így sem tud olykor lemondani a kísértésről: néha kéziratok nyomába ered, vagy egyetemi disputát vizsgál. A lehetséges kéziratos forrásanyag számbavétele és értékelése – éppen az itteni eredményekre támaszkodva – későbbi kutatásnak lehet fontos feladata, hiszen jelenlegi részleges ismereteink szerint is nagyon sok XVI–XVIII. századi kézirat rejtőzik számos hazai és határainkon túli tudományos gyűjteményben.)

Módszeres föltáró kutatás még nem vette számba, nem összegezte a reneszánsz és reformáció alapvető irodalomelméleti-retorikai rendszereinek hatását a magyar irodalomban. A reneszánsz irodalomelmélet sajátosságainak némelyikét ugyan regisztrálta már régebben is a hazai tudományosság (neoplatonizmus, imitatio, hét szabadművészet elemei), ezt azonban sokszor nem kapcsolták össze a reformációval, s konzerválódtak olyan, máig is makacsul élő tévhitek, hogy a reformáció lebontója a reneszánszban diadalmasan megújuló művészetelméleti gondolkodás eredményeinek, „melegágya” a *dissimulatio artis* devalvációs lehetőségének, és művészetellenes tendenciáinak szálláscsinálója. Ez a korszakkutatásban meglévő súlyos késedelem számos nehézséget jelentett Bartók István számára, hiszen nem vállalhatta át a még ezután – mások által – elvégzendő munkát, ugyanakkor számtalanszor kellett keresnie az előző korszakba visszavezető szálakat, az egymást értelmező folyamatokat, a változás irányzatait és mértékét fölmutatni, tudatosítani. Ugyanilyen nehézséget jelentett a szerző számára a hazai puritanizmus-kutatás hosszú ideje tartó csüggesztő apálya, amely mennyiségi megfoghatóságot, de minőségi hanyatlást is jelentett; ezért kellett nélkülöznie a szerzőnek sokszor a puritanizmus antropológiai modelljének értelmezéséhez szükséges kutatási eredményeket.

A monografikus földolgozás két évtizede alatt nyilván változott a szerző elméleti távlata, forrásismerete, szakirodalmi horizontja, ezek a kutatás egyes szakaszaiban nem azonos mértékben, azonos minőséggel hatottak, határozták meg a különböző fejezetek látásmódját, munkamódszereit. A munka előrehaladtával szaporodtak, elmélyültek, jobban hozzáférhetővé váltak az

elméleti ismeretek, amelyek jobban beépülhettek a később született fejezetek tárgyalásába. Bartók István Tarnai Andor 1984-es monográfiájának meghatározását használja föl az „irodalmi gondolkodás” definiálására. („Irodalmi gondolkodáson a legtágabb értelemben ama követelményrendszer megnyilvánulását értem, ami a későbbi korokban szerzőnek nevezett egyéneket valamely szó- vagy írásbeli közlendő megformálásában befolyásolta, s amit a még elérhető közelségben lévő vagy már csak elképzelt közönség elvárt.”) Tarnai definíciója valóban a legtágabb értelemben értendő olyan korszakban, amikor a kéziratosság uralkodik az éppen megjelenő, kiegészítő nyomtatott írásbeliség mellett, és alig érvényesül a reneszánsz oly gazdag és bonyolult művészetelméleti rendszere. Viszont a Bartók István által vizsgált korszak már a reneszánsz és reformáció kulturális-konfesszionális-művészetelméleti tapasztalatainak ismeretében alkotja meg a maga irodalomelméleti rendszereit, ezért is lett volna hasznos – a mindannyiunk által tisztelt és kivételesen nagyra tartott – Tarnai meghatározása mellett a korszakkutatás más elméleti eredményeinek folyamatos fölhasználása. Valahol vállalkozni kellett volna az irodalmi tudat–irodalom–retorika–homiletika–prédikáció–imádság összefüggéseinek olyan vizsgálatára, amely még behatóbban értelmezte volna ezek kapcsolatait, az adott korszak tudományelméleti kontextusát. Talán ennek következménye, hogy e fogalmak ugyan a monográfia meghatározó értelmező hálóját alkotják, időről időre előkerülnek, de jelentésük, használatuk olykor nagyobb pontosítást kívánna. (Mellesleg erre éppen maga Tarnai adott – idézett előző definícióját messze túllépő és meghaladó – példát és bátorítást, amikor Becker *Orator Extemporaneus*-át, vagy J. G. Vossius *Commentariorum rhetoricorum*-át saját XVII. századi retorikai – vagyis irodalomelméleti – környezetében vizsgálta, értelmezte.)

A rendszeralkotó praeceptum-irodalom igen bonyolult elméleti folyamatok metszéspontján jött létre, amelynek éppúgy részei az *antropológiai távlatot teremtő* teológia- és filozófiatörténet, egyháztörténet, a művészetelméleti rendszerek és az esztétikai hatásképző funkciók, mint az ezek által közelebbről vagy távolabbról vezérelt *szövegelméleti megfontolások*. Talán ezért is hártotta el Bartók István óvatosan mindezen perspektíva együttes érvényesítését monográfiájában (ezt egészében egyedül valóban nem vállalhatta!), amint azt leszögezi: „Ha tartani akarom magam a bevezetőben vázolt szempontokhoz, a magyar kézikönyvek és külföldi forrásaik rendszerezésénél és bemutatásánál maradva továbbra is le kell mondanom a tágabb összefüggések részletekbe menő vizsgálatáról.” (107.) E bejelentett önkorlátozás ellenére sűrűn hivatkozik a nemzetközi szakirodalom legfontosabb műveire, amelyeknek megállapításait minél teljesebben igyekszik fölhasználni, *feladatát elsősorban forrásanyaga lehető legteljesebb filológiai föltárásában, ezen forrásanyag jelentőségének tudatosításában, értelmezésében határozta meg*. Ez a döntés a legkevésbé sem érinti a vállalkozás rangját és jelentőségét, mindössze annyit jelent, hogy a szerző kutatómunkájában az alapvetést vállalta, az érvényesített értelmezői

perspektíva a művek keletkezésének, sajátosságainak és saját korukban kifejtett hatásának igyekezett minél gazdagabb jelentést adni. Egyik legfontosabb célkitűzésének tartotta a latin nyelvű retorikai-dialektikai terminológiai rendszer használatának, értelmezésének, részleges magyar nyelvű megalkotásának folyamatát minél behatóbban föltárni, ebben – ritka kitartással – a korszakkutatásban eddig a legeredményesebb munkát végezte.

2.

Tudománytörténetileg teljesen indokolt a grammatika–(poétika)–dialektika–retorika összefüggésének logikáját követni az anyag tárgyalásában, hiszen ez genetikailag a trivium köztudomású továbbéléséből következik. A reneszánsz, majd a reformáció is erre az alapzatra épít, jelen van benne egy összetett antropológiai rendszer értéktávlatja és értékaspektusa, de erre építhető egy szövegelméleti rendszer is. Talán célszerű lett volna nyomatékosabban hivatkozni erre a tudománytörténeti tényre, hiszen az egész XVI. században meghatározó érvényű volt; ez jellemezte a német reformáció legnagyobb retorikai iskoláit Wittenbergben, Tübingenben, Strassburgban, majd Heidelbergben is. Valójában a retorika tudományelméleti perspektívája generálja a grammatikák és a dialektika feladatait, és ebben értelmezhetők a korszak lexikográfiai vállalkozásai is, vagyis a szótáriródalom ugyancsak ennek egyik fontos elemeként ragadható meg. (A *copia verborum* alapvetően retorikai igénye gerjeszti a korszak bámulatosan gazdag szótáriródmánának megszületését.) Ezért megalapozott és impozáns, ahogyan Bartók István áttekinti az 1630–1700 közötti időszak grammatikai (poétikai) irodalmát, lexikográfiai műveit, ennek során hatalmas forrásismeretre támaszkodva kapjuk az egyes művek jellemzését, szövegkapcsolataik bemutatását. Számos olyan munka kerül így látóterünkbe, amelyeket eddig még senki sem méltatott tudományos vizsgálatra a hazai kutatásban. A grammatikákat és a szótáriródalom különböző alkotásait a monográfia igyekszik kiszabadítani abból az értelmezői hegemoniából, amelyet a nyelvtörténet „túlsúlyos” hagyománya hosszú ideje jelentett; pontosabban: kibővíteni igyekszik a retorika tudományelméleti perspektívájával a nyelvtörténeti látószöveget. Különösen tanulságos, ahogyan bemutatja az átmeneti „műfajok” jelentőségét, benne Molnár Gergely grammatikájának poétikai jellemzőit; a metaplasmus jelentésváltozatainak átfogó képe azért is értékes, mert itt sikerült összefüggéseiben megragadni és láttatni a XVI–XVII. század szervesen egymásra épülő folyamatait. Hasznos lett volna itt az egész fejezet esetében bátrabban támaszkodni Balázs János *Hermész nyomában* című monográfiájára (jobban, mint a tőle itt idézett korábbi résztanulmányokra), mert szerzője ebben érvényesítette leginkább a korszak nyelvfilozófiai problematizáltságát. A szótárakra vonatkozó megállapí-

tások esetében a szerző figyelmét olykor elkerülte az újabb szakirodalom, ezért is kerülnek be kétséges kijelentések a Szenci Molnár Albert lexikográfiai munkásságát tárgyaló részbe, bár ez valóban a könyv által vizsgált korszak előzményéhez tartozik. Ma már aligha fogadható el a Szenci szótárkiadásainak „népszerűtlenségéről” szóló kijelentés, vagy a megjelenésüket kísérő „érdektelenségről szóló” állítás, másfelől az újabb szakirodalom bőségesen dokumentálta éppen Szenci Molnár szótárszerzői működésében a *retorikai műveltség meghatározó szerepét*, amelyről itt nem esik szó. Ebben ma már igencsak túlhaladott Melich János – egyébként jeles, azonban csak nyelvtörténeti nézőpontú – tanulmányára hivatkozni.

Ugyancsak a tudománytörténeti szempont magyarázza a bőséges logikai irodalom önálló fejezetben való tárgyalását. Ebben az esetben is célszerű lett volna az előző korszakhoz való árnyaltabb csatlakoztatás, illesztés. A rövidke bevezető nem tudja eléggé érzékeltetni a logika-dialektika hallatlanul megnövekedett XVI. századi jelentőségét, inkább a jelentéktelen véleménykülönbségek korszakának látszik, amelynek aligha van jelentősége korunkból visszpillantva. Az sem véletlen persze, hogy maguk a kortársak – mint azt Bartók István végül is megállapítja – „a XVI–XVII. században a logikát mint *ars universalist* minden szellemi tevékenység módszertani alapjának tartották, ami a tudományosság egészét megszabta”. (74.) Ezt éppúgy érvényesnek tartották az olasz reneszánszban (L. Valla, I. Zabarella, Mario Nizoli), mint Erasmus, vagy a német reformáció tudományossága (R. Agricola, Melanchthon, J. Caesareus, Johannes Sturm). Éppen Sturm marasztalta el tán legkíméletlenebbül az előző korszakokat és kortársai közül azokat, akik tudatosan mellőzték, vagy műveletlenségük miatt nem ismerték föl a dialektika univerzális jelentőségét. Zabarellához, Mario Nizolihoz hasonlóan a *megismerés (res – copia rerum – natura) és nyelvi kifejezés (verbum – copia verborum – ars[rhetorica]) legfontosabb instrumentumának* tekinti: „...a dialektika eszköz, amelyik a művészetek és tudományok mindegyikéhez és azok kezdetéhez is alkalmazható... mert a természetnek és a széptudományoknak ugyanaz a felosztása. A széptudományokban is az a nagy baj, hogy a dialektika szabályainak ismeretétől el vannak választva, amelyek az előttünk lévő korszakban oly rúttul be lettek mocskolva, hogy jelentésüket mostanáig vagy barbár módon elhomályosították, vagy nem eléggé azokban a feladatokban használták föl helyesen, vagy teljesen ismeretlenségben hevernek.”

A *protestáns orthodoxia* című II. alfejezetben néhol nem érvényesül kellő árnyaltsággal az egyháztörténeti szempont: a „protestáns orthodoxia” kifejezést indokolatlanul használni a reformáció első generációja és Melanchthon esetében, ellenben megszokott és a hazai szakirodalom által is elfogadott valóban Geleji Katona István „orthodox” elnevezése, ahogyan azt később Bartók István is teszi. Természetesen helyes a XVI–XVII. század fordulóján, vagy a XVII. század első felében evangélikus, vagy református orthodoxiáról

beszélni, enélkül azonban elvész az „orthodoxia” terminus technicusának jelentése. Ugyancsak nehezen fogadható el az az állítás, mely szerint ez a melanchthoni „orthodoxia” erősebben kötődne a teológiához, mint a legtöbb katolikus és református logika; azt pedig a legtermészetesebbnek kell tartanunk, hogy e teológiai szisztémának nem a metafizika a meghatározó eleme. (78.) A szinkretikus irányzatok XVI. századi előzményei között említi a szerző Johannes Sturmot, mint a padovai arisztoteliánus Zabarella követőjét, azonban legalább ennyire fontos esetében az ugyancsak itáliai recepciójú *retorikai filozófia* Mario Nizolitól eredő hatásaira fölhívni a figyelmet.

A fejezet egésze azonban nagyszabású seregszemlét tart az itthon használatos külföldi és a magyarországi megjelentetésű logikák felett, amely seregnyi új eredményt tartalmaz. Ebben kirajzolódik a rámizmus hazai térnyerésének íve és tempója, igazolódni látszik a puritanizmus és rámizmus összefonódásának szakirodalomból is ismert kijelentése, bár sok kérdőjel változatlanul megmaradt. Igazából most sem tudunk érdemben válaszolni a sárospataki puritanizmus kontra Keckermann polémia okaira, az eddig föltárt források inkább a vita hőfokáról, az indulatokról, mintsem az érdemi tartalmi elemekről tudósítanak. (Pedig ennek valamikor a végére kellene járnia valakinek, hiszen Keckermann magyarországi fénykorának tényleg a sárospataki puritanusok szakasztanak véget.)

Különösen fontos része e fejezetnek a váradi–debreceni Ramus–Amesiuskiadások kérdéskörének vizsgálata, ami közelebb visz bennünket Apácai Csere János teljesítményének megítéléséhez. Kitaró, ha szükséges, mikrofilológiai aprómunkával igyekszik Bartók István rekonstruálni a magyar nyelvű logikai terminológiai rendszer XVII. századi megalkotási kísérleteinek állomásait, eredményeit. Eddig még senkinek sem sikerült eljutnia e folyamat feltárásában, amit igen jól szemléltetnek és egészítenek ki a *Függelék* táblázatai. (Az itteni eredményeket látva talán célszerű lenne egy önálló tanulmány kíséretében közreadni e logikai terminológiaképződés folyamatának teljes eredményeit, aminek második felét a homiletikák-retorikák hasonló próbálkozásai-eredményei tennék ki. A korszakkutatás – egy fogalomtár formájában – legalább összegező áttekintéssel rendelkezne e folyamatról.) Föltétlenül igazat kell adnunk a szerzőnek abban, hogy a magyar logikai műnyelv nagyobb eséllyel és szélesebb körben terjedhetett volna el, ha meghonosítói egy átmeneti két-nyelvű szakaszt tudtak volna megteremteni e folyamatban. A számba vett szerzők-művek bemutatása, jellemzése néhol ugyan madártávlatú, olykor vázlatos, a legtöbb esetben azonban a magyar kutatás ezzel először irányítja figyelmét a vizsgált személyre, alkotására, így minden szava hiányt pótol. Az áttekintésből igen gazdag hazai logikai-dialektikai irodalom bontakozik ki, arra a kérdésre azonban a további kutatásnak kell majd válaszolnia, hogy mindez hogyan és milyen mértékben szabályozta a kortárs retorikai irodal-

mat, a retorikus próza eljárásait; ezt még Martonfalvi Tóth György kivételesen jelentős művei esetében sem tudjuk megválaszolni.

A monográfia legterjedelmesebb fejezete a retorikai praeceptum-irodalmat vizsgálja, ennek során külön beszél világi és egyházi retorikákról. Az elkülönítés az anyag tárgyalása szempontjából indokolt, bár célszerű lett volna nyomtatékosan hangsúlyozni, hogy ebben a XVII. század legelején döntő fordulat zajlik. Az előző században a reformáció meghatározó retorikai iskolái (Wittenberg, Strassburg, Tübingen, Heidelberg) éppen a retorika egyetemes instrumentum jellegéből kiindulva a *világi és egyházi szónoklat elválasztó határait bontották le, tüntették el*, az oratio (világi szónoklat) és contio (egyházi szónoklat, prédikáció) egyazon szisztéma sajátos kommunikációs funkciójú változatai voltak. A XVII. század fordulóján valóban újra felerősödnek az oratio–contio elkülönülésének tendenciái, a homiletika egyre gyakrabban definiálja önmagát antiretorikus, vagy a retorikai hagyományt erősen revidáló szándék mentén. Láthatóan szembekerül egymással az előző században még egyensúlyi helyzetben lévő antropológiai modell és autonóm szövegelméleti szisztéma, egyértelműen az utóbbi rovására. Az is igaz viszont, hogy a retorika korábbi univerzális rendszerétől elkülönülő homiletikák folyamatosan csökkentik a konfesszionális polémiát; bár az ellenkezőjére is akad jó néhány – itt nem emlegetett – példa. A folyamat szemléltetésére idézhetjük a századforduló Magyarországon is elterjedt és kiadott külföldi szerzőit: Abraham Scultetust, Guilielmus Bucanust, Amandus Polanust, Georgius Laetust.

A *világi retorikákat* elkülönítve tárgyaló fejezet az irányzatok számbavételénél azonban újra csak *egyházttörténeti-konfesszionális* szempontokat érvényesít, ez megint csak fogalomzavarokat okoz a nagy anyagismerettel és erudícióval elemzett forrásanyag tárgyalásának menetében. Bartók István az irányzatokat a korszak felekezeti intézményeihez, reprezentánsaihoz köti és ezen keresztül azonosítja, holott a szerzők-művek számos esetben nem vagy alig mutatnak konfesszionálisan megragadható specifikumokat. Természetesen hozhatunk föl érveket az itt választott klasszifikációs szempont mellett, azonban érzékeltetni kellett volna e szempontrendszer ellenmondásait is. Miért katolicizmusa azonosítja-magyarítja leginkább Soariust (és XVII. századi kiadásait), vagy miben evangélikus sajátosság Melanchthon és Sturm műveinek kiadása (111., mellesleg Sturm református volt), illetve érdemes-e a „református orthodoxia” teológiai irányzatából származtatni Vossiust és számos átdolgozóját? E bizonytalan fogalomhasználat következménye aztán, hogy Pécseli Király Imre 1612-es retorikája „...az evangélikus orthodoxia klasszicizáló, az ötrészes retorikára épülő vonulatába illeszkedik”. (121.) Igaz ugyan, hogy a református Pécseli Melanchthont tekinti egyik fő forrásának, de legalább ennyire meghatározta a református Keckermann, és műve igazi eklektikus alkotás. Ugyanezen szempontrendszer tisztázatlansága miatt feszíti ellentmondás az *Evangélikus és református szinkretizmus* című alfejezetet

is. Laza appendixként sok fontosat megtudunk Becker *Orator Extemporaneus*áról, akinek művét azonban csak az illeszti ebbe a fejezetbe, hogy genezisében Soariusra megy vissza, valójában a jezsuita Radau munkája, amelyet szerte Európában kiadtak protestánsok-katolikusok, az itt vizsgált editio a református Szenci Kertész Ábrahám váradi officinájából került ki.

Annál homogénebb és színvonalasabb viszont a Buzinkai Mihály retorikai munkásságát összefoglaló arányos fejezet. A magyar logikai és retorikai ráimizmus legjelentősebb képviselőjének bemutatása plasztikusan jellemzi az oratoria és retorika különbségét, egyben a ráimizmus retorikai rendszerének korlátait és ellentmondásait is bemutatja. Buzinkai munkássága a sárospataki puritanizmus egyik olyan fejezete is, amelyről további kutatásnak kellene majd eldöntenie, hogy egy ily igényesen kidolgozott, koherens dialektikai elveket alkalmazó, szövegelméleti rendszer mennyire volt – vagy éppen nem volt – hatékony *praeceptum mű* a korszak retorikus prózája számára. A fejezet – amint az a monográfia egésze esetében tapasztalható – újabb erőfeszítést tesz a logikai műnyelv értelmezése érdekében, a ramusi terminológia fogalmait kapcsolódó szerkezeti rendjükben tekinti át (ezt itt is jótékonyan segítik a *Függelék* táblázatai), magyar jelentésüket pedig Apácai Csere János és Martonfalvi műveiből kölcsönzi.

3.

A következő nagy fejezet teszi ki a monográfia legterjedelmesebb részét, ebben az *imádság* és a *prédikáció* elméleti irodalmát vizsgálja a szerző. Az ars orandi szakirodalma fölött futólagos szemlét tartva eljut az újabb művek említéséig, alig számol azonban jelentőségének megfelelően az egyik legértékesebb hazai tanulmánnyal, Incze Gábor 1931-es kiváló – valójában monográfia súlyú, vaskos – értekezésével. (Ezért aligha lehet beszélni a „terület hazai ismeretlenségéről”.) Incze tanulmánya saját korának hatalmas nemzetközi szakirodalmát használja föl, szempontjai, megállapításai mai napig sem kopnak szemernyi sem, szövegbázisa óriási és megbízható, bátrabban használhatta volna a szerző.

Az *Imádkozás és imádság* című fejezet a teológia és vallástörténet elvei szerint tekint át e lelki igény megnyilvánulásainak folyamatát. A történeti áttekintés arról győz meg, hogy időről időre történtek kísérletek az imádság formai elemeinek – amint azt Guilielmus Alvernus tette – valamely kanonizációjára; ezt újra meg újra napirendre tűzték a nagy teológiai, lelkiségi mozgalmak is. Az imádság a hitélet intézményileg-konfesszionálisan változó folyamatában állandóan jelen van, azonban gyakoriak a súlypont-áthelyeződések, olykor liturgikus funkciója változik; közösségi és individuális formája pulzál, vagy jut valamelyik túlsúlyra. A monográfia által vizsgált időszakban a protestáns lelkiség és konfesszionális meghatározója a puri-

tanizmus volt, így az imádság spiritualitása, liturgikus jellemzői, hitéleti specifikuma is ezen keresztül ragadható meg. Ugyanakkor az is nyilvánvalóvá válik, hogy az imádság erősen rejtőzködő „műfaj”, amely primer módon is jelen van a korszakban, de számos más religiózus műfajban – velük szimbiózisba fonódva – kereshető. A káté- és ágendairodalom a liturgikus szabályozás szintjén majdnem mindig rendelkezik róla, a kátékból készült prédikációkban is megtaláljuk; ugyancsak gyakran fordul elő az elmélkedő-meditációs irodalomban, itt azonban nehezen különíthető el; könnyen alakulnak-áramlanak át egymásba e bensőséges, interiorizált lelkiség nyelvileg manifesztálódó részmozzanatai. Jó néhány puritánus szerzőnél az individualitás spirituális autonómiájának hangoztatása és elismerése egyre kevésbé tűri meg a kánonokkal definiálható s ezeknek megfelelő imádság sajátosságait. Valójában ezért is nehéz bármely praeceptum-irodalom szabályrendszerének megfeleléseit keresni az imádságirodalom egészében, az ars orandi soha sem vált olyan konzekvensen működő tanrendszerre, amely a retorikai hagyományt a prédikációhoz hasonló mértékben működtette volna. Medgyesi *Praxis pietatis*ától hosszú sor rajzolható föl, amelyben jelen van a puritanizmus első és második generációja: Komáromi Szvertán István, Enyedi Fazekas János, Szöllösi Mihály, Iratosi T. János, Filepszállási Gergely, a késeiek közül Otrokocsi Fóris Ferenc és Huszti István. A magyar puritanizmus kettős értékpólusú jellegének megfelelően az individuális és a közösségi imaformák bőséges változatait találhatjuk; az utóbbi változat talán könnyebben számba vehető, mint az individuális lelkiség igényéhez igazodó. Az *imádság elméleti kérdései a magyar irodalomban* című részfejezet a magyar Amesius-recepció minél teljesebb bemutatására helyezi a hangsúlyt, ezért jut benne jelentős hely Martonfalvi Tóth Györgynek.

Medgyesi Pál *Doce nos orare* című művének szakmai megismertetéséért éppen Bartók István tette a legtöbbet, hiszen már 1981-ben publikálta legfontosabb megállapításait, itteni eredményei ma már beépültek a korszakkutatásba. Elemzésének az adja erejét és értékét, hogy itt sikerült megragadnia a puritanizmus antropológiai modelljének – az imádkozó spiritualitás – és szövegelméleti szempontjainak koherens egyensúlyát. Mindkét komponensre nézve igazán releváns megállapításokat tesz, metodikájában ezért is tekinthetjük az egész kötet egyik legszínvonalasabb fejezetének. A puritanizmusnak lényegi szempontja volt az intellektualitás és spiritualitás dualizmusának érvényesítése az egész hitéletben. Elzárkózik az ellenőrizhetetlen entusiastá spiritualitástól („Ez csak eszelősködés”), hiszen itt erőt vehet rajtunk „emlekezetünknek feledékensége, képzelésünknek restsége, értelmünk homályossága, gondolatink széllel nyargalása, és a’ ki mondasban való akadozásunk”, vagyis a *kognitív képességek* nem hiányozhatnak ebből a vallási cselekvésből. Ugyanezt erősíti meg Medgyesi is: „neminemő jó eleve való *gondolkozást kívánnak* azok felől a’ mellyeket szollandók vagyunk: s ez min-

den e' féle erőtlenségek, az *elmélkedés és rend* által igen meg segéttetnek." A lélek azonban kiüresedhet, ha nem járja át a bűn megutálásának, megvallásának szívből jövő, igaz megtérést és onnan újjászületést sóvárgó, Istenhez törekvő vágya, a mortificatio után a vivificatio. Ha ez szólal meg imádságunkban, akkor ezt a hangot nem szabad elhallgattatni, minél inkább teljék be vele szívünk-lelkünk: „Hogyha... szivednek kívánsága erős és buzgó, melly tégedet el-készét mind kérendő dologgal s mind szóval; bé ne rekezd a' te könnyörgésidet és ditséretidet hirtelen, hanem a' te lelked tellyék bé mennyei gyönyörködtetésekkel, s Istennel való nyájas beszélgetéssel." A kognitív és spirituális képességek összhangja, egyensúlya e lelkiség legjobb előfeltételét biztosítja, akaratumknak engedelmeskedve, állandó gyakorlással tökéletesíthető; amint ez a *Praxis pietatis*ban is olvasható. Nagyon meggyőző a dialektika és retorikai szövegelmélet érvényesülése a *Doce nos orare* esetében, minden kétséget kizáróan a dispositio és amplificatio eljárásai működnek, az utóbbi különösen látványosan bizonyítja a ráamista logika szerepét, *terminus technicusainak magyarra fordítását Medgyesi már Apácai Csere előtt végzi*. Igen tanulságos az *efficiens, effectum, subjectum, adjunctum, opposita, similitudines, divisiones, testimonia* fogalmainak magyarra fordítása. (Mindézzel együtt kissé túlzó buzgalom a szerző részéről a *Doce nos orare*t „retorikai kézikönyv"-nek nevezni [169.], azért egy percre sem feledkezhetünk meg arról, hogy olyan puritánus imádságelméletet olvasunk, amely ugyan részben integrálódik kora retorikai elméleteibe, azonban egyáltalán nem beszélhetünk egy komplexitásában jelen lévő tanrendszerről.) Azt már a későbbi kutatásnak kell vizsgálnia, hogy Medgyesi itt megismert elméleti rendszere milyen mértékben működött valóban praeceptumként, az látszik valószínűnek, hogy szerzője a puritanizmus imádságának-imádkozásának egy ideáltípusát fogalmazta meg. Annyit talán – részletes vizsgálat nélkül is – megkockáztathatunk, hogy a *Doce nos orare* a XVII. század puritánus imádságirodalmának legfeljebb egy szeletét fedi le, az egyébként igen széles spektrumú, amelynek egyik pólusán ott van a puritanizmus bernáti, tauleri misztikát is befogadó vonulata (Nagyari Benedek, Otrokocsi Fóris Ferenc), a másik póluson pedig a nagy, nemzeti közösséghez szóló imádságok gazdag csoportja (maga Medgyesi, Mikolai Hegedűs János, Báthori Mihály, Szőnyi Nagy István stb.).

Az *Ars concionandi* című nagy fejezet az egyházi retorikák fontos területét vizsgálja. Amint az egész kötetben megfigyelhettük, itt is nehézségeket okoz az előző korszak jelenségeinek, folyamatainak megítélése, a XVI. századdal való összefüggések értelmezése; a történelmi áttekintés néhány ponton árnyalást kíván. A szerző megállapítása szerint a prédikációt „irodalmi műfajnak... tekintjük, elkészítésének szabályait irodalmi követelményrendszernek". (184.) Bartók István ezt azért mondja, hogy a prédikációirodalmat emancipálja, visszahelyezze az „irodalom" kompetenciájába, ahonnan hosszú ideje száműzetésbe kényszerítették. Ez azonban túlzásra is csábíthat,

amellett nyomtatékkal kell hangsúlyozni, hogy a prédikáció *nem a romantika utáni értelemben szuverén „irodalmi műfaj” – s nem is szabad ezt a látszatot keltenünk* –, hiszen éppen abban áll a sajátossága, hogy az irodalmi tudat történelmileg rétegzett s általa definiált szektorához tartozik, ennek alapján írható le. Az esztétikai önelvűség egyetlen szempontja alkalmatlan árnyalt jellemzésére: a benne szereplő antropológiai modell és szövegelmélet összefüggése adja koherenciáját, és e pólusok viszonyának változása alapján írható le történetisége. *Nem azzal adjuk vissza igazán az irodalomnak, ha más kontextuális meghatározottságától viszont eloldozzuk, vagy kötődéseit túlságosan meglazítjuk.* Így talán nagyobb óvatossággal íránk le a fejezet kérdésköreinek tárgyalásánál sokszor visszatérő fogalmakat, hogy „irodalmi szempontból, irodalmi élmény, irodalmi műfaj” stb. A fejezet bevezetőjében célszerű lett volna nagyobb elméleti horizonton mérlegelni a prédikáció „irodalmiságának” sajátosságait, enélkül nehezen helyezhető be a klasszikus irodalomtörténet-írás olyan értelmezői rendszereibe, mint stílustörténet (barokk), esztétikai hatás-funkciók, imitatio stb.

A „mesterség eltitkolásának forrása a XVII. századi protestánsok számára” bizonyára *Ramus is* volt (184.), ám az előző század más retorikaiban is lépten-nyomon találkozhatunk ezzel a törekvéssel. Sturm önálló monográfiát szentel a kérdés tanulmányozásának *De imitatione oratoria* címmel, de mások is bőségesen foglalkoznak az imitatio mint a *disciplina occulta* (elrejtett tudomány) sajátosságaival. Nagyon madártávlatú a 189–190. lapon szereplő történelmi áttekintés is, amely a szekunder irodalom kijelentéseit veszi át: ily röviden talán nem is érdemes és érdemben nem is lehet a reformáció első századának rendkívül gazdag praeceptum-irodalmát, illetve prédikáció-irodalmát körvonalazni, jelenségeit minősíteni. (Nyilván ez a megtévesztő szakirodalmi sugallat állítja vitathatóan egymás mellé Melanchthon és A. Hyperius munkásságát, amelyek sokkal több dologban térnek el egymástól, mintsem hasonlítanak.)

A továbbiakban áttekintést kapunk azoknak a Magyarországon is használatos puritánus angol szerzőknek a homiletikai tevékenységéről, akiknek művei Medgyesi Pálnak is forrásai voltak; ugyancsak újdonságnak számít a kutatás számára Bisterfeld gyulafehérvári ars concionandijának bemutatása. Indokolt a szerző figyelemfelkeltése, hogy Geleji Katona István *Praeconium Evangelicum* című vaskos összegezése számos jelentős – kellően még nem vizsgált – retorikai-homiletikai megállapítást tartalmaz. Az 1650-ben Szenci Kertész Ábrahámnál Nagyváradon megjelent retorikai antológia valóban fontos kiadvány, értékelése azonban több kérdést vet fel, hiszen ugyanabban az évben jelenik meg Medgyesi Pál *Doce praedicare* című műve; összehasonlításuk, párhuzamos vizsgálatuk kézenfekvő. A váradi kötetben szereplő szerzők (Bucanus, Scultetus) művei vagy még az előző század legvégén, vagy a századforduló környékén jelentek meg, Szenci Kertész kiadványa te-

hát fél évszázaddal később adja közre ezeket a szövegeket Magyarországon. Első lépésben érdemes lett volna ezen praeceptum-művek jelentését megvizsgálni saját korukban, majd arra keresni a választ, hogy miért s milyen aktualizáló, jelentésmódosító szándékkal adta ki azokat Szenci Kertész ötven esztendővel később? Bucanus és Scultetus is fontos hírnökei a századforduló körül zajló retorikai-homiletikai fordulatnak; Bucanusnak 1602-ben már Heidelbergben volt kiadása. Mindketten határozottan és elszántan szakítanak a reformáció előző évszázadának retorikai hagyományaival. Bucanus a wittenbergi, strassburgi retorikai hagyomány számos elemét aggályosnak tartja, az ott érvényesülő kiterjedt és összetett tanrendszer, szövegelmélet visszaszorítását javasolja. Hibáztatja a logika használatát, a genusokat ugyan nem tagadja, de a prédikációnak már csak három részét emlegeti: exordium, tractatio, epilogus. Nem szabad a világi szónok módjára díszíteni a prédikációt a szavak cifraságával, ékítményeivel; vétkeznek azok is, akik terjengős amplificatióval állnak elő, ne használjunk sok szinonimát, a prédikáció lényege a hasznokra tolódik el, amelyből a Szentírás szerint ötöt sorol föl: doctrina (tanítás), redargutio (cáfolás), institutio (utasítás), correctio (kijavítás), consolatio (vigasztalás). A radikális szemléleti változást a *De Sermone Sacrarum concionum* című fejezet tartalmazza, mely mereven szétválasztja, sőt szembeállítja egymással az emberi ékesszólás képességét és az isteni kinyilatkoztatás nyelvi üzenetét. Az előző évszázadban Melanchthon, Dresser, Sturm és mások szerint az emberi ékesszólás, a retorika képességében a Szentlélek ajándéka nyilatkozik meg és adatik számunkra: az isteni képesség nyelvi adományként alászáll és számunkra is elérhető, használhatóvá lesz: ezért lényegében a kettő egy és ugyanaz. (Melanchthon így fogalmaz: „Mert bár Isten a mi szavainkkal akart szólni, az isteni beszédről balgán ítélték a beszéd művészetében járatlanok.”) Bucanus szerint aki most Isten egyházában szól, az Isten ékesszólásával beszéljen: vagyis azokkal a szavakkal és azzal a beszéddel, amelyek Isten nyelvéhez illenek és amelyeket a Szentlélek tanít; nem pedig azokkal, amelyeket az emberi bölcsesség hirdet (non sermonibus quos docet humana sapientia, sed quos docet Spiritus Sanctus).

Abraham Scultetus *Axiomata Concionandi Practica* című műve hasonló szemléletű, a homiletika antik-reneszánsz retorikai szövegelméleti jellegű elemeit erősen korlátozza. A teljes szisztéma már csak igen töredékesen szerepel: alig emlegeti a genusok szereplését, a szónoki beszéd részeit nem tekinti kötelező érvénnyel működő feltételnek, az elocutio pedig végképp háttérbe szorul, inkább mellőzéséről, vagy használatának aggályos mivoltáról beszél. Akik ismételten etikai írókra hivatkoznak, azok nevetségesek lesznek hallgatóik számára, nem pedig hasznosak. A tudatlan nép nem ismeri, hogy ki volt Cicero, Themisztoklész, Nagy Sándor és mások, akiknek a történetéről szó esik. A Szentírás kimeríthetetlen tengere a mondásoknak, történeteknek és példázatoknak. Az előadóteremben pedig a tanultaknak olykor kedvelteb-

bek a világi szerzők művei, történetei, példázatai, amelyeket bizony mérsékelten kellene használni. Minden prédikációnak elengedhetetlen része a gyakorlati alkalmaztatás, *mert enélkül a tanítás nem más, mint platóni idea (sine qua, doctrina nihil aliud est, quam idea Platonica). Mert aki prédikál, úgy beszéljen, mint magának Istennek az ékesszólása. Az alkalmazásban mindig vissza kell tartani a szöveg ékítményeit úgy, hogy a hallgató ne az embert, hanem Isten beszédét értse meg.* Az exordiumban az ékesszólás mestersége ne korlátozza a természetet, de minden a természetes képességből folyjék. Tehát ne cikornyás legyen az exordium, hanem mértéktartó; ne ragyogó, ne díszített, ne túlzóan bővített, ne fenséges, hanem egyszerű és a legtermészetesebb, ahogyan maga a dolog beszélni parancsolja.

Bucanus is, de Scultetus még inkább igen népszerű volt a századelőn Magyarországon, ismeretes a heidelbergi peregrinációhoz fűződő kapcsolata, Szenci Molnár Albert pedig fordítója volt. Azt pedig már régóta úgy tartjuk, hogy Scultetus a XVII. század eleji *református ortodoxia* valóban nagy hatású képviselője, ez homiletikai elveiben, prédikációs gyakorlatában markánsan kifejeződik. A lausanne-i református francia Bucanus ugyancsak az ortodoxiához köthető homiletikai elveivel. Ezek után fel kell tennünk azt a kérdést, hogy e két – a református ortodoxiát reprezentáló homiletikát – miért jelentette meg a puritanizmusnak mélyen elkötelezett Szenci Kertész Ábrahám? Hiszen az is köztudomású, hogy a magyar puritánusok mily heves teológiai polémiát vívtak ortodox kortársaikkal, s ez a vita kiterjedt a homiletikai elvek különbözőségére is, amint ezt leginkább Medgyesi Pál munkássága bizonyítja. A kiadvány esetleg úgy értelmezhető, hogy szempontrendszer, alapelvei integrálhatók a puritanizmus homiletikai gyakorlatába, vagy ettől függetlenül – üzleti szempontok szerint – ortodox olvasóinak szánta volna gyűjteményét Szenci Kertész? Az előbbi látszik valószínűnek, bár az adhatna a kérdésre választ, ha aprólékosan összevetnénk Medgyesit Scultetus és Bucanus műveivel; föltevésünk szerint számos lényeges eltérés mutatkozna.

Medgyesi Pál *Doce praedicare* című prédikációelméleti művének beható vizsgálata bizonyítja, hogy Medgyesi *rendszeralkotó következetességgel* alkalmazta homiletikai elveiben a retorika eljárásait. Bartók István a korábbi szakirodalom eredményeit lényegesen meghaladó felismerésekre jut. Tisztázza a latin és magyar szövegek kapcsolatát, a táblázatok szerepét, amelyek együttesen alkotják az átfogó rendszert. Világossá válik a prédikációk megalkotása során érvényesített irodalomszociológiai-recepciós szempont is, amely különböző műveltségű befogadókkal számolt s eljárásait ehhez igazította. Medgyesi arányosan érvényesítette homiletikai elveiben a puritanizmus antropológiai értékrendjét és a retorika szövegelméleti elveit használó homiletikai eljárásokat. Kifejeződik ez a prédikációkat *kompozíciónak tekintő* törekvésében, eszerint alkalmazza az exordiumot és a divisiót; ugyancsak lé-

nyeges körülmény, hogy a logika kategóriáit sokoldalúan használja és nem utasítja el, hanem elfogadja az elocutio eszközeinek érvényesítését. (Ebben éppen szöges ellentétben áll az imént emlegetett Bucanus–Scultetus-féle véleménnyel!) A II. Tabula explicatiójában az analízist a logika, retorika és grammatika elvei szerint tartja szükségesnek. A fejezetnek ugyancsak érdeme Medgyesi terminológiaalakító fáradozásainak részletes elemző bemutatása: a logika és retorika szaknyelvi kifejezéseit nagy számban alkalmazza magyarul, amelyek áttekinthetően kapnak helyet a *Függelék* táblázataiban. (Különösen látványosan mutatkozik meg ez a gazdagság a 357–358. lapon.) Egyetlen vonatkozás maradt csak halvány, pedig ez szorosán illeszkedik Medgyesi és a puritanizmus szemléletéhez: a homiletikai-retorikatörténeti-szövegelméleti szempont kissé elszakadt a puritanizmus szélesebb tanrendszerétől, antropológiai elveitől; szoros összefüggésük állandó szemmel tartása és érzékeltetése arányosabbá tehetné volna a kötetben a puritánus szerzőkre vonatkozó megállapításokat. Medgyesi a *Doce nos orare* előszavában veszi számba az ellenfelek puritánus prédikációs elveit bíráló kifogásait; a 3. pontban idézi az ellenvetéseket: „Az *Lelki-esmeretnek titkos szugollyait és szurdokjait, mélyebben tzirkálljuk, sanyaru mérges szókkal érdekljük, vakartsalljuk, nyuzzuk, etc.*” A puritanizmus értékszémlelete szerint a lelkiismeret ítélőszéke előtt állandóan készen kell állnunk bűneink számontartására, önmagunk vizsgálatára; ebben „az értelem és a’ Szű meggyőzöttetnek arról, hogy a’ dolgot meg kell ő nekik tselekedni”. A bűn megvallására és megutálására ott kell a legelszántabban törekedni, ahol a legnagyobb a megátalkodott lelki ellenállás, ott azonban másképpen kell eljárni, ahol a lélek ugyan hajlik erre, de az akarat nem elég elszánt: lelki fogékonyságnak és a szeretet által felindított akarat állandó képességének kell szüntelenül készenlétben állnia. Ezért van arra szükség, hogy a prédikátor „egy vagy két ütést keménybet tegyen, az az mardosóbb feddéssel illessen; hogy az bűnös az ő bűneinek sarából s mélségéből annél nagyobb erővel igyekezyék ki-hatolni... Ezekkel úgy kell bänni, hogy meg-érezzék az Isten igéjét két élű törnek lenni, mely az gondolatoknak, s indulatoknak minden belső részeit által járja, és az velőknek s tagok egybe-kötözésinek oszlásáig el-hat, s ez illyen istentelenek az Isten igéjének hallásával által verettetvén, Isternek ditsőséget adjanak.” E tanrendszer antropológiai előföltevéseiből szervesen következnek, származnak a homiletikai-retorikai-szövegelméleti elvek, ezért kell a logika szabályai szerint klasszifikálni a bűnöket, erényeket, ezek tartalmát elkülöníteni, jellemezni kvantitás és kvalitás szerint, bizonyítani a mégtérés és kegyelem szükségszerű kapcsolatát, a várható hasznokat és az alkalmazást értelmezni, a mondanivalót a dispositio szerint tagolni és az eloquentia eszközeit is fölhasználva kifejezni.

Nagy filológiai apparátussal nyomoz Bartók István Nógrádi Mátyás föltételezett, elveszett ars concionandija után, azonban láthatóan igen töredékes le-

hetett ez a rendszer, szövegelméleti sajátosságaiból szinte semmit sem lehet rekonstruálni. Annál gazdagabb viszont a Martonfalvi György és a Szilágyi Tönkő Márton homiletikai munkásságát bemutató fejezet. Kiderül, hogy nem igénytelen fordítást, vagy mechanikus átvételt végeztek a debreceni szerzők, hanem az önállóodás magas fokára jutottak: kifejtett homiletikai-retorikai rendszerükben igényes szövegelmélet kaphatott helyet, az usus magasra értékelése nem számolta föl a retoricitást. (Itt újra megjegyezzük, hogy Martonfalvi és Szilágyi műveinek szemlélete erősen eltér az 1650-es Scultetus-Bucanus és Laetus műveit tartalmazó váradi gyűjteményétől.) A *tanítás és oktatás: az elméleti gondolkodás fejlődése a XVII. század második felében* című fejezet a század protestáns prédikációirodalmának lényegét a didaktikus haszonelvűségben látja reprezentálódni. Lehet, hogy ennek egyik oka valamiképpen a ráimizmus utilitarizmusa, erre azonban megint csak a puritanizmus tanrendszerének antropológiai konzekvenciái alapján adhatnánk adekvát választ.

A monográfia utolsó nagy fejezete a korszak jellemző stíluseszményeit vizsgálja, amelyeknek fontos vetülete jelenik meg a fordításirodalomban, annak nyelvi eszményében, irodalomszociológiai tagoltságában. A praeceptum-irodalom mellett a szerzőnek ehhez lényegesen ki kellett tágítani a forrásbázis határait, műfajok sokaságára pillantást vetnie, valójában olyan feladatot vállal a szerző, amely eddig még csak nagyon szerény előmunkálatokra, alkalmi megfigyelésekre támaszkodhat, ezzel együtt nehezen áttekinthetővé válik a fejezet anyagkezelése, működtetett szempontrendszere. Tulajdonképpen részlegesen arra vállalkozik, hogy a praeceptum-művek elveinek érvényesüléséről tegyen megfigyeléseket, vagyis a teória és praxis kapcsolatát ragadja meg. „A XVII. századi protestantizmus egyik vezérgondolata az usus, azaz, a haszon, a gyakorlatiasság” – jelenti ki Bartók István. (266.) Ez általában hangoztatott elv, de lépten-nyomon meg is haladják-megszegik, nem egyetemes homiletikai-retorikai gyakorlat; az usus nemcsak retorikai önkorlátozást jelenthet. Eleve izgalmas – az egész korszakkutatást érdeklő – kérdés, hogy a többé-kevésbé puritánus értékszempléletű prédikációirodalom, retorikus próza hogyan tudatosítja önmaga számára a barokk retorikai-homiletikai eszményt s hogyan egyeztethető ez össze a puritanizmus értékszempléletével? A protestánsok sokszor a magyar nyelv lényegi specifikumával állítják szembe a vele össze nem illőnek tartott deáki mesterséget, szóknak cifrázását, haszontalan ékesgetést, piperéskedést, festegetést. *Igen érdekes jelenség látszik kibontakozni: valamely eszményi anyanyelvi modellt tartanak kívánatosnak elérni, amely azonban több tekintetben is deklaráltan szemben áll a retorikai hagyománnyal, olykor a deák retorikai hagyománnyal.* A felsorolt kifogások között leggyakoribb talán az udvari jelleg elmarasztalása.

Medgyesi 1636-ban a *Praxis Pietatis*ban azokat korholja, akik csak ennek hódolnak: „...udvari pipere nélkül akár mit-is semminek tartanak semmit az dolognak mi vóltára nem figyelvezven.” Nagyari Benedek *Orthodoxus*

Christianusa (1651.) a „...sok Rhetoricai ékességet, szollásban valo czifrát, vagy inkább tara-farát” elutasítja, művét nem akarta „pipesgetni, vagy udvari piperébe öltöztetni...” Madarász Márton 1635-ben arra büszke, hogy postillafordítását megőrizte az udvari retorikától: „...minden udvari ékes szollástól üres Magyar nyelvel meg-ajándékoztam...” 1685-ben született, kéziratban maradt prédikációskötetében Nagyari József viszont nem tartja olyan kárhozatosnak a prédikáció módszerében – vagyis a homiletikai elvekben – a fejedelmi udvarban szokásos gyakorlat, ízlés követését: „Az methodussat az mi illeti, az mellyet ezekben tartottam, követtem, el hiszem mindek felett azt fogják ocsárolni némely jó Akaro Atyamfiai, de ezeknek is ball itiletek ellen, vagyon méltó mentségem: mivel udvarhoz jöttömben, parancsolattal parancsoltak ő Nagyságok, az mennyiben lehet s ha lehet valamiben, azt az methodust kövessem az praedikallasban, az melyhez az Udvar regtül fogván szokott. Az pedig nem más, hanem ez, avagy tsak valami részben. Ezt is azért nem kevélységből, se nem ujjítani való kívánságombul, ... hanem az ő nagyságok méltóságos parancsolattyához való engedelmességből cselekedtem. De ha nem lett volna is előttem, nem tudom én, miirt nem volna jó ezen a methoduson praedikallani, mivel az methodus az praedikatiokban tsak arbitraria volt.” Egyik olyan lehetséges módszernek tartja, amit bármikor szabadon használhat, az udvari közegben pedig minden további nélkül megszokott és hasznos lehet. Ez valószínűleg éppen annak a bizonyítéka, hogy a XVII. század második felében nálunk is radikálisan kitágul a retorika kommunikációs funkciója, s ebben fontos szerepet játszik a magán- és közreprézentáció, benne az udvari igények széles körének kielégítése. Kialakul egy olyan közvélekedés, amely a retorikát egyre inkább csak ennek eszközrendszeréként értelmezte s egyre jobban összeegyeztethetetlennek tartotta a puritanizmus homiletikai eljárásaival. Ugyanakkor problematikus Bartók Istvánnak az az eljárása, hogy nagyon is eltérő funkciójú művek azonosnak látszó kijelentéseit állítja párhuzamba. Nyilván másként esik ez latba egy prédikációs kötet bevezetésében, ajánlásában, ahol valóban retorikai-homiletikai alapelvek tisztázása lehet a cél, de biztos, hogy nem ugyanilyen relevanciájú Szárászi Ferencnek a Heidelbergi Kátéhoz írott előszava, ajánlása. Itt eleve alig lehet számolni a retorika szövegalakító funkciójával s teljesen érthető Szárászi elhatárolódása, bár mértékében talán túlzó. Aligha helyes az az álláspont, hogy bizonyos praeliminariák kijelentéseit valójában mértékadónak tekintsük és ennek alapján döntsünk a szövegek esetleges barokkhoz való viszonyáról. (Amennyiben ezt mértékadónak fogadnánk el, igencsak leszűkülne eszerint a magyar barokk köre.) Az külön vizsgálat tárgya lehet, hogy a retorika elhárításának szerzői gesztusa mennyiben egyezik meg ugyanezen korszak protestáns szerzőinek hasonló kijelentéseivel, esetleg milyen felekezeti specifikumok tapinthatók itt ki. Azonban aggályosnak

látszik a szerzőnek az az eljárása is, amely protestáns és katolikus szerzők azonosnak látszó kijelentéseit habozás nélkül azonos lényegűeknek minősíti.

Bartók István Szentgyörgyi Gergely *Elmélkedések az örökkévalóságról* (1643) című művét idézi: „...itt, nem a’ nyelveket akartuk ékesen-szóllásra köszö-rülni; sem a’ füleket viszkettetni: hanem a’ Szívet gyullasztani, és az elme-eleibe oly vastag falatokat szegdelni, mellyeken nagy üdvösségesen rágód-hatnak, és ugyan kérődhetik. Nem is illik, hogy ott a’ beszédnek chynosságáról fölöttébb törödgyünk, a’ hol Meny-országot keressük [...]” Ehhez hasonló Malomfalvi Gergely *Belső-képpen indító Tudomány [...]* (1653) című művének ajánlása, amely ugyancsak elhárítja – sőt elutasítja – a retorika csábításait: „Elmélkedésem pedig az örökké-valóságról, valamint egy-ügyű szüüből Szár-mazott, azonképpen nem himezgető ékes szókkal, hanem tzikkel magyar szolásomnak folyásával kívánom hogy szemeid eleibe teriedgyen.” Az idé-zett szerzők mindketten katolikusok, mindkét mű az örökkévalóság (tágab-ban a négy végső dolog) teológiai-filozófiai kérdéskörének egyik legkomp-lexebb XVII. századi kifejtése magyar nyelven, éppen a barokk látványos szövegszervező eljárásait alkalmazzák sokszor mértéktelen, túlburjánzó for-mában. Malomfalvi nem a retorika kompetenciáját kérdőjelezi meg s eszköz-rendszerét állítja szembe az anyanyelvű kifejező rendszerrel, hanem általá-ban az *emberi nyelv egész kommunikációs rendszerét tartja kevésnek a végső dolgok hitigazságának, megtapasztalásának kifejezésére.* (Aggálya e tekintetben a miszti-ka régóta ismert megállapításával rokon, amit Clairvaux-i Szent Bernát így fejezett ki: „Nec lingua valet dicere/ nec littera exprimere...”) „Az ékessen-szólló (Rhetor) mestertől, avagy verseket szerző Poéta által ki-gondolt és fel-talált, játék nézésre építettett helyen, s levél szén-alatt szörzött tragoediás Comoediabéli személyek játszadozásit és elő-jelentő tiszteteknek változtatásit” (50.) egyaránt alkalmatlannak tartja az aeternitas nyelvi kifejezésére, s ebben nem tesz különbséget a latin vagy a magyar között; vagyis alkalmatlan erre minden nyelvi imitáción alapuló kifejezésrendszer, hiszen ezeket sorolja föl: retorika, poétika és a drámaírás. Malomfalvi (és Szentgyörgyi) érvelése való-színűleg sokkal óvatosabban hozható párhuzamba a kortárs protestáns szerzők magatartásával, retorikától való elhatárolódásukkal. A vizsgálati szempontok tisztábbá válhattak volna, ha tudatosabban érzékeltette volna a szerző a retorika kánonalkotó, esztétikai hatásfunkciókat teremtő követke-zményeit, *mindennek szerepét a barokk retorikus próza folyamataiban.* Az egész *monográfia óvatos-tartózkodó ebben a tekintetben,* holott éppen egy releváns szem-pont működtetését bátrabban vállalhatta volna, hiszen a könyv bőségesen kifejtette, jellemezte a premisszákat, ehhez viszonyítva keveselljük a konklú-zió kimondását. A vizsgált korszak jobbra a barokk „felségterületét” jelenti, márpedig kétség sem fér ahhoz, hogy a barokk retorikus próza jelentős alko-tásait láthatjuk számos protestáns prédikációban, meditációban, imádságban (Medgyesi, Nagyari Benedek, József, Tolnai F. István, Bökényi Filep János),

ugyanígy idesorolhatjuk a négy végső dolgot tárgyaló – eddig még kevésbé méltatott – Szentgyörgyi és Malomfalvi nagyarányú műveit. A fejezet mindenestre olyan vizsgálati mintát és ösztönzést adott a későbbi kutatás számára, ahol a praeceptum-irodalom és az irodalmi praxis kapcsolatrendszer – további pontosítás és bővítés után még kecsegtetőbb – eredménnyel tanulmányozható.

Bartók István monográfiája a régi magyar irodalom kutatása számára fontos állomás, érdeme az alapvetés, hatalmas erőfeszítés eredménye kikerülhetetlen hozadékokkal. Erényeit azonban nem is azzal méltányolnánk igazán, ha a hosszú idő óta a hazai kutatások színvonala fölé emelkedő kiválóságát, mások teljesítményét homályba borító (vagy éppen érvénytelenítő) nagyszerűségét harsognánk, hiszen a szerző tudósi-emberi éthoszához sem illenek ez, a monográfia teljesítménye is sokkal inkább értelmezi önmagát a kutatási folyamatok örökösének, részesének, semmint azon kívül, vagy azok ellenében születettnek. A könyv mindenekelőtt annak a bizonyosága, hogy a régi magyar irodalmi műveltségben igen színvonalas irodalomelméleti-retorikai rendszerek voltak jelen, hatottak; a XVII. században ezek jelentős részben hazai szerzők tollán születtek meg. A régi magyar irodalmat tehát alapvetően ebben az elméleti kontextusban kell ezután vizsgálni, minden recepciótörténeti továbblépés csak erre építhet, a hiteltelenség kockázatát vállalja, ha ennek sarokigazságaival nem számol; távlatait, irányzatait a monográfia bemutatta. Ezért át kell lépnünk a sokáig előttünk álló Rubicont, sokkal határozottabban és következetesebben kell alkalmaznunk ennek a retorikai-elméleti irodalomnak a szempontjait a korszak magyar nyelvű alkotásaira vonatkoztatva, amint az is természetes, hogy ugyancsak elengedhetetlen ez a feladat az ekkori latin nyelvű irodalomra nézve is. Múlhatatlan érdeme a könyvnek az is, hogy rendíthetetlenül hitt fokozatosan föltáruló forrásainak jelentőségében, értékében; nyíltan ugyan alig polemizál bárkivel is, de mindvégig volt ereje megalapozottan felülvizsgálni-elhárítani azokat a vélekedéseket, amelyek ennek a praeceptum-irodalomnak jelentéktelenségét, önállótlanóságát, provinciális voltát sugallták-deklarálták. A monográfia tanulságai egyre inkább sürgetőbbé teszik a puritanizmus-kutatás gyökeres újraindítását, amint az is világos, hogy a XVII. század második felének tudomány- és irodalomelméleti folyamatait egy majdan megírandó Martonfalvi-monográfia nélkül nehezen érthetjük meg. A könyv kiemelkedő eredményeivel kutatási feladatok sokaságát tette nyilvánvalóvá; Bartók István művének értékei az egyszemélyes vállalkozás rendkívül gazdag erényei, vele folytatott párbeszédünk néhol azt kiegészíteni-továbbgondolni igyekezett, ahol valamelyes apróbb hiányérzetünket fogalmaztuk meg, ott pedig valójában a korszak-kutatás adósságaira emlékeztettünk.

(Bp., Akadémiai Kiadó – Universitas Kiadó, 1998, 380 l.)

A kiadó mandátuma (Mezei Márta: *A kiadó mandátuma*)

Mezei Márta könyve hasznos könyv. Hasznos praktikussága miatt, amely eddigi tudásunk összegzését könnyíti meg, de hasznos a kérdezős érdekeltségéből fakadó, implicit tanulságai miatt is. Mezei Márta könyve, a bevezetőben deklaráltak alapján, a kiadói mandátum egyedi értelmezésével és érvényesítésével összefüggő, Révaitól Kazinczyig tartó „problémák és megoldások” történetének elbeszélésre vállalkozik, a hangsúlyt leginkább a rendszerezésre és leírásra helyezve (vö. 8.). A kiadói diskurzus vizsgálata (amely ugyan megmarad a kronologikusság és tematizálás belátható, de problematikus keretein belül), mindeközben mégis létrehoz egy olyan történeti elbeszélést, amely éppen tárgyának és kérdésirányának látszólagos partikularitása miatt lehet akár módszertani szempontból is tanulságos az irodalomtörténész olvasó számára.

A könyv *kiadón* „a szövegek kibocsátásán dolgozó írók”-at érti (7.), akik „az írói művek megjelentetésének munkálatai” során „sokoldalú mandátumot vállalnak.” A *mandátumon* Mezei Márta tulajdonképpen *mandátumvállalást* ért, méghozzá egy „kettős, szociológiai és filológiai kihívások” megoldására való vállalkozást és felhatalmazást. A „szociológiai meghatározottságú cél”-on a kiadóknak azt az elkötelezettségét értve, amellyel „a kor nyelvi, ízlésbeli, irodalmi, erkölcsi képének alakítását akarják segíteni” – ez alá rendelve (az emendációk, a szerkesztés, a kiadói peritextusok tekintetében) az általuk kiadott írók műveit, amelyeket már eleve a „kultúra-alakítás” és a „kulturális nevelés” szempontjából választanak ki. A „filológiai kihívás” a kiadók számára a „helyes” szöveg és az „alkotói szándéknak” az elvárásokkal való szembesüléséből fakad, és amely problémák megoldására a kiadóknak valójában még nincsenek korszerű minták (az ókori klasszikusok kiadásának hagyományát leszámítva), ezért kiadási gyakorlatukban megoldatlanul szembesül egymással a szociológiai cél és a filológiai kérdés. Mezei Márta könyve a kiadói mandátum „sokoldalúságát, dilemmáit, változó és változatos érvényesítését” tekinti át a XVIII. század végétől a XIX. század elejéig, elsősorban tehát a kiadói elvekre és gyakorlatra koncentrálna. A könyv önmagával szembeni elvárása leginkább egy összegző, filológiai számbavételre irányul, a vizsgált kiadások szerkesztési jellegzetességeit, az ezekhez fűződő jegyzetek karakterét, általában a kiadói tevékenység feltérképezését és alapvonásainak megvilágítását tekinti tehát céljának. A könyv felépítése is ennek rendelődik alá. A Révaitól Kazinczyig határolt kiadói diskurzust a könyv két fő fejezetre bontja: az első egységben Révai, Dugonics, Batsányi kiadói működéséről olvashatunk, míg a másodikban Kazinczy kiadói tevékenysége áll a középpontban. A könyv időrendben haladva veszi sorra az egyes kiadókat és kiadásait, de ez a tárgyalás

tulajdonképpen alárendelődik az alfejezeteknek, amelyek (1) „Az ügy, célok, tervek”, illetve „a megvalósulás módozatai”, (2) a javítás, (3) a kötetrend és (4) az „apparátus” (ajánlás, előszó, jegyzetek, tanulmány) szempontjai szerint tematizálják az elbeszélést. Vagyis a bevezetésben olvasható szociológiai és filológiai szempontok mellett a könyv két másik lényeges kérdést is érint: az egyes kötetek „rendjét”, amely a (Mezei Márta-féle értelemben vett) kiadók szerkesztői narratíváiként is értelmezhető, illetve az egyes kötetekhez kapcsolódó peritextusokét. A deklarált célok közt ugyan nem szerepel ezek vizsgálata, és az, hogy az egyes fejezetek végére kerültek, azt is jelzi, hogy a kiadói elvek rekonstrukciójának elsődleges forrásai nem ezek; mégis örvendetes, hogy a „kötetrend” és a peritextusok – tehát azok a területek, amelyekről igencsak keveset tudunk – mégis felbukkannak ebben az elbeszélésben.

A kiadói diskurzus vizsgálata nemcsak önmagában lehet érdekes, de – mondjuk Kazinczy kiadói tevékenységének összefoglaló vizsgálata – képes lehet arra is, hogy meglepő hatékonysággal váljanak értelmezhetőkké a kor poétikai, prozódiai, ortográfiai problémái, vagy az irodalmi hagyományhoz való viszony megteremtésének és e hagyomány kanonizálásának – a kritikai tevékenységet megelőző – hatalmi praktikái. Az újdonság persze nem ebben a felismerésben rejlik (és nem is a leíró módszer mindenre kiterjedő alaposságában), sokkal inkább az elbeszélői perspektíva látszólagos csökkentésének koncepciójában. Szeretném hangsúlyozni: annak, hogy Mezei Márta lemond egy nagy elbeszélés lehetőségéről, vagyis egy újabb Kazinczy-monográfia helyett inkább olyan könyvet vagy – immár határozottan figyelembe véve az ezt megelőző munkáját is, lásd: *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben* (Bp., Argumentum, 1994) – olyan *könyveket* ír, amelyek valamilyen tematikus megfontolás alapján, mindig más és más irányból közelítenek például Kazinczyhoz, vagy rajta keresztül a korszak irodalmához, el kell hogy gondolkodtasson bennünk. Nemcsak arról, hogyan is ír ma Mezei Márta irodalomtörténetet (összevetve ezt korábbi, összefoglaló korszakmonográfiájával, lásd: *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974), hanem egyáltalán arról is, hogyan, milyen módon lehetséges ma ilyesmire vállalkoznunk. Mezei Márta kilencvenes években írt könyvei az impozáns és megbízható filológiai tudás állandósága és egy mindig jól körülhatárolt szövegkorpusz tekintetében nem különböznek ezt megelőző munkájától, de látszólag alapvető elveikben sem. Azonban amíg korszakmonográfiájában a kisebb, tematikus elbeszélések ennek nagy elbeszélésén belül jelennek meg, addig utóbbi könyveiben, így *A kiadó mandátumában* is, ez a sorrend megfordul: a kiválasztott szövegkontingens egységesebbnek látszik, mivel immár a tematikus szempont gyúri maga alá a kronologikus elvet és nem fordítva. Változás történik az olvasás tematikus szempontjaiban is: míg korábban a „mesterkedő költészet”, a „művelt, felvilágosult költészet” stb. zárt és sematikus kereteiben jelentek meg a történeti szövegek, most az elbeszélés nem maga teremt előzetes kereteket, hanem inkább rákérdez néhány nyilvánvalónak mutatkozó dologra, majd igyekszik a választ szisztematikusan feltárni. A Kazinczy-levelezés olvasása és vizsgálata, a forrásanyag tematizálása és a műfajra irányuló kérdés mellett (próbáljuk meg elgondolni e nélkül a levelezés nélkül az 1800-as évek első évtizedeit), a korabeli nyilvánosság szerkezetére és működési módjaira tekint rá, míg a szövegkiadói diskurzusban szerepet vállaló Kazinczy vizsgálata, egy más szempontból, szintén a szerveződő irodalom legfontosabb mozzanatait (például a kanonizációs törekvések poétikai elveit és gyakorlatát) hozza kér-

désbe. Mezei Márta utóbbi két könyve tehát olyan tendenciáról árulkodik, amely tulajdonképpen a történeti elbeszélésnek a diszkurzivitást és a diakronitást egyesítő, visszafogott, minimalizált, de nagyon határozott modelljét nyújtja, anélkül a deklarált igény nélkül, hogy ezzel az irodalomtörténet-írás számára különösebb távlatokat kívánna nyitni. Ilyen értelemben a bevezető felhívása, amely a megkezdett munka folytatására ösztönöz (például a kiadói diskurzus pre- és poszt-kazinczyánus vizsgálatára), nemcsak filológiai értelemben működik, hanem közvetve, a röviden vázolt elbeszélői eljárás módszertani hatékonyságának növelhetősége tekintetében is. A kiadói diskurzus szociológiai aspektusa (amely a könyv egyik fő vizsgálati szempontja) talán egy határozott diskurzusanalízis felől válhat még inkább tarthatóvá és bővíthetővé, arról nem is beszélve, hogy a könyv elbeszélésére jellemző diakronitás éppen a szinkrón jelenségek tapasztalata miatt válik helyenként problematikusává; ezt egy ilyen analízis (ahol is a kettő metszetében válna rekonstruálhatóvá a kérdés) kiküszöbölhetné. Vagy: ez a könyv éppen azt mutatja, hogy az írók mint kiadók olvassák és írják más írók szövegeit, vagyis ennek az eljárásának a vizsgálata lehetne az a terület, ahol az írás és olvasás, az írhatóság és olvashatóság mint történeti működés megragadható volna. (Hangsúlyozom, mindez természetesen nem számonkérés). A kiadói diskurzus elbeszélése megfelel a bevezetésben vállaltaknak: a filológiailag pontos és igényes számbavétel világos és áttekinthető szerkezettel párosul. A könyv a maga által létrehozott kereteket maximálisan kitölti. A deklarált szándékok és az elvégzett munka ismeretében elmondhatjuk, hogy Mezei Márta alapos feltáró és összegző munkát végzett. Ugyanakkor éppen a könyv problematikus helyei hívhatják életre a fenti megfontolásokat is. Például indokoltnak látszik, hogy a kötet második felét kitevő Kazinczy-fejezet nagy súlyú legyen; ezzel azonban az elbeszélés olyan polarizációt teremt, amelyben – a diakronikus szemléletből fakadóan – Kazinczy kiadói szerepvállalásának paradigmaticussága kerül a középpontba. Mindeközben azonban elfedődhet Révai, Dugonics vagy Batsányi kiadásainak korabeli recepció státusa, amelyre a Kazinczyhoz igazodó elbeszélés nem reflektál eléggé. Arról nem is beszélve, hogy az egyik legfontosabbnak tekinthető Kazinczy-kiadás, a Dayka Gáboré, akkor jelenik meg, amikor már egészen másféle (genetikus) kiadói koncepciók is felütik a fejüket (gondoljunk például itt Helmeczi elképzelésére Berzsenyi verseinek második kiadását illetően). A polarizáció mellett a könyv koncepciójában a szociológiai és filológiai binaritás kap meghatározó hangsúlyt, de amíg az utóbbi leírható, számba vehető, addig a *szociológiai* megnevezés félreértésekre adhat okot. Az előbb említett (foucault-i) diskurzusanalízis szempontrendszer integrálhatná magába a könyv szociológiai fogalmiságát – leginkább a kánonképzés hatalmi praktikáiként tekintve a kiadói diskurzusra (lásd: Mezei Márta elbeszélésének egyik kulcsszava az *alakítás*, vö. „kultúraalakítás”; „nyelvi, ízlésbeli, irodalmi, erkölcsi kép alakítása”). Annyiban nem volt könnyű helyzetben a szerző, hogy az éppen kialakulófélben lévő kiadói-szerkesztői-szerzői gyakorlat geneziséét kívánta feltárni, és ehhez kellett kitalálnia fogalmait is – kiadón, mint már láthattuk, „a szövegek kibocsátásán dolgozó írók”-at értve. Mindeközben viszont kevésbé válik differenciálttá így a poligráfiai eljárás egésze, például az, hogy látunk-e különbséget a szerkesztői (= kiadó), szerzői, könyvnyomtatói/tulajdonosi funkciók, illetve ezeknek egymáshoz való viszonya között. A Berzsenyi-kiadás körüli kérdések ilyen módon is szóba kerülhetnének – az a szituáció például, amelyben Kazinczy kiadói elvárásai végül is bele-

kényszerítik Berzsenyit abba, hogy elgondolkozzék egy szerkesztői narratíva lehetőségén, egyszerre kínálva fel egymástól eltérő értelemképzési stratégiákat verseskötetének olvasói számára. Itt arra is felhívnam a figyelmet, hogy a Kazinczynak tulajdonított kötetrend legendájának (az 1813-as Berzsenyi-kötetről van szó) az elbeszélésben való ismételt megerősítése filológiaiilag sem igazolható, mivel nem ismerjük Kazinczy részletes javaslatát – ha egyáltalán volt ilyen. Vagyis nem jelenthető ki, hogy Berzsenyi elfogadta volna Kazinczynak ezt a nem létező kötetrendjét. Kazinczy ismert javaslata (*dem Tone nach* – amely szerintem alapvetően a szerkesztői funkció lehetőségét jelenti Berzsenyi számára) tulajdonképpen „tónuselméleti” koncepció, amelynek applikációja, vagy pontosabban a kötetből való visszaigazolása (amit Mezei Márta tesz) nem lehet filológiai érv, csupán egyfajta jelentéstudajdonítás. Maga a szigorú alkalmazás szükségképpen a koncepció legkritikusabb helyein sántít – ott, ahol csak sejtésünk lehet arról, mit is érthetett Kazinczy „Alltagspoesie”-n és didacticuson; valóban *A' Tánczokat*, illetve az *Életphilosophiát*, és a *Levéltöredéket*?! Vagyis egyetlen komoly érvünk sincs, amely a Berzsenyi-féle kompozíció ellen szólna. Ami igazán nehezményezhető, az leginkább az, hogy a *Kötetrend* című alfejezet nem kívánja újraolvasni ezt a gyűjteményt, nem kívánja szembesíteni filológiai ismereteit olvasásának tapasztalatával. E kettő minden bizonnyal elegendő lehetne arra, hogy belássunk bizonyos hagyományozódó félreértéseket (például Helmecezi pozitív szerepét), és végre azt a Berzsenyi-kiadást kanonizáljuk (az 1816-osat), amely, minden látszat ellenére, képes volt ellenállni egy kiadó mandátumának. (Csokonai Könyvtár, Debrecen, 1998)

ONDER CSABA

Kelevéz Ágnes: *A keletkező szöveg esztétikája*

1924. április 1-jén a *Nyugat* „Könyvről könyvre” rovatában Babits terjedelmes írásban kommentálta az előző év végén közreadott gyűjteményt, a Dézsi Lajos szerkesztésében megjelent Balassi-kiadást. Ebben a kritikában, Balassi ürügyén, kétféle kiadási formát különített el. A költő által közölt-jóváhagyott változatot, az „eredményt”, a „tisztá, lepárolt arany nedv”-et, azt, ami a „magyar közönség”-nek majd a végleges Balassit (meg Csokonait, meg a többieket) jelentheti. A másik változat, írta, az időrendbe szedett versekkel és töredékekkel, az „apparátust” adhatja csak, „a salakos szesz”-t, „tölcserrel és szűrőpapírral”. E második variációval kapcsolatban főleg a kétségeit fogalmazta meg. A saját versei esetében pedig a leghatározottabb kívánsága volt, hogy életművének időarányos részéből az általa gondozott 1937-es gyűjteményben közreadott versek jelenjenek csak meg.

A most készülő Babits kritikai kiadás verseskötetei – természetesen – minden költeményt hoznak majd: a zsengéket, a töredékeket, a változatokat, a kötetbe fel nem vett alkotásokat is. Mégpedig kronologikus sorrendben valamennyit. A könyvek tehát az „apparátust” jelenítik majd meg.

Ahhoz azonban, hogy a hiteles és érvényes kritikai kiadás megjelenhessék, legelőbb értelmezni és pontosítani kell a legelső időkből származó, a Babits által letisz-

tázott, füzetekben összegyűjtött alkotások valóságos időrendjét: meg kell állapítani az 1900 júliusától 1903 áprilisáig készült versek sorrendjét, az ún. *Troubadour*-kor című kézirat anyagban olvasható alkotások egymásutánosságát, a *Versek 1903. jan.–1906. júl.* című kézirat kötet kronológiáját, meg a Fogarason elkezdett, 1909 őszétől 1916-ig írt művek keletkezéstörténetét. És még valamit tisztázni kell. Azt nevezetesen, hogy egy-egy kézíratsírban hagyott vers miként jutott időnként (a korrek-túrapéldánnyal bizonyítható) közlés-küszöbre, meg azt, hogy a közreadás pillanatnyi szándéka ellenére az alkotás miért nem került be például a *Nyugat*-ba vagy éppen a készülő verseskötetbe; fel kell támi az írásra készítő gondolkodás-státust és a visz-zavonás mellett döntő (rekonstruálható) nézetgyűttest.

A vizsgálathoz a genetikus szövegkritika elveit kell alkalmazni. Nemcsak a szöve-get magát kell vizsgálni, de értelmezni kell a variánsokat, a javításokat, az ékezés, a központozás, a magán- és mássalhangzó-hosszúság módosulásait, a szövegek folya-matszerű és viszonyoszerű létezését, az írásképet, a lejegyzés módját, az alkotások tér-ben elfoglalt helyét, a betűalakítás szabályszerűségeit. Ki kell deríteni, hogy a három kézíratsoportot összegyűjtő ún. *Angyalos könyvben* az egyes szövegek tisztázatok-e vagy fogalmazványok, az esetleges beragasztások esetében pedig azt, hogy – az eredeti papírlap minősége, az íráskép és más külső jegyek alapján – megállapítható-e a keletkezés valóságos ideje. Csak e genetikus szövegvizsgálattól várható például, hogy feloldja a Babits által Török Sophie-nak diktált megírás-időpontok, a Szilasi Vil-mosznak mondott információk, valamint a *Babits Mihály kéziratai és levelezése*-kötetben megjelölt keletkezési dátumok belső ellentmondásait.

Kelevéz Ágnes *A keletkező szöveg esztétikája* című könyvében nem egyszerűen a kri-tikai igényű verskiadás emlegetett kötelező és tisztázó előmunkálatait végezte el. Az életmű és a korszak nagyon alapos ismeretében mindezeket túl fontos belső össze-függéseket fogalmazott meg a Babits-kutatás egésze szempontjából is. A vers-születés(ek) rekonstrukciójával, a versek, a párhuzamosan készült novellák és tanul-mányok, valamint a későbbi alkotások összevetésével a költő esztétikai és poétikai elveinek új rétegeit és dimenzióit tárta fel.

Nagyon fontos mindenekelőtt a pályakezdés rekonstrukciója.

Babits, akinek legelső versét a családi kegyelet már az „elemista idők”-ből örizte, s aki pécsi gimnazistaként verset, novellát, drámát és regényt is írt, a századforduló költészetét „érzelgés”-nek, „nótá”-nak tekintette. Azt az általános gyakorlatot vetet-te el, amely szerint a költő a maga életét vagy a nemzethez tartozás gondolatát te-matizálhatja csupán. Amikor 1900 és 1909 között verset írt, éppen ezért szerepeket vállalt. A *Paris* című vers kéziratában például kétsornyi szöveg helyett szaggatott vonalakat tett, a lap alján pedig lejegyezte: „E két sort kihúzta a *cenzúra*.” Úgy visel-kedett, mintha nem kézíratról, hanem nyomtatott könyvről lenne szó, felépítette magában a teljes és végleges mű képzetét, hozzátette mindehhez azt is, hogy a köz-readás elképzelt időpontjában és elképzelt rendjében a cenzúra miként viselkedhetett volna a szöveggel szemben, még azt is megjelenítette, miként reagált volna az intéz-kedésre mint érintett költő. Másrészt pedig nagyon gondosan megtervezte azt a beszélő-pozíciót, amelyiket a versben meg akart szólaltatni. Szétválasztotta az élet-rajzi „én”-t és a lírai személyiséget, költészettani ideálja ekkor ugyanis az objektív

költészet lett. Ezt foglalta szavakba 1905 nyarán egy Juhász Gyulának írott levelében. A szakirodalom mindenképpen ebből az elkötelező eszményből indult ki, azzal együtt természetesen, hogy Rónay György, Bata Imre, mindenekelőtt pedig Rába György jelezte: „ez az objektivitás félreismerhetetlenül szubjektív” (amint Rónay György szavakba is foglalta). A kéziratos versanyag értelmezésével, a költői átalakulás szempontjából fontos alkotások datálásának a felülvizsgálatával azonban azt is nyomon lehet kísérni, mikor és miként változott a népnemzeti költészet retorizált-ságát idéző élményvers az igazi költőt felmutató alkotássá, meg azt is, hogyan született egymás közvetlen közelében a [*Gólya ül a templomtornyon*] kezdetű vers és *A lírikus epilógja*. Csak az egymásmellettség megfogalmazása és a meghaladási szándék felmutatása valószínűsítheti, miként tudatosult az 1903-as versben, *A lírikus epilógjában* a viszonylagos poétikai elégtelenség érzése, hogyan fogalmazódott meg az objektív líra kívánalma 1905-ben az idézett levélben, hogyan alakult Babits kéziratában a *Versék 1903-1906. júl.* feliratú gyűjteményben az Ady-féle *Új versekkel* párhuzamosan egy teljesen más versgondolkodás. Kelevéz Ágnes ezt a folyamatot is bemutatja, sok új adattal és szemponttal egészítve ki az eddigi tudást. Ugyanakkor azt is, miként került szembe egymással a fogarasi időszak elején, tehát a *Levelek Iris koszorújából* megjelenése előtt az objektív tárgyiasság igénye és a fokozott vers-személyesség gyakorlata. A szándék és az eredmény ütközését 1909 áprilisától, az első kötet megjelenésétől számítva még valami kiegészíti. A kötet visszhangja felett érzett csalódás. A könyv ugyanis vegyes fogadtatásban részesült. A neki oly fontos szekszárdi rokonok udvarias fenntartásai, Ignotus, Schöpflin, Gellért Oszkár, Kun József elragadtatott sorai mellett az *Új Idők* kritikusa, Szilágyi Géza a „lendület” hiányát, a „hidegség”-től és „szárazság”-tól „rideg” és „bágyadt” sorokat kifogásolta. Az eszménynek tekintett lírai objektivitásra törekvés, *A Holnap* antológiája, majd az első kötet fogadtatása, az 1908-as ősz és tél személyes életélménye, a *Sugár* és a *Levél Tomiból* hangszerelése, a Bergson eszméivel való találkozás együttesen belső átalakulást és versírói krízist involvált. Ennek az állapotnak a meghaladására tett kísérletet Babits 1909 őszétől. E folyamatban – mutatta be Kelevéz Ágnes az *Angyalos könyv* aprólékos elemzésével és az analógiák megfogalmazásával – az akkor már országos hírű költő, akit néhány nap különbséggel hív meg a Lukács György és Balázs Béla „szellemi irányításá”-val induló *Renaissance*, majd az ez ellen (és a *Nyugat* ellenében is) szerveződő *Korunk* munkatársnak, egyszerre fél az elnémulástól, a meddőségtől és a tehetség gyors elvesztésétől. És az életrajzi „én”-nel szemben kimerülni látszó költészettani lehetőségtől is. Ebben a lélektani és költészettani pozícióban fordul az angol költészet, főként a Swinburne által közvetített görög irodalom és a görög mitológia felé, s ekkor kezdi fordítani Dantét is. A „könyvek sáncai mögött” bűjt költő először ugyan a „közvetlen személyesség hangján szólal meg újra”, amint Kelevéz Ágnes megjegyzi, „a verset író költő és a versben megszólaló szubjektum azonos személy lesz”, ugyanakkor azonban, az elidegenítő gesztusok révén, mégsem egyszerű valamasköltészet lesz ez; a *Naiv ballada* leírás-története, az először megszületett harmadik versszak, majd a hozzáírt strófák átrendezésével kialakított végleges forma jelzi, miként alakult ki az új versideál: az, amelyik mögött egyaránt ott van a bergsoni teremtő emlékezet, a weiningeri erkölcsi emlékezet és a mindezt egységben és kívülről szemlélő lírai személyiség.

Kelevéz Ágnes az 1900 és 1916 közötti kéziratok genetikus értelmezésével, a levelezés anyagának, a költői szándék változásának pontos számbavételével, a későbbi művek tanulságainak érvényesítésével, a Babits által közreadott 1937-es versgyűjtemény perspektívájából szemlélve is érvényesen bizonyította: a XX. századi magyar líratörténet szempontjából különösen fontos a kéziratban vagy töredékben maradt versek beillesztése az életműbe, a kronologikus rendbe állított alkotásokkal egy új Babits-szövegegyüttes megjelenítése. Ez az „apparátus” azonban semmiképpen sem lesz „salakos szesz”.

(Budapest, Argumentum Kiadó, 1998)

SIPOS LAJOS

Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Levelezés

Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Debreczeni Attila

Debreczeni Attila kritikai kiadása a Csokonai Vitéz Mihály összes művei közlésére vállalkozó rangos sorozat hagyományának megfelelően bocsájtja közre a költő levelezését. A sajtó alá rendező a tőle megszokott filológiai pontossággal és szakértelemmel adja ki a leveleket, a sorozat első kötetében Szilágyi Ferenc által 1975-ben meghatározott textológiai elveket követve. A szövegek közlésében és az azokat kísérő jegyzetekben kiválóan hasznosítja a korábbi Csokonai-kiadások és -kutatások eredményeit. A kötet jól mutatja azt is, hogy a levelezés közreadója gyakorló oktató és kutató, aki a levelek megértéséhez szükséges ismeretanyagot világos, követhető módon, jól átlátható tagolással adja elő. Debreczeni Attila kitűnően kamatoztatja azokat a tapasztalatokat, amelyeket a Csokonai-kritikai kiadásban 1990-ben megjelent *Szép-prózai művek* sajtó alá rendezése során szerzett, valamint azt a tudást, amely a *Csokonai, az újrakezdések költője* című könyve elkészítésekor jutott birtokába. Azt sem érdektelen megjegyezni, hogy a kötet számítógépes szerkesztésének nagy szakértelmet kívánó feladatát is ő maga látta el.

A levelek a kötet egyharmadát teszik ki. A közlő a levél műfaji meghatározóit mérlegelve a formai jegyeket, a misszilis jelleget, a hitelességet és a személyes érdeket tartotta döntőnek a kiadásra kerülő levelek kiválasztásakor. A leveleket követően találjuk a sorozat hagyományainak megfelelően a *Jegyzeteket*, amelyek a levélműfajról, a korról, a Csokonai-levelek sajátosságairól, a levelezőtársakról szóló tanulmányt foglalják magukba, az egyes levelek keletkezéséről, kézíratairól, korábbi közléseiről adnak információkat, de a szövegvariánsokat is tartalmazzák, és mind a 238 levélről részletes tárgyi és nyelvi magyarázatokat adnak. A rövidítésjegyzékek, valamint a kötet végén található mutatók megkönnyítik a levelekről közölt gazdag információanyag megismerését és felhasználását.

Rendkívüli kalandra ad lehetőséget az olvasónak Csokonai Vitéz Mihály levelezésének felfedezése. Szűk tizenhárom év gazdag és változatos képe tárul fel a levélváltáson keresztül 1792 augusztusától 1805 januárjáig, amely időszak a magyar felvilágosodás egyik legmozgalmasabb korszaka. Kevés olyan értékes dokumentum maradt ránk erről a korszakról, mint a Csokonai-levelezés. Az olvasó élvezettel

merülhet el a felidézett korban, és izgalommal vegyes együttérzéssel kísérheti a nagy költő határozott döntésekkel alakított életútját, felfedezheti a kényszerű helyzeteket és a döntések hátterét. Az elveszett levelek sajnálatos hiánya arra ösztökéli a levelek olvasásában elmélyülő olvasót, hogy képzeletével egészítse ki a hiányzó láncszemet. A levelezés a megszakítottság és a töredékesség izgalma mellett a bensőségesség és a személyesség varázsával is megajándékozta az olvasót.

Csokonai életének alapvető eleme a levelezés. Még halálos betegen is nagy utazást tesz, hogy a számára fontos „Correspondentzia” a kezébe jusson. A levelezés a kapcsolatteremtés és a kapcsolatok fenntartásának, az ismeretek és információk cseréjének legfőbb eszközét, a barátság elmélyítésének, a megélhetés biztosításának, a boldogság elérésének, a könyvek megszerzésének, kiadásának, terjesztésének legkézenfekvőbb módját jelenti számára. Debreczeni Attila Csokonai levelezésének sajátosságát a „Levéliírás’ törvényeitől”, a retorika szabályaitól való eltérésben, a költői invencióban látja Hopp Lajos, Mezei Márta és Bíró Ferenc műveit továbbgondolva, akik a magyar felvilágosodás „episztolázásának” különböző jellegzetességeit vizsgálták.

A kötet elolvasása során Csokonait a levélműfaj kivételesen izgalmas alkotójaként ismerjük meg. Az európai felvilágosodás általa oly sokat idézett nagy alakjaihoz (így például Voltaire-hez) hasonlóan leveleiben a korszak nagyszámú miniatűr prózai műfaját lehet elkülöníteni, így a naplót (amelyet „krónikai száraz előadásnak” nevez), az önvallomást, a költői episztola, a recenzió, a kivonat, az értekezés, az ajánló levél műfaját, később kiadott vagy kiadásra szánt verseket, vázlatokat, tervezeteket készülő munkáiból.

A levelek tematikus gazdagsága végtelen. Betekinthetünk egy zseniális ifjú magánéletébe diákkorától (tizenkilenc éves a levelezés megindulásakor) elismert íróvá válásáig, megismerhetjük diáktársaihoz, iskolájához, tanáraihoz, édesanyjához, szerelméhez, írotársaihoz, barátaihoz, főúri támogatóihoz, a kiadókhoz fűződő kapcsolatát. A Csokonai-levelezést elemző tanulmány és a jegyzetek szerencsésen irányítják az olvasó figyelmét és közlik a levelek megfelelő olvasatát biztosító ismereteket: feltárják a megértésükhöz szükséges hátteret, feloldják a mai olvasó számára ismeretlen rövidítéseket, elhalványult kódokat, megadják a nehezen azonosítható neveket, referenciákat. A kiválóan átgondolt és pontosan elkészített mutatók lehetővé teszik, hogy a levelekben feltáruló fantasztikusan gazdag információ az olvasók érdeklődésének megfelelően, a legkülönbözőbb módokon összekapcsolható legyen. A kötet sajtó alá rendezőjének így sikerült megvalósítania alapvető célját: Csokonai élete, kapcsolatainak története a könyvet figyelmesen követő olvasó előtt fokozatosan kibomlik.

A levelezés jól mutatja, hogy Csokonai számára élet és irodalom egyet jelent. Az írói pálya megvalósítása háttérbe helyez minden más szempontot, írói hivatásban a legkiélezettebb, legnehezebb helyzetekben sem inog meg hite. A személyesség és a nyilvánosság folytonos együttlétét is bizonyítja a levelezés. Kis híján nyolcvan levelezőtársával folytatott levélváltása a korabeli társadalmi kapcsolatok nagy változottságát is elének tárja. A pontos időrendben közölt Csokonai-levelek és levelezőtársainak válaszai módot adnak arra, hogy a lezajlott eseményeket kaleidoszkópszerűen lássuk, és eltérő bemutatásukat vagy interpretálásukat megismerjük. Tanúi lehetünk annak is, hogyan lényegülnek át a költő életének meghatározó élményei, örömei és megrázkódtatásai már a levelek megírása közben költői témává. Utóbbinak talán leg-

szebb példája a debreceni nagy tűzvész során leégett Csokonai-ház kertje elpusztulásának leírása. A levelekből az olvasó megismerheti Csokonai olvasmányait, következtethet műveinek forrásaira, a megszületésüket serkentő és hátráltató tényezőkre. Felfedezheti, hogyan bukkan fel egy költői téma az életműben, hogyan bontakozik ki és válik remekművé, vagy éppen miért nem készül el soha. Az írói lét kellemetlenebb oldalát is láthatja: milyen nehézségek árán, mennyi kitartásnak köszönhetően tudja műveit megjelentetni egy költő a XVIII. század végén, ha bizonytalan anyagi háttérrel rendelkezik és ha művei kiadásakor, de mindennapi életében is főúri támogatókra szorul.

A kötet a levelek csoportosításában átgondolt és következetes. A bizonyított szerzőségű leveleket (amelyek közül 124 származik a költőtől) kronológiai sorrendben közli. Ezt követően találjuk a pontosan nem keltezhető és a kétes hitelű írásokat (8-8 levél), valamint azoknak a leveleknek az adatait, amelyeknek létezése biztos, de elvesztek, esetleg lappanganak (144 levél).

Debreczeni Attila széles körű kutatásra alapozott, logikus felosztású és nagy szakértelemmel kivitelezett kritikai kiadása finom hálóval szövö egybe a levelek összességét. Így a levelek feltárulnak az olvasó előtt, sőt a levelezés olvasását kalandként megélő olvasó számára a közöttük levő „hézagok” áthidalása is lehetővé válik. A belső utalásokat feloldó jegyzetek ugyanakkor megfelelő kritikát és visszafogottságot tanúsítanak azokban az esetekben, amikor a közlő kutatásai során nem találta kellően bizonyítottnak az egyébként bőséges szakirodalom vagy a korábbi kiadások hipotéziseit. A kötet készítőjét a tömörség és az érthetőségre törekvés elve vezeti. Az elv érvényesülését jól mutatja, hogy míg a Csokonai levelezésével kapcsolatos legfőbb kérdésekre és a kiadás elveire kiterjedő tanulmánya alig húsz oldal terjedelmű, a leveleket magyarázó jegyzetek esetében akár a levelekből idézett hosszabb szöveget is megismétel, amennyiben így érzi meggyőzőnek, követhetőnek kommentárját. Rövidítései következetesek, az idegen nyelvű szövegek feloldása korrekt, a korábbi kutatásokra és kiadásokra történő utalások pontosak.

A kritikai kiadás készítőjének sikerült a levelek datálásával, szerzőségével és egyéb adataival kapcsolatban felderíteni a Csokonai-levelezés eddigi kiadásaiban mutatkozó számos hiányosságot, korrigálni több tévedést, feltárni fontos összefüggéseket. Így, noha a levelek tetemes része már a korábbiakban is megjelent, a kritikai kiadásnak köszönhetően jelentős értékkel gazdagodott a Csokonai-irodalom és a magyar irodalomtörténet.

(Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999, 997 l.)

PENKE OLGA

Számunk szerzői

BUDA ATTILA könyvtáros, Budapest
IMRE MIHÁLY egyetemi docens, Debrecen
LÓKÓS ISTVÁN egyetemi tanár, Debrecen
MERÉNYI ANNAMÁRIA doktorandusz, Pécs
NAGY ZSÓFIA BORBÁLA egyetemi tanársegéd, Kolozsvár
NÉMETH G. BÉLA akadémikus, Budapest
OLASZ SÁNDOR egyetemi docens, Szeged
ONDER CSABA főiskolai adjunktus, Nyíregyháza
PENKE OLGA tanszékvezető egyetemi docens, Szeged
SZILÁGYI MÁRTON egyetemi adjunktus, Budapest
TVERDOTIA GYÖRGY tudományos tanácsadó, Budapest

A kiadásért felel: Praznovszky Mihály
Műszaki szerkesztő: Ruttkay Helga
Tördelte: Gyórei D. László
Készült az ETO-Print Nyomdaipari Kft.-ben
Felelős vezető: Balogh Mihály

HU ISSN 1324 4970

Ára számonként: 175 Ft
Összevont szám: 350 Ft
Előfizetés egy évre: 700 Ft

Terjeszti a Magyar Posta
Előfizethető bármely hírlapképesítő postahivatalnál,
a Posta hírlapüzleteiben és a Levél- és Hírlapüzletági Igazgatóságon
(LHI, 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A),
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 119-91102-02102799 pénzforgalmi jelzőszámra
Példányonként megvásárolható
a budapesti Kis Magiszter könyvesboltban (1053 Budapest, Magyar utca 40.)
és az Írók Boltjában (1061 Budapest, Andrásy út 45.), valamint
a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnál
(Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1052 Budapest, Piarista köz 1. I. em. 59.)
Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
(H-1389 Budapest, Pf. 149.)